

ШАҲИН ФАЗИЛ
ФӘРЗӘЛИБӘЛЛИ

АЗӘРБАЙҶАН
ВӘ
ОСМАНЛЫ
ИМПЕРИЈАСЫ

ШАҲИН ФАЗИЛ ФЭРЗӘЛИБӘЛЛИ

ТЗ(РА)
61

АЗӘРБАЈЧАН ВӘ ОСМАНЛЫ ИМПЕРИЈАСЫ

(XV—XVI әсрләр)

208864

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ
Ба кы — 1995

Елми редактору тарих елмлери доктору,
профессор *Огтај Афандијев*
Редактору *Етибар Фарзоч*
Рәссамы *Сима Агајева*

Мүәллиф вә нәшријат китабын чапына өз вәсаити илә
көмәк етмиш Азәрбајчан хејријјәчиси *Мирзәли Мусајева*
тәшәккүрләрини билдириләр.

© Азәрнәшр, 1994.

К И Р И Ш

Орта әсрләрин мүхтәлиф дөврләриндә, һәмчинин XV—XVI јүзилликләрдә мөвчуд олмуш Азәрбајчан—Түрkiјә ичтимаи, иғтисади, сијаси, мәдәни вә дипломатик мүнәсибәтләринин өјрәнилмәсинин актуаллығы инкаролунмаз бир һәгигәтдир, чүнки һәмин мүнәсибәтләрин објектив шәкилдә тәдғиги бүгүнкү Азәрбајчан—Түрkiјә мүнәсибәтләринин һансы зәмин үзәриндә јарандығыны үзә чыхарар, бу өлкәләр арасында вахтилә мөвчуд олмуш мүхтәлиф әлағәләрин гаршылығлы марағ вә мәнәфе бахымындан инкишаф етдирилмәсинә имкан верәрди. Бундан башга, гаршыја гојдуғумуз мөвзунун тәдғиги Азәрбајчан мәнбәшүнәслығ вә тарихшүнәслығынын даһа да инкишаф етдирилмәси бахымындан фајдалы ола биләр.

«Азәрбајчан вә Османлы империјасы» адланан бу китабын үзәриндә ишләјәркән, һәр шејдән әввәл, диггәтимизи Арагојунлу, Афгојунлу вә Сәфәвиләр дөвләтинин тәмәлинин мәһз түрк халғлары тәрәфиндән гојулдуғу фикри чәлб етди вә һәмин феодал дөвләтләринин гоншу Османлы империјасы илә мүнәсибәтләринин тәдғиги әһәмијјәтли бир проблем кими ортаја чыхды.

XIII әсрин сонларында Кичик Асија әразисиндә јаранмаға башлајан, илләр өтдүкчә сијаси гүдрәт вә чоғрафи әрази чәһәтчә гүввәтләнән вә кенишләнән, XV әсрин II јарысындан XVII әсрин II јарысына гәдәр исә Асија вә Авропанын мүнүм стратежи әһәмијјәтли бир чох јерләрини әлә кечирән Османлы дөвләти әзәмәтли бир империја кими мөвчуд олмушдур. Көстәрилән јүзилликләрдә, хүсусилә XV—XVI әсрләрдә Азәрбајчан дәфәләрлә мүхтәлиф һүчумлара һәдәф олмуш, Иранла Түрkiјә арасында давам едән кәркин сијаси тоғгушмаларын ганлы мейданына чеврилмишди. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанын Түрkiјә илә гаршылығлы мүнәсибәтләрин һәмин әсрләрин мүхтәлиф дөврләриндә өлкәмизин әразисиндә мөвчуд олмуш Арагојунлу, Афгојунлу, Ширван вә Сәфәви дөвләтләринин Османлы империјасы илә сијаси мүнәсибәтләриндән асылы оларағ мүхтәлиф характер дашымышдыр.

Белә ки, Османлыларын Гарагојунлу вә Ширваншаһларла олан әлагәләри һадисәләрин сijasи ахары бахымындан бу империянын Аггојунлу вә Сәфәви һөкмдарлары илә олан әлагәләриндән фәргли олмушдур. Бу китабы јазмагда мәгсәдимиз мәһз һәмин мүнәсибәтләрин мәзmun вә маһијјәтини ајдынлашдырмағ, бу дәвләтләр арасындағы дипломатик әлагәләрин инкишафыны көстәрмәкдир. Биз һәмчинин, јери кәлдикчә, Азәрбајчан вә Түркия феодал дәвләтләринин һәрби-сijasи, ичтимаи, итгисади вә мәдәни мәсәләләринә дә тохунмуш, ара-сыра тичарәт әлагәләриндән дә бәһс етмәјә чалышмышғ.

Әсәрдә Гарагојунлу вә Аггојунлу дәвләтләринин XV әсрдә јаранмасы, инкишафы вә сүгуту һәмин дәвләтләрин мәһз Османлыларла мүнәсибәтләри фонунда изләнилмиш, хусуси тәдгигат объекти олмушдур. XVI әср исә Азәрбајчан—Түркия мүнәсибәтләринин кәскинләшдији бир мәрһәлә кими Сәфәви—Османлы әлагәләринин олдуғча көркин дәврүнә чеврилмишдир.

Бу дәврүн сәчијјәви хусусијјәтләри вә Сәфәви—Османлы гаршылығлы мүнәсибәтләринин өјрәнилмәсиндә проф. О. Ә. Әфәндијевин јаздығы бир сыра елми китаб вә мәғәләләрин әһәмијјәти диггәти хусусилә чәлб едир.

Китабы јазаркән биз XV—XVI әср Азәрбајчан дәвләтләринин гоншу Османлы империясы илә мүнәсибәтләринин әсасән дипломатик јазышмалар фонунда изләнмәсини гаршыја мәгсәд гојмушуг. Мәһз буна көрә дә, тарихчиләр тәрәфиндән аз ишләниш «Мүншәәти-сәлатин» (Фирдун бәј) вә «Мүншәәт» (Һејдәр Евоғлу) адлы мәктублар топлуларынын материаларындан кениш истифадә етмишик.

Китабда әкс етдирилән бир сыра мәсәләләр һағгында В. В. Бартолд, В. А. Гордлевски, И. П. Петрушевски, А. Д. Новичев, З. М. Бунјадов, О. Ә. Әфәндијев, Ј. М. Маһмудов, С. М. Онуллаһи, М. Х. Һејдәров, С. Б. Ашурбәјли, М. С. Не'мәтова, Ш. К. Мәммәдова вә башгаларынын дәјәрли фикир вә мұлаһизәләри вардырса да, бу мөвзу илк дәфәдир ки, ајрыча оларағ тәдгигата чәлб едилмиш вә бизим тәрәфимиздән ишләнмишдир.

Мөвзунун арашдырлымасы заманы Азәрбајчан—Түркия мүнәсибәтләринин шәрһ едилмәси илә јанашы, јери кәлдикчә, Орта Асија, Чин, Һиндистан вә Иран көрфәзи илә Гара дәниз вә Аралығ дәнизини, һәмчинин Јахын вә Орта Шәрг дәвләтләри илә Русијаны бирләшдирән бәјнәлхалг тичарәт јолларынын Азәрбајчандан кечмәси илә әлагәдар оларағ Азәрбајчан—Орта Асија, Азәрбајчан—Мисир, Азәр-

бајчан—Сурија мүнәсибәтләриндән дә бәһс едилмишдир. Азәрбајчан—Венесија гаршылығлы дипломатик әлагәләри дә охучулары диггәтинә јөнәлдилән мәсәләләрдән бири олмушдур. Әсәрдә Азәрбајчанла Авропа дәвләтләри, хусусилә Венесија республикасы арасында дипломатик әлагәләр јаратмаға чалышан елчи-сәфирләрин өз мәгсәдләрини һәјјәтә кечирмәләри уғрунда чидд-чәһдләри нәзәрә чатдырылмышдыр. Көстәрилмишдир ки, өз дәвләтләрини Османлы һүчумундан горумағ һәминә Венесија елчиләри Узун Һәсән Аггојунлуја өз республикалары адындан бөјүк вәдләр вермиш, чох һалда һәмин вәдләр боша чыхмышдыр. Нәтичәдә исә Султан Түркияси илә Аггојунлу, сонралар Сәфәви Азәрбајчаны дәфәләрлә бир-бирләри илә дәјүшмүш, бөјүк иткиләрә мәрүз галмышлар. Бу бахымдан Венесија бөјүк Гәрб сijasәтини давам етдирмиш, Шәргин бир сыра дәвләтләрини, о чүмләдән Азәрбајчаны онлары өз әлләри илә зәифләтмәјә вә мәһв етмәјә чалышмышдыр. Османлы империясынын диггәтини Гәрбдән узағлашдырыб Шәргә доғру јөнәлдән Авропа дәвләтләри, беләликлә, Иран көрфәзиндә өзләринин галыб мөһкәмләнмәси үчүн шәраит јаратмағ мәгсәди күдүрдүләр ки, бүтүн бунларын имкан дахилиндә ајдынлашдырылмасы мұәллифин гаршысында дуран мәсәләләрдән бири олмушдур.

Охучуларә тәғлим едилән китаб фарс, түрк, италијан, рус, инкилис, алман, франсыз дилләриндә мөвчуд олан бир сыра илкин мәнбә вә тәдгигат әсәрләринин имкан дахилиндә өјрәнилмәси вә мұгајисәси әсасында јазылмышдыр.

ГАРАГОЈУНЛУ ДӨВЛӘТИ ВӘ ОСМАНЛЫ ИМПЕРИЯСЫ

XIV үзиллигин орталарында Түркиенин шәрг һиссәләриндә сijasи сәннәжә чыхан Гарагојунлуларын Азәрбајчан вә Иранда һакимијјәти (1410—1467) гыса олмушдурса да, бу дөвләтин Азәрбајчанын түркләшмәсиндә мүстәсна ролу инкарәдилмәздир. Һәлә монгол Аргун ханын һакимијјәти заманы (1284—1291) Түркүстандан бу әразиләрә кәлмәжә башлајан Гарагојунлу вә Ағгојунлу тајфа иттифаглары сонрадан Кичик Асијада мәскунлашмыш, гарагојунлулар Әрзинчан вә Сивасда, ағгојунлулар исә Дијарбәкирдә мөкан тутмушлар.¹ Профессор Фаруг Сумерин јаздыгына кәрә «Бә’зи мә’луматлардан онларын (гарагојунлу вә ағгојунлуларын—Ш. Ф.) Азәрбајчана вә Шәрги Анadolуја һәлә исламијјәтдән әввәл Оғуз ханын фәтһләри нәтијәсиндә кәлдикләри хатырланар».²

«Тарихи-Түркмәнијјә» әсәриндә исә гарагојунлуларын Чинкиз ханын һүчүмү илә әлагәдар Турә бәј адлы бир гарагојунлу рәисинин башчылығы алтында Түркмәнистандан Мавәра ән-нәһрә, орадан да Иран јолу илә Шәрги Анadolуја кәлдикләри барәдә мә’лумат вардыр.³ Чәфәр Ибраһимовун бу һагда вердији мә’луматда исә јазылыр: «Мәнбәләрә кәрә, сонралар Гарагојунлу вә Ағгојунлу тајфа бирләшмәләринин әсасыны тәшкил едән тајфалар XII—XIII әсрләрдә Орта Асијадан гәрбә доғру һәрәкәт етмиш вә Месопотамијанын шимал һиссәсиндә, Иранда, Ермәнистанда, Азәрбајчанын гәрб һиссәсиндә, Күрдүстанда мәнсулдар сәһәләри тутараг, кәчәри һәјат тәрзи кечирирдитәр... Һәр ики тајфа бирлијинин мәншәји Орта Асијанын оғуз-түркман гәбиләләринә мәнсубдур... XIV әсрин орталарына јахын Гарагојунлу тајфалары сүр’әтлә инкишаф етмәжә башлады... Бу тајфаларын ичиндә Баһарлы ојмагы һүсуси олараг фәргләнирди. Һеч дә тәсадүфи дејилдир ки, бүтүн Гарагојунлу рәһбәрләри һәмин ојмагдан чыхмышдылар».⁴

XIV әсрин сонларында Гарагојунлулар Азәрбајчанын чәнуб һиссәсиндә һакимијјәтдә олан Чәлаириләр дөвләти

тилә иттифага кирдиләрсә дә, әзәмәтли Тејмури империјасы гаршысында зәиф олан бу иттифагын башчылары Султан Әһмәд (1382—1410) вә Гара Јусиф (1410—1420) чох кечмәдән Тејмурун гүввәләри тәрәфиндән 1392 вә 1394-чү илләрдә ағыр мәғлубијјәтә уғрадылар вә һәр ики мүттәфиг Мисирә гачмаг мәчбуријјәтиндә галды.⁵

XIV әсрин сону—XV әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанын ваһид бир һакимијјәт алтында бирләшмәси үчүн әлverişли шәраит јаранмышды. Бөјүк Тејмури империјасы тәдричән зәифләмәкдә иди. Белә бир шәраитдә расми јазышмаларда Османлы султанлары тәрәфиндән «Бағлад вә Азәрбајчан һакими» адландырылан Султан Әһмәд Чәлаири өзүнә даһа күчлү бир мүттәфиг чәлб етмәк нијјәтилә Кичик Асијада јерләшән әзәмәтли Османлы империјасы вә һәмчинин башга дөвләтләрлә өз мүнәсибәтләрини јахшылашдырмаг һаггында дүшүнүрдү. Өзүнү түрк султанынын «мүхлис-гәдим» («гәдим досту») адландыран Султан Әһмәд Османлы султанлары Мурад вә Бајазидлә јахын мүнәсибәт јарада билмишди. Тарихчи Фиридун бәјин «Мүншәат»ында «әчәм шаһы» титулу илә хатырладылан Гара Јусиф дә Султан Әһмәд кими, Османлы султанлары илә мүттәфиг олмаг вә јери кәләрсә онларын көмәјиндән истифадә етмәк нијјәтиндә иди.⁶

Султан Илдырым Бајазид дә өз нөвбәсиндә Чәлаири вә Гарагојунлу гошунларынын Тејмурун «өзбәкијјә» ордусуна гаршы мүгавимәтә һазыр олдуғларыны тәғдир едир, өзүнүн дә «чаһад» елан етдији «фирәнкләрә» гаршы дејил, тезликлә Тејмура гаршы һүчүма кечәчәјини билдирирди.

Елә Османлы гошунунун гүввәтини дәрк едән Тејмурад Султан Бајазидлә мүнәсибәтини бирдән-бирә исләшдирмәк истәмир, әксинә ону өз тәрәфинә чәкмәжә чалышырды... Онун Османлы султанына јаздығы биринчи мөкүбдә «...Аллаһын јардымы илә дүнјанын дөрд бир тәрәфи бизим әлимизлә зәбт олунмушдур... Чәһан падшаһлары бизим һөкмүмүз гаршысында баш әјирләр... Өз һәддини бил вә ајағыны өз килиминдән кәнара чыхарма!...Ағлыны башына јығыб фитнә вә бәла гапысыны үзүнә ачма»⁸ кими ачылы

* Султан Әһмәдлә Гара Јусиф арасында јахын гоһумлуг әлагәси дә варды. Османлы тарихчиси Гара Чәләбизадә өзүнүн «Рәвзәтүл-әббар» әсәриндә јазыр ки, Гара Јусифин атасы Гара Мәһәмәд Султан Әһмәд Чәлаиринин адлы-санлы әмирләриндән иди. О, өз гызыны Султан Әһмәдә вериб, «сардарије-улусе-Гарагојунлу» («Гарагојунлу улусунун башчысы») олмага наил олду, сонра исә бу вәзифәни Гара Јусиф јеринә јетирмәжә башлады (Бах: Гара Чәләбизадә. Рәвзәтүл-әббар, С. М. Салтаков-Шедрин адына Санкт-Петербург Дөвләт Күтләви китабханасынын III әрҗазмалары кабинети, шифрә № 7, XIII, № 2, сәһ. 296).

чүмлөлөр вардыса да, икинчи мәктубда бир гәдәр јумшаг сөзләрләр нәсифәтләр верилир: «Гүрүр јахшы сифәт дејил вә мәктубларда пис сөзләр јазмаг ағыллы адамларә јарашмаз... Амма бүтүн бунларә бахмајараг... билдирирәм ки, о, (јә'ни Султан Бајазид—Ш. Ф.) мәмләкәтин виран олмасынын сәбәбкары олмасын, сүлһ јолуна дүшсүн, [бизә] үзрәхәһлыг мәктубу көндәрсин. Биз дә өз тәрәфимиздән сөз верирә ки, арамыздакы достлуг позулмајачаг».⁹

Лакин Османлы султаны өз фикриндән дәнмәк истәмир, Тејмурла мубәһисәјә киришир, она гаршы һәтта ғыпчаг гошунлары илә дә иттифага кирдијини ачыг-ашкар билдирир: «...Ғыпчаглар сиздән инчијәрәк бизимлә мүттәғифг олмушлар... Әкәр сиз бизә тәрәф дөјүш гәдәми атсаныз, биз дә «Аллаһа тәвәккүл» дејиб, дөјүшә һазырыг, вәссалам».¹⁰

XV әсрдә Османлы Түркијәси шәргдән ики бөјүк һүчума мәрүз галмышды. һәмни һүчумларын биринчиси Тејмурләнкин јахын-узаг өлкәләрә етдији уғурлу јүрүшләрин давамы кими баш вермишди вә нәтичәдә Османлы дөвләти аз гала дағылачагды. Түркијәјә шәргдән олан икинчи һүчум исә бу һадисәдән 70 ил сонра Ағгојунлу һөкмдары Узун һәсән тәрәфиндән едилмишди¹¹ ки, бу һагда бир гәдәр сонра әтрафлы мә'лумат верилчәкдир.

Ғејд етмәк лазымдыр ки, Османлы—Тејмури мүнәсибәтләринин кәскинләшмәсинин әсас сәбәби Султан Әһмәд Чәлаири вә Гара Јусиф Гарагојунлунун Тејмурун горхусундан Түркијәјә гачараг Султан Бајазидә сығынмалары вә султанын онларын һәр икисинин чәзаландырылмасы, јахуд тутулуб чағатај һөкмдарынын һүзуруна көндәрилмәси хаһшинә әмәл етмәмәси олмушдур. Тејмур Османлы султанына јаздығы үчүнчү мәктубунда Гара Јусифи «јолкәсән гулдур» адландырыр вә «достлуг гајда-гануну» әсасында онун Тејмуриләрә тәслим едилмәси, јахуд да Рум вилајәтиндән чыхарылмасы тәклифи ирәли сүрүлүрдү: «...Әзәмәтли нојон... Бајазид хан баһадыр!.. Гој бизим арамызда елчи вә кәлмәчијан (кәлмәчиләр—Ш. Ф.) кет-кәли башласын...Султан Әһмәд Чәлаири илә Гара Јусифин арасы јахшыдыр... һәрчәнд ки, Султан Әһмәд тәрәфдән үч-дөрд нәфәр о өлкәләрдә (јә'ни Азәрбајҗан вә Ираги-Әрбдә—Ш. Ф.) һакимијәт етмишләр, амма Гара Јусиф јолкәсән гулдурдур... Бизим достлугумузу вә сүлһүн давамы үчүн кәрәк о чәнаб (Султан Бајазид—Ш. Ф.) ону (Гара Јусифи—Ш. Ф.) өз јанында сахламајыб, ја бизим тәрәфә јолласын, ја да вилајәтдән чыхарсын».¹²

Бунула әлагәдар Султан Бајазидин Әмир Тејмура вердији еһтијатлы чаваб олдуғча марағлыдыр. Әһмәд Чәла-

ири вә Гара Јусифин артыг узун мүддәт онунла доғстлуг етдикләрини вә һеч бир ихтилафа јол вермәдикләрини нәзәрә чатдыран Рум султаны онларын артыг Рум мәмләкәтини тәрк етдикләрини хәбәр верир: «Јаздығыныз [мәктуб]дан мә'лум олду ки...Әһмәд Чәлаири...тутуб, Гара Јусиф Түркманла биркә...көндәрим. Бу мәсәлә бәһанәдән башга бир шеј дејилдир... Онлар һал-һазырда бизим мәмләкәтдән чыхмышлар. Әкәр кери гајытсалар белә, онлары инчитмәк Османлы гајда-ганунундан харич бир иш олар... Биз о ики фәләкәздәни өзүмүздән инчитмәјәчәјик...»¹³

Бу мәктубу охујан Әмир Тејмур баша дүшүр ки, Султан Бајазиддән Чәлаири вә Гарагојунлу һакимләрини тәһдид јолу илә кери алмаг она мүјәссәр олмајачагдыр. Буна кәрә дә нәзакәтли тәрздә јазылмыш дөрдүнчү мәктубуну Османлы султанына көндәрир: «...Бајазид хан!.. Биз истәјирдик ки, бизимлә о тәрәф (Рум—Ш. Ф.) арасында достлуг һөкм сүрсүн...Елә буна кәрә дә [сизә] бир нечә мәктуб јаздыг...[сиздән] сүлһ вә достлуг истәдик...Инди сиз Әһмәд Чәлаирини өзүнүздән узаглашдырын, [елә] Гара Јусифлә дә о чүр һәрәкәт едир».¹⁴

Чаваб мәктубунда Султан Бајазид Тејмурун «говға јаратмаг үчүн» бәһанә кәздијини билдирисә дә,¹⁵ Тејмур тәзәдән ону «мүсәлманларын әмин-аманлығы наминә» сүлһә дә'вәт едир.¹⁶

Әмир Тејмурун мәктубуна јаздығы чавабда Султан Бајазидин Чәлаири һөкмдары вә Гарагојунлу әмирини һимәјә етмәкдән чәкинмәјәчәји вә онунла дөјүшә һазыр олдуғу билдирилир.¹⁷

Бу мәктублашма заманы Султан Әһмәд вә Гара Јусиф Османлы султанынын һеч бир тәзјиги олмадан Румдан чыхараг Әзинчана тәрәф һәрәкәт едирләр. Бундан дәрһал хәбәр тутан Әмир Тејмур онлары дәф етмәк үчүн өз әмир вә гошунларыны һәмни сәмтә јоллајыр.¹⁸

Тејмур кими әзәмәтли бир һөкмдарын сөзүндән чыхыб Султан Әһмәди вә Гара Јусифи чидд-чәһдлә мүдағиә едән Султан Бајазид бундан нә кими мөгсәд күдүрдү? Бу суалын бир чавабыны да Османлы тарихчиси Нишанчы Маһмуд пашанын тарих китабындан тапырыг. Онун мә'луматына кәрә, Мисир султанынын зинданындан гуртулуб Бајазид ханын јанына кәлән Чәлаири һөкмдары вә Гарагојунлу әмири Рум султаныны әрәб торпағларына мәнсуб бә'зи јерләри фәтһ етмәјә тәһрик етдиләр вә нәтичәдә Султан Бајазид тәзликлә әрәбләрдә олан бир нечә галаны өз әлине кечирди.¹⁹ Әлбәттә, кәстәрилән әрәб галаларынын түркләрин әлине кечмәсиндә Султан Әһмәд вә Гара Јусифин Рум султ-

таныны бу ишә тәрғиб етмәк бахымындан ролу ола биләрди, чүнки онлар Султан Бағазидин хидмәти мугабилиндә онун хейрхаһы олмаја билмәздиләр, лакин һеч шүбһәсиз ки, Бағазид өз јахын гоншуларыны мүдафиә етмәклә өзүнә онларын шәксиндә мүттәғиб газанмағ, јери кәләндә онларын һәрби көмәјиндән истифадә етмәк, Тејмурун Рума ола биләчәк һүчумунун гаршысыны алмағ мәғсәди күдмүшдүр. Амма Султан Бағазидин Тејмурун гошунуна гаршы дурмагына бахмајарағ, 1402-чи илдә баш верән Османлы—Тејмури дөјүшүндә Тејмури әмири галиб кәлмиш, Султан Бағазид әсир алынмышды.²⁰

Рум султаны илә өз һағг-һесабыны чүрүдән Әмир Тејмур чох кечмәдән (1403-чү илин јајында) Чәлаири вә Гарагојунлу гүвәләрини дә әзмиш, нәтичәдә онларын һәр ики мәһлуур башчысы Суријаја гачмағ мәчбуријәтиндә галмышды.

Мәнбәләрин мәлүматына көрә, онлар Суријада әввәлчә һәбс олунмуш, 1404-чү илин феврал ајында һәбсдән азад едиләрәк, јенидән өз торпағларына кери дөнмүшдүләр. 1405-чи илин ғыш фәслини Мосулда кечирән Гара Јусиф рәғәбәтдә олдуғу Ағгојунлу әмири Гара Јулуг* Османла барышарағ, јенидән өзүнүн Шәрғи Анадолудақы һакимијәтини бәрпа етмәјә башламышды.²¹

Тејмурун вәфатындан сонра (1405) вахты илә Тејмури ишғалы нәтичәсиндә әлә кечирилән вә кениш бир әразидә тәшкил едилән бөјүк бир империја дағылмаға вә һәммин империјаы тәшкил едән мүхтәлиф өлкәләр бири-бириндән ајрыларағ мүстәғил олмаға башладылар. Лакин Тејмури шаһзадәләри јенә дә Азәрбајҗандан әл чәкмәк фикриндә дејилдиләр. Тәбриз шәһәри әввәлчә Мирзә Әмәрин, сонра җан исә Мирзә Әбу Бәкрин вә Мираншаһын, бир гәдәр сонра исә, аз мүддәтдә дә олса, Ширваншаһ I Ибраһимин әлине кечмиши.²²

Султан Бағазидин вәфатындан сонра Османлы тахтына онун вариси I Султан Мәһәммәд чыхды. Онунла да өз мунасибәтини јахшы сахлајан Гара Јусиф мәктуб јоллајарағ, «кафирләрин гатили» олан јени Рум султаныны өз вәзијәтиндән һали едирди. Мәсәлән, онун јаздыгына көрә, Хорасан һакими Шаһрух она мәктуб јоллајарағ «Азәрбајҗан күрәсини мәним вәкилләримә тәслим ет» дејә әмр етмиш, сонра Гәзвинә гошун чәкмиш, Гарагојунлу ордусу да дөјүшә һазыр вәзијәтдә онун гаршысына чыхмышды. Гара Јусиф Османлы султанына хәбәр вериди ки, өз татар (чағатај—Ш. Ф.) гошуну илә әввәлчә Гәстәнтәнијәјә (Кон-

* Гара Јулуг (Јүлүк)—гара зәли демәкдир Бах: Ә. Нәваи. Тејмур вә Шаһ Исмајыла гәдәр. сәһ. 177.

стантинопол, Истанбул) кәлән Шаһрух, сонра истигамәтини дәјишмиш, Кәфәјә (Феодосијаја), орадан да Ширван Бабул-Әббабына (Дәрбәндә) кетмиш, һал-һазырда исә Азәрбајҗана чатмағдадыр. Мәктубун сонунда «амма һағг буну она рәва билмәз» јазан Гара Јусиф Азәрбајҗанын јенидән Тејмуриләрин әлине верилә билмәјәчәји барәдә Рум султанына мәлүмат вермиши. «Биз өз ләшкәримизи [Гәзвиндә] бир дағ әтәјинә јығыб...көзләјририк. Әкәр гәддәр рузиқар она көмәк едәрсә, о өз... гошуну илә Гәстәнтәнијә сәһилиндә чәтир гурачағ, Гара Богдан вә Рус[ија]дан кечиб... Азәрбајҗана јетәчәкдир. Сизә дејиләс хәбәрләр... чоһдур. Бу барәдә...[мәлүмат вермәк үчүн] Хачә Бәһрам Нахчыванини... сизин тәрәфә көндәририк. Нә фәрман етсәниз она әмәл едәчәјик».²³

Султан Мәһәммәд чаван олмасына бахмајарағ, атасы Бағазид кими Тејмуриләрә гаршы чылғынлығ етмир, сүлһ вә муһарибә мәсәләләрини дипломатик јолла һәлл етмәк истәјирди. О, Гара Јусифә дә буну мәсләһәт көрүр, «сәј един ки,... фитнә әтәши шәләләнемәсин» дејирди.²⁴

Гејд етмәк лазымдыр ки, Гара Јусифин бөјүк оғлу Гара Искәндәр дә өз нөвбәсиндә I Султан Мәһәммәдә мәктуб јазарағ «Шаһрух Мирзә һәмишә Азәрбајҗаны әлә кечирмәк фикриндә олмушдур» чүмләсини әләвә етмишдир ки, бунунла да Рум султаныны Азәрбајҗана тәрәф јөнәлмәкдә олан јени Тејмури тәһлүкәсиндән хәбәрдар етмәк мәғсәди күдмүшдүр.²⁵ Доғрудан да, Әмир Тејмурун дөрдүнчү оғлу олан Хорасан һөкмдары Шаһрух (779—850), Гара Јусифин I Султан Мәһәммәдә хәбәр вердији кими, Хорасанла кифајәтләnmәјәрәк Азәрбајҗаны да әлә кечирмәк нијјәтиндә олмушдур. О, гардашы Мираншаһа јаздығы мәктубунда билдирир ки, Мираншаһын «Азәрбајҗан мәмләкәтинә һеч бир дәхаләти олмамалы вә о, Арран, Муған, Әрамәне* (ермәниләр дијары—Ш.Ф.) вә Күрчүстан вилајәти илә кифајәтләnmәлидир».²⁶

Бу бири тәрәфдән Азәрбајҗаны әлә кечирмәк барәдә Ағгојунлу әмирләри дә көтүр-гој едир, өзләринә бу ишдә күчлү арха ахтарырдылар. Гара Јулуг Осман бу мәғсәдини һәјата кечирмәк үчүн Шаһрухдан көмәк умур, ону нәинки Азәрбајҗаны, һәтта Шам вә Рум дөвләтләрини дә зәбт етмәјә чағырырды. Онун мәлүматына көрә, һәләб вә Шам әмирләри, Әмир Мәһәммәд Гарамани, Исфәндијар Гәстәмуни, һәмидели дијарынын һакими Гүсәјн бөј, Әмир Гәмзә бөј

* Бәһс олунан дөврдә «Ермәнстан» адлы бир дөвләт олмадығына көрә, тәбиидир ки, әлкин мәнбәләрдә «Ермәнстан» дејил, мәвз «ермәниләр»/«әрамәне»/ ифадәси ишләнишидир.

Измири, Зүлгәдәр һакими Сүләйман бәй, Гәстәнтәнијә кралы, Трабзон кралы, Күрчүстан мәликләри, Ширван вә Килан һакимләри, Күрдүстан вә Луристан валиләри дә куја Шаһрухун һүчүмуну көзләјир вә она көмәк едәчәкләр.²⁷ Гара Осман бу мәктубунда Шаһруху ширникләндирәрәк эләвә едир: «...Биз өзүмүзүн миғдарча аз олан гошунумуз илә Азәрбајчан вә Рум һакимләриндән гөрхуб-чәкинмирик, сизин кәлишинизи көзләјирик...Гара Јусиф Түркманын гүдрәт вә тағәти онун Сизин гуламларыныздан бирини гаршы (јәни Гара Осман гаршы—Ш. Ф.) чыхмасы үчүн кифајәт дејилдир...[Кәлсәниз,] јалныз Гара Јусиф дејил, һәмчинин Рум вә Шам [да] сизин бир һәмләнизлә басылар».²⁸

Мәсәлә бундадыр ки, Гара Османын Шаһруха јаздығы бу мәктубу апаран гасид јолда Гара Јусифин дөјүшчүләри тәрәфиндән ахтарылмыш вә һәмин мәктуб әлә кечириләрәк, Гара Искәндәр васитәсилә башга үнванә—Бурса шәһәриндә игәмәт едән Султан Мәһәммәдә көндөрилмишди.²⁹ Султан Мәһәммәдин Гара Искәндәрә јазмыш олдуғу чаваб мәктубунда Рум султаны Гара Искәндәрин атасыны (Гара Јусифи) «падшаһ» адландырыр ки, бу да Гара Јусифин Азәрбајчанын һәлә рәсми падшаһы елан едилмәдијинә бахмајараг падшаһ кими танындығына бир ишаредир.*

Шаһруха јаздығы мәктубун Гара Јусиф тәрәфиндән әлә кечирилиб Рум султанына көндөрилмәси хәбәрини ешидән Гара Осман бәрк тәшвишә дүшүш, дәрһал Султан Мәһәммәдә бәрәәт мәктубу көндөрмишди. Онун јаздығына көрә Султан Мәһәммәдә чатан мәктуб һеч дә онун Шаһруха јаздығы мәктуб дејилдир. Белә ки, куја Гара Османын Хорасан һөкмдарына јазмыш олдуғу башга мәзмунлу мәктуб јолда Чаһаншаһ ибн Гара Јусиф тәрәфиндән әлә кечирилмиш, гасид өлдүрүлмүш, мәктуб јандырылмыш, әвәзиндә

* Гејд: Доғрудан да Гарагојунлу дәвләтинин рәсми һөкмдары Гара Јусиф дејил, Пирбудаг елан едилмишди, чүнки һәмин дәвләтә о заман јалныз «Чинкиз сојундан» оланларын «султан», ја «хан» титулу илә һөкмдарлыг етмәк һүгүгу варды вә Пирбудаг һәмин сојун әсл нүмајәндәси олан Султан Әһмәд Чәлаири тәрәфиндән «мә'нәви өвләдләгә» гәбул едилмиш вә һөкмдарлыг статусу газанмышди. Буну нәзәрә алан Гара Јусиф һ. 814 (м. 1411)-чү илдә бүтүн Азәрбајчан башчылары вә түркман бәјләрини Тәбризә чағырыб, онларын һамысынын иштирак етији бир мәчлисдә Пирбудагы рәсмән «султан» елан етди. Падшаһлыг мәрасиминдән сонра бүтүн фәрман вә һөкмләрин башында монгол үсулу илә «Султан Пирбудаг хан јарлығындан! Әбунәср Јусиф баһадыр сөзүмүз!» чүмләси јазыларды. Гара Јусиф һәтта дәвләтин мүхтәлиф јерләриндә үзәриндә оғлу вә өзүнүн адлары һәкк едилән мис вә күмүш сиккәләр касдирмишди ки, буларын ән әскиләри 814 (1411)-чү илдә бураһылмышдыр (Ahmed Teuhid. Meskukat-i Kadime-i Islamiyye Kataloqu, c. IV, Istanbul, h. 1321, s. 450—455. Бах: Фаруг Сүмәр. Гарагојунлулар, сәһ. 87—88).

нәсә јени мәзмунлу мәктуб јазылмыш, Тәбриздә Гара Османын сахта мөһүрү дүзәлдилиш вә һәмин мәктуб јени мөһүрлә мөһүрләнәрәк, Османлыларла Ағгојунлуларын арасыны вурмаг мәгсәдилә Рум султанына көндөрилмишди. «Мәним Сизә сәдагәтдән башга һеч бир тәгсирим јохдур» јазан Гара Осман ону «дүшмәнләрин сөзләрини ә инанмамаға» чағырыр. Онун јаздығына көрә, Османлы һөкмдары кәрәк Гара Јусифин вә онун өвләдынын гәрәзли сөзләринә ујмасын.³⁰ Гара Осман Османлы султанына јолладығы бу зәрәәтнамәдә (үзрхәһлыг мәктубунда—Ш. Ф.) 1402-чи илдә Әмир Тејмур вә Рум султаны арасында дөјүшүн баш вермә сәбәбини Гара Јусифлә әләгәләндириб, «онлар (јәни Гарагојунлулар—Ш. Ф.) елә әввәлләр дә [сизә гаршы] фитнәкар олублар» јазараг, Османлы—Тејмури зиддијәтинә Гара Јусифин сәбәб олдуғуну хәбәр верир.³¹ Султан Мәһәммәд өз нөвбәсиндә онун да мәктубуну чавабсыз гојмур. О, йлк нөвбәдә Гара Јусифи һимајә етмәклә јанашы (белә ки, ону «Тәбриз шәһријары» адландырыр) Ағгојунлу әмирина дә гәдимдә олдуғу кими өз достлуғуну тәклиф едир.³² Беләликлә, мә'лум олур ки, Рум султаны Ағгојунлу вә Гарагојунлу әмирләри арасында кедән мүнәғишәдән өз хејиринә истифадә етмәк фикриндә олмуш, онларын һеч бирини өзүндән инчитмәк истәмәмишдир.

Рум султанынын Ағгојунлуларла ихтилафа кирмәмәси Османлы—Гарагојунлу мүнәсибәтләринә һеч бир мәнфи тә'сир кәстәрмир. Белә ки, һәр ики һөкмдар јенә дә бир-бирини мәктублар јазыр, бири дикәрини өз өлкәләри вә гоншу дәвләтләрдә баш верән һадисәләрлә таныш едирди.³³

Елә Ағгојунлуларла да Гара Јусифин мүнәсибәтләри һәмишә ихтилаф характери дашымамышдыр. Бу Гарагојунлу һөкмдары өз һакимијәтини даһа да мөһкәмләндирмәк вә күчлү рәгиб һәмләсинә мә'руз галмамаг үчүн сүлһ сәзишләринә дә мејл едирди. О, Гара Јулуг Османла сүлһ бағладыгдан сонра өзүнүн Шәрғи Анадолудака һакимијәтини бәрпа етмиш, нүфүз даирәсини хејли кенишләндирмишди. Азәрбајчанын чәнубу, һабелә Нахчыван, Мосул, Синчар, Муш вә Әрзурума гәдәр әрази онун тәрәфиндән идарә олунурду.³⁴

Рум дәвләти илә нормал мүнәсибәтдә олан Гарагојунлу дәвләтинин Тејмури Шаһрухун һөкмранлыг етдији Хорасанла сјаси мүнәсибәтләри сабит дејилди. Нәсән бәј Румлунун билдирдијинә көрә, Шаһрух Гара Јусифә етибар етмир, Гара Јусиф дә онун сәмимилијинә инанмырды. Шаһрух 817 (1414/15)-чи илдә Азәрбајчана јөрүш етмәк мәгсәди илә һератдан чыхмыш, лакин өз дәвләти даһилиндә

үзө чыхан бә'зи ихтилафлара көрө onun Азербайжана ет-мек истәдји бу биринчи һәрби жүрүш баш тутмамышды. 822 (1419/20)-чи илдә исә Шаһрух Хорасандан чыхараг, «көч-көч Тәбризә тәрәф јолланды».³⁵

Хорасан гошунунун Амударјаны кечиби Азербайжана һүчум барәдә Рум султанына хәбәр верән Гара Јусиф јазыр: «Әзиз оғлум Чаһаншаһы Султанијјәни мұһафизә етмәк үчүн јолладым, сәдагәтли оғлум Әмир Шаһмәһмәд баһадыры Искәндәр баһадырла биркә бир мәнзил мәсафәлик гаровулијә (кәшфијјата—Ш. Ф.) көндәрдим. Өзүм исә 50 минә гәдәр сүвари илә Тәбриз јахынлығында чәм олуб, Учан јайлағына тәрәф кетмәкдәјәм, Дилавәр оғлум Гара Искәндәр 20 мин сүвари илә арха тәрәфдән пусгуда дајанмышдыр. Башга мәсәләләр барәдә [бу мәктубу кәтирән] гасид [сәнә] мә'лумат верәр».³⁶

Өз чаваб мәктубунда Гарагојунлу һөкмдарыны «султани-сәлатин әт-турк («турк султанларынын султаны»)» Гара Јусиф баһадыр» адландыран Рум султаны она үрәк-дирәк верирсә дә, она өз көмәјини вәд етмир вә беләликлә дә, Шаһрухла һәрби мұнагишәјә кирмәјәчәјини анладараг, Бурсадан «Аллаһ-тәала сәнә хејир версин. Галан мәсәләри бу мәктубу кәтирән һәсән бәј шифаһи шәкилдә сәнә билдирәр» јазан Султан Мәһмәд, беләликлә, она өз һүсн-рәғбәтини билдирир.³⁷

Көстөрмәк лазымдыр ки, Хорасан шаһынын Азербайжана бу жүрүшүнүн сәбәби Гара Јусифин сијаси чәһәтчә кетдикчә гүввәтләнмәси. һәтта onun Шаһрухун һөкмү алтындакы бир сыра шәһәрләри дә өз әлине кечирмәк истәји олмушдыр. һәсән бәј Румлу јазыр: «Гара Јусифин јанына Тәбризә көндәрилән елчи гајыдараг [Шаһруха] билдирмишди ки, Гара Јусиф орада өзүнү мүстәгил шаһ сајыр, әтраф јерләрин бүтүн һаким вә сәрдарлары она табедир. Падшаһын (јә'ни Шаһрухун—Ш. Ф.) шөвкәти вә гошунунун гәләбәләриндән горхмајан Гара Јусифин чохла дөјүшчү дәстәләри вардыр».³⁸

Доғрудан да, Гара Јусифин сә'ји вә рәһбәрлији нәтичәсиндә Азербайжанда бөјүк орду јарадылмышды. Тәсадуфи дејил ки, Шаһрухун әмирләри вә сарај адамлары «Азербайжан гошунунун түүјяныны јалһыз баһадырларын һәмләси јатыра биләр» демишдиләр.³⁹ Мәһз буна көрә дә, Шаһрухун әмри илә Азербайжана һәрби жүрүш үчүн аз вахтда бөјүк бир орду топланды.⁴⁰

Хорасан гошуну илә дөјүш әрәфәсиндә Гара Јусиф тәрәфиндән ордуда һәрби ислаһат кечирилмишди. Тејмури Шаһрухун күчлү ордусуна һәлледици зәрбә ендирмәјә бөјүк чидд-чәһдлә һазырлашан Гара Јусиф она гаршы мигдарча

даһа чох әскәри һәрби гүввә чыхармаг мәгсәди илә пијада гошун топланмасы үчүн дә әмр вермиш, беләликлә, Тәбриз вилајәтиндә тарихдә илк дәфә пијада гошун дәстәләри һазырланмышды.⁴¹

Гарагојунлу—Тејмури мұнасибәтләринә мұдахилә етмәк истәмәјән Османлы һөкмдары Султан Мәһмәдин мәгсәди өз гошшулуғунда өзүндән гүввәтли рәғиб көрмәмәк олмушдыр. Белә ки, баш верәчәк мұһарибәдә, нә гәдәр олмаса да, һәр ики орду мұәјјән дәрәчәдә гүввәдән дүшәчәк, рәкционда Рум дөвләтинин әзәмәти тохунулмаз галачагдыр. Бизим фикримизчә, Османлы султаны мәһз бу мұлаһизә илә мұһарибәнин гаршысынын алынмасына һеч бир чидд-чәһд етмәмиш, фәгәт Гара Јусифә үрәк-дирәк вермәклә кифајәтләнмишди.

Һүчум 822 (1420)-чи илин шә'бан ајынын 4-дә (августун 27-дә) баш верди. Мәнбәләрин бә'зисиндә Шаһрух ордусунун 200 мин, Гара Јусифин исә 120 мин дөјүшчүсүнүн бу мұһарибәјә кәтирилдији барәдә мә'лумат вардыр.⁴² Лакин һәмин мұһарибә баш тутмады. Буна сәбәб Гара Јусифин гәфил вәфаты олду. Гарагојунлу һөкмдарынын өлүмүнү сшидән Шаһрух һәмин илин зилһиччә ајынын 9-да (декабрын 28-дә) Гарабага кедәрәк орада гышламыш, оғлу Бајсунгур исә Тәбризи дөјүшсүз әлә кечирмишди.⁴³

Јухарыда көстәрилдији кими, Гара Јусифин оғлу Пирбудаг Гарагојунлу тахт-тачынын рәсми һөкмдары е'лан едилмишди. Лакин о, атасындан бир гәдәр әввәл вәфат етмиш, Гара Јусиф исә һәлә онун әвзинә вәлиәһд тә'јин етмәјә мәчал тапмамышды.⁴⁴

Гара Јусиф өлөндә шаһзадәләрдән һеч бири онун јанында јох иди: Шаһмәһмәд Бағдадда, Искәндәр Кәрүкдә, Испәнд (Исфәһан Мирзә) Адилчәвәздә. Чаһаншаһ Султанијјәдә, Әбу Сәид Әрзинчанда идиләр. Вәзијјәти белә көрән Шаһрух Азербайжаны вә Шәрги Анадолуну истилаја башлады.*

Шаһрух 823 (1420)-чү илин рәбиул-әввәл ајынын 19-да (апрелин 5-дә) Тәбризә кәлдикдә Нахчыван вә Сәлмасы да идарә едән Гарагојунлу шаһзадәләри Әбу Сәид вә Ис-

* Фиридун бәјин «Мүһшәәти-сәлатин» әсәриндә дәрч олунмуш Шаһрухун Султан Мәһмәдә јаздығы «Фәтһнамә»дә Гара Јусиф вәфат едән вахт баш верән гармагарышыгыг белә көстәрилир: Гардашы Әмир Мисирин оғлу Газан бәј дәрһал Гара Јусифин хәзинәсини вә вар-дөвләтини гарәт едиб Овник галасына, башга гардашы оғлу Зейнал бәј исә башга сәмтә јолланды. Әмир Гара вә Гәдәм паша Әлиничә галасына гачдылар. Гара Јусифин оғланлары Әмир Шаһмәһмәд вә Әмир Искәндәр Әһмәд Гараманинин оғлу илә бирликдә Кәячә вә Бәрдәјә кетдиләр. Чаһаншаһ атасынын мејитини Әрчишә апарды. Гара Искәндәр Гара Јулуг Османла дөјүшә јолланды (сәһ. 161).

пәнд Мирзә дә кәләрәк, она табе олдуларыны билдирмиш-диләр.⁴⁵ Лакин Гара Јусифин башга оғланлары, хусусилә Искәндәр Шаһруха табе олмаг истәмирди, амма Хорасан һөкмдары тезликлә ону да мәғлуб едәрәк, Тәбриз һөкүмәтини Гарагојунлулара дүшмән олан Гара Османын оғлу Әлибәјә верди. Пајтахтын она верилмәси Гарагојунлулар вә Ағгојунлулар арасында олан вәзијјәти даһа да кәркинләшдирди. Испәнд Мирзәнин Тәбризә онун үстүнә һүчүм хәбәрини ешидән Әлибәјә Бајандур Дијарбәкәри гачды, лакин мәлүмата көрә, гардашы Искәндәрин Тәбризә һүчүмуну билән Испәнд шәһәри тәрк етмәјә мәчбур олмуш вә Искәндәр Азәрбајҗан тахтына әлләшмишди.⁴⁶ Демәли, Тәбриз бир нечә ајда бир нечә нәфәрин әлине кечмишди. Дөвләтшаһ Сәмәргәнди билдирир ки, Шаһрух Азәрбајҗаны өз өвләд вә әмирләринә вермәк истәјирдисә дә, онлар Искәндәрин горхусундан Азәрбајҗанда һаким олмаг истәмирдиләр.⁴⁷

Нәһәјәт, Шаһрух Искәндәри мәғлуб едәрәк, Азәрбајҗаны Чаһаншаһа верди вә беләликлә дә, Азәрбајҗанда јенидән Гарагојунлу һакимияти бәрпа олунду.⁴⁸

Көстәрмәк лазымдыр ки, Османлы султаны I Мурад (1360—1389) илә Гарагојунлу әмирләри арасында јахшы мүнәсибәт олмушдур. Соиракы Рум султанлары да (I Султан Мәһәммәд вә II Султан Мурад) Гарагојунлуларла пис рәфтара јол вермишдиләр. Елә јухарыда көрүндүјү кими, Гарагојунлу тајфа иттифагынын бөјүк әмирләри вә шаһзадәләри дә арада олан һөрмәт-иззәти көзләјирдиләр. Лакин Искәндәр өз «гүрүр вә наданлығы үзүндән...Рум вилајәтини дағымтаг вә чамаата эзаб-әзијјәт вермәклә мәшғул иди.⁴⁹ Мәһз буна көрә дә Гарагојунлу—Османлы мүнәсибәтләри кәркинләшмәјә башлады.

Тәјмури Шаһрух султан вә һаким—јәни II Султан Мурад вә Искәндәр арасындакы нифагдан өз хејринә истифадә етмәјә чалышды. О, Гара Јусифин бөјүк мигдар гошунунун она мәғлуб олмасы мүнәсибәтилә Рум султанына көндәрдији «Фәтһнамә»дә јазырды: «Гара Јусиф мәнимлә дүшмәнчилик едирди. Чарәсиз галыб, өзүмүзү горумаг мәгсәди илә... 823-чү илин шәбан ајынын 15-дә (1420-чи ил. августун 26-сы—Ш. Ф.) Сәмәргәнд дарүс-сәлтәнәсиндән чыхыб Азәрбајҗана јолландыг».⁵⁰

Шаһрухун II Султан Мурада зилһиччә ајында Гарабадан: јаздығы бу мәктубдан мәлүм олур ки, о «тәсәррүфүндә» (һакимияти алтында) олан Мәварәәннәһр, Хорасан, Забул, Кабул, Систан, Кирман, Мазандаран, Тәбәристан, Фарс, Хузистан, Ираги-Әчәм вә башга өлкәләрдән 200 миңдән чох әскәри олан бир орду илә Гарә Јусиф үзәринә һү-

чума кечмишди. «...Мазандаран вилајәтиндә олан бир нечә фили дә һүмајун ордуја кәтирдиләр. Тәвачиләр бир нечә күн гошунлары сајдылар, ики јүз миң зирәһли әскәр гәләмә алынды, әксәријјәтини саја билмәдик. Тәхминән 10 дәфә јүз миң әскәр топланмышды».⁵¹

Османлы султанына вердији бу «һесабат»дан мәлүм олур ки, онун Азәрбајҗана кәтирдији гошунлардакы әскәрләрин сајы бир миңләр пәфәр («10 дәфә јүз миң») олмушдур.⁵² Шаһрух белә шиширдилимши мәлүматы Османлы һөкмдарына билдирмәклә, ејни заманда, онун гаршысында өз әзәмәт вә гүввәтини һүмајиш етдирди.

«Зилгә»дә ајынын ахырында...Гара Јусифин өлүм хәбәри кәлди. Бөјүк оғлум...Мирзә Бајсунгур Тәбризи тутмаға јолланды...Зилһиччәнин орталарында Әмир Хәлилуллаһ ибн Шејх Ибраһим-е Ширваншаһ гиймәтли пешкәшләрлә һүмајун көрүшә кәлди...Беш күн сонра сизин елчинни Бәһрам бәј дә кәлиб мәктуб кәтирди. Чаһаншаһ да бизим дүнјаја пәнаһ верән сарајымыза кәлди вә Азәрбајҗан әјаләтини она вердик. Гара Искәндәр Әрзинчаны Чубугчиварына гачмышдыр. О, Гара Јулуг Османла дөјүшмәкдәдир. Мән һал-һазырда Аллаһын көмәји илә ону дәф етмәклә мәшғулам. Әкәр о, сизин тәрәфләрә пәнаһ кәтирәрсә, ону әлә кечириб мәним сарајыма көндәрин. Гара Јусифин арадан чыхмасы фәрәһ вә севинчимизә сәбәб олмушдур...»⁵³

II Султан Мурад бу фәтһнамәни алан кими Шаһруха дәрһал мәктуб јоллады. Мәктубун јазы тәрзиндән дујулур ки, Шаһрухун өзәмәти Османлы султаны тәрәфиндән кәләчәкдә нәзәр алынмаја билмәз вә о, атасынын сәһвини тәқрар етмәмәли, ағыр Тәјмури гошунуна гаршы диггәтсиз олмамалыдыр. Мәктубда «Шаһрух баһадыр» ифадәси ишләдиләнә гәдәр 6 сәтир бу адын епитети (тәрифли ибарәләри) ишләдилмиш, ад чәкиләндән сонра јенә 3 сәтир һәмин ады бәзәјән тәшбәһләр верилмишдир. «...Сизин һүмајун әһвалыңыздан вә Азәрбајҗаныны зәбтиндән...Ширваншаһ Фәррух Јәсарын* («Хәлилуллаһ» ады дүшмүшдүр—Ш. Ф.) көрүшүнүзә кәлмәјиндән...вә о дијарын башга әһвалындан хәбәрдар олдуг вә [бу мәсәләләр] бизим кејфимиз чохалтыды. Гара Искәндәрин Рума тәрәф гачмағындан фикрә дүшдүк вә фәрман вердик ки, әкәр ондан бир хәбәр-әтәр тута билсәләр дәрһал она һүчүм етсинләр».⁵⁴

Тәхминән елә о вахтдан Шаһрухун вә II Султан Мурадын көзләдикләринин әкси баш верди. Рум султаны Гарагојунлу шаһзадәсиндән онун Гара Јулуг Османлы мәғлуб ет-

* Фәррух Јәсар—Хәлилуллаһның ләғәби олмушдур. Онун оғланларындан биринин дә ады белә иди. БИРНИНОВА

мәси хусусунда мәктүб алды. Гара Искәндәр бәј мәктүбунда Шаһрухун Азәрбајҗана һүчүму, атасынын тәбни өлүм-лө дүнјаны тәрк етмәси, гардашлары Испәнд бәјин вә Шаһ-мәһәмәдин Нахчыван дағлары вә Гафан галаларына пәнаһ апардығлары, Чаһаншаһын Әрчишдә јашамағы, өзү-нүнсә Мирзә Бајсунгурун һүчүмундан гуртуларағ, Чубуг-чивара үз тутмағы вә бир нечә дөфә өзбәк ләшкәри илә дөјүшү барәдә Рум султанына әтрафлы мәлүмат верир. Мәктүбдан мәлүм олур ки, «мәктүблар апаран бир өзбәк часусу тәсадүфән онун әлинә кечмишидир». Мәктүблары охујан Гара Искәндәр өзбәкләрлә иттифаға кирән Гара Јул-луг Османын онун үстүнә һүчүм нијјәтилә кәлишиндән хә-бәрлар олур. Нәтичәдә 10 мин дөјүшчү илә гәфилдән она басғын едән Гара Искәндәр Ағгојундуларын 20 мин әскәри-ни ғырарағ, башчылары Гара Османы мәғлуб етмәјә мүвәф-фәғ олур.⁵⁵

Гара Искәндәрин Османлы султанына јолладығы бу мәктүбун сонунда марағлы бир мәлүмат да вардыр: «[Гара Османын] ијирми миндән чох адамы ғырылды, сағ галан-лар исә пәрән-пәрән дүшдүләр. Кәсилән башлары үч доғгуз ајыраарағ,* достлара јолладым. Онун төвачиси Әһмәд бәјин башыны исә шадманлығ әләмәти кими... Чәмшид аға Әф-шарла [сизә] көндәрән...ки, гәдим достлуғумузу вә сәми-ми мәһәббәтимизи унутмајасыныз».⁵⁶ Демак, Гара Искән-дәр Османлыларла Гарагојундулар арасындакы «гәдим достлуг вә сәмими мәһәббәти» хатырламағла јенидән султа-нын мәрһәмәт вә нәвазишинә наил олмағ истәмиш, әрби заманда Гара Османы мәғлуб едә билмәси илә өз һәби күчүнү дә султан гаршысында нүмајиш етдирмишидир.

II Султан Мурад да, өз нөвбәсиндә, санки Шаһруха јаз-дығы «Гара Искәндәрин Рума тәрәф гаҗмағындан фикрә дүшдүк вә ферман вердик ки, әкәр ондан бир хәбәр-әтәр билсәләр дәрһал она һүчүм етсинләр» сөзләрини унутмуш, өзүнә хас олан дипломатик хусусијјәтлә бу Гарагојунлу шаһзадәсинә «кама чатмыш адлы-санлы Гара Искәндәр» дејә мүрачиәт едәрәк, ону бу «шад мүждә» мүнәсибәтилә тәбрик етмиш, атасы Гара Јусифин гәфил вәфатындан кә-дәрләндијини билдирмишидир.⁵⁷

Гејд етмәк ләзимдыр ки, Османлыларла Гарагојунду-лар арасында XIV әсрин сону—XV әсрин әввәлләриндә олан достчасына мүнәсибәт Султан Бајазидин вәфатын-

* 9 рәғәми түркләрдә вә монголларда мүгәддәс сајылырды. Онлар бүтүн һәдијјәләри доғгуз-доғгуз јоллајыр, һакимин хидмәтинә кәлдик-лә исә доғгуз дөфә тәзим едирдиләр (Ә. Нәваннин гејди).

дан сонра да давам етмишидир. Неч дә тәсадүфи дејил ки, I Султан Мәһәмәдин вәфатындан сонра, Чаһаншаһ Ос-манлы тахтына чүлүс едән II Султан Мурады тәбрик едә-рәк, она бу ики сүләлә арасында гәдимдән бәри достлуг вә гаршылығлы анлашма мүнәсибәтләри олдуғуну бир да-һа хатырлатмышдыр: «Бу шад хәбәр кәлиб чатан кими... чанымызда елә һәзз вә севинч јаранды ки, [онун шәрһи] јазыја белә сығышмыр».⁵⁸ II Султан Мурад да чаваб мәктү-бунда бу фикри тәслиғ едәрәк, «әзәмәтли падшаһ...әбүлмү-зәффәр Мирзә Чаһаншаһ»а белә јазыр: «Ајдындыр ки, бизим арамызда олан гәдим мәһәббәт неч бир бәјана сығ-ыр...Бу гој белә дә давам етсин вә неч бир дәјишиклик баш вермәсин».⁵⁹

Гара Јусиф илә Османлы султаны арасындакы достлуг санки онларын оғулларына да сијарәт етмиш, Гара Искән-дәрлә II Султан Мурад арасында јахшы мүнәсибәт јаран-мышды. Атасынын өлүмүндән бир гәдәр сонра Османлы дөв-ләтинин сәрһәдини кечиб Тогата кәлән Гара Искәндәр Газо-васы ғышлағында олдуғу вахт II Мурада елчи көндәриб, ғы-шы Тогатда кечирмәси үчүн она ичазә верилмәсини хаһиш етмишидир. II Мурад Амасја валиси Јүркүч пашаја Искәндәрә онун ләјиг олдуғу һөрмәтин олунмасыны тапшырмыш, өзү исә она он мин алтун пул вә палтарлар, сילהлар, атлар, келә вә чариләләр јолламышды (Мәғризи, Иби-Һәчәр). Лакин баһарда гарагојундуларын һәммин әразидә гарәтә башламалары II Мурада бәлли олан кими, о, Анадолу бәј-ләрбәјиси Тејмурташ пашанын оғлу Умур бәји Искәндәрин үзәринә јолламыш, Искәндәр Османлы өлкәсини тәрк ет-мишидир.⁶⁰

Гара Искәндәрин мәғлубијјәтә уғратдығы Гара Јулуг Осман да II Султан Мурада мәктүб көндәриб, өз мәһәббә-тини она билдирир: «...Гәлбимиздәки мәһәббәтин чохлу-ғундан...Тәрхан ағаны...сизин јаныныза көндәрдик ки, өзү-мүзү сизин јадыныза салағ...Јазышма гапыларыны һәми-шә... үзүмүзә ачын ки...үрәјимиз тәсәлли тапсын...»⁶¹

Гара Осман һәммин мәктүбда фүрсәтдән истифадә едәрәк Османлы султанына «Гара Јусифин өвладларындан шһка-јәт етмәји дә унутмур: «Гара Јусифин өвладлары тамам-лә мәғлуб олмушлар. Рәчәб ајынын I-дә Шәргин вә Гәр-бин падшаһы әмирзадә Шаһрух бизә чүрбәчүр һөрмәт вә иززәт көстәрди, сојурғал,* ғылынч, кәмәр, чохлу ғызыл вә күмүш верди...» Ағгојунлу әмири, көрдүјүмүз кими, «Шәр-гин вә Гәрбин падшаһы» Шаһрухун јанында өзү-

* Сојурғал—торпағ, мал вә пул шәклиндә әсасән һәрбчиләрә бәхш едилән әһәм.

нүн хүсуси һөрмөти олдуғуну Османлы султанына билдирмәклә, онун да һөрмәтинә лајиг олдуғуну нәзәрә чатдырмаға чалышмышдыр: «Шаһрух падшаһ...Гара Јусиф өвладларынын бүтүн өлкә, гала вә вар-дөвләтләрини әлләриндән алды, Азәрбајчаны, Тәбризи, Бағдады, Әрзинчаны вә башга јерләри Сивас сәрһәдинәдәк бизә верди. О, елә һәдсиз инајәт, шәфғәт вә лүтфкарлыг етди ки, һеч бир шәрһә сығмыр...[Инди] вачибди ки, баш верән бу һадисәләр дост вә јахын адамлара чатдырылсын ки... достлар шад, дүшмәнләр пәрт олсунлар».⁶²

Гара Османын сон мәлуматынын шәрһә еһтијачы вардыр. Билдиримиз кими, Шаһрухун Азәрбајчана вә башга Гағфаз өлкәләринә гаршы сijasәти Тејмурун сijasәтиндән кәскин шәкилдә фәргләнирди. Шаһрухун бу өлкәләрдә, ола билсин ки, бөјүк һәрби гүввәләр сахлаја билмәк имканы олмадығы үчүн онлары өз торпағлары сырасына салмаға чәһд етмирдн, бәлкә дә, о. Азәрбајчандакы мүттәфигләри Чаһаншаһ Гарагојунлу, Ширваншаһ I Хәлиуллаһы вә башгаларыны өзүндән инчик салмаг истәмирдн. Шаһрух јалныз чәһд едирди ки, бу өлкәләрдә Гара Јусифин јаратмыш олдуғу Гарагојунлу дөвләти кими күчлү дөвләтләр јаранмасын вә буна көрә дә, Азәрбајчан феодал һакимләри тәрәфиндән өзүнүн сijasәти үстүнлүјүнүн гәбул едилмәси илә кифајәтләнирди.⁶³ Неч бир мәнбә, јахуд елми әдәбијјатда Азәрбајчанын Шаһрух тәрәфиндән, јухарыдакы мәктубда кәстәрилдији кими, Гара Јулуг Осман верилмәси факты јохдур. Белә ки, бу Тејмури һөкмдары Азәрбајчан тахтачыны Гара Јусифин өлүмүндән сонра әввәлчә Әбу Сәид Гарагојунлуја, сонра исә Чаһаншаһа вермишди.⁶⁴

Гара Јулуг Осман чаваб јазан II Султан Мурад, көрүнүр ки, Азәрбајчанда вә мұвафиг гоншу өлкәләрдә һакимийјәтин бу Ағгојунлу әмиринә верилдијинә инанмадығы үчүн онун мәктубуна нисбәтән сојуг тәрздә чаваб верир: «...Шаһрухун фүтуһаты һаггында јаздығыныз [сөзләр] шадлыға сәбәб олду. Хаганын сизә илтифаты јетдији үчүн көрәк һәр ики тәрәфин дин вә дөвләтинә лајиг...һәрәкәт едәсиниз...Әкәр бизим јазышмамызда бир гәдәр ләнкимә олса, бунун сәбәбини бизим бәрк мәшғул олмағымызда көрүн».⁶⁵

Чаһаншаһ Гарагојунлу илә II Султан Мурад арасында мүнтәзәм олараг јазышма давам етмиш, Османлы султаны Мачарыстанын јенидән Османлылар тәрәфиндән фәтһ олундуғуну бөјүк севинчлә Чаһаншаһа хәбәр вермишди.⁶⁶ Чаһаншаһ да ону үрәкдән тәбрик едәрәк, өзүнүн сijasәти әгидәсини белә ифадә етмишди: «Мән һәмишә өз

сәләфләрим кими, ислам дининә мұхалиф оланларла мұбаризә едәчәјәм вә онларын рәфигләринә гаршы белимә чаһад вә мұһарибә кәмәри бағлајачағам».⁶⁷ Чаһаншаһ һәлә кәнч јашларындан узагкөрән бир һөкмдар олмушдур. О, өзүнү Шәрг рекионунда мұвәффәг көрмәк үчүн Османлылары ән јахын арха билмиш, онларла хош кечинмәји мұнасиб һесаб етмишди. «О... Султан Мәһәммәд Фатһә елчи кәндәрәрәк Сиваса гоншу олан Гарагојунлу торпағларына һүчүм етмәјәчәји тәгдирдә она 4 мин кентал (?—Ш. Ф.) тәрјағы (кәрә јағы—Ш. Ф.) вә мин баш дәвә верәчәјини билдирмиш вә Османлы һөкмдары да бу тәклифи гәбул етмишди».⁶⁸

Кәстәрмәк лазымдыр ки, һәмин дөврдә Азәрбајчанла Түркијә арасындакы мұнасибәтләр тәкчә тәрәфләрин бир биринә фәтһнамәләр, зәраәтнамәләр, мәһәббәтнамәләр, тәһнијәтнамәләр, тәбрикнамәләр вә с. кәндәрмәләри илә битмир, һөкмдарлар бир сыра чари мәсәләләри дә рәсми јазышма јолу илә һәлл едирдиләр. II Султан Мәһәммәдин Истанбул дәнизинин саһилиндән Чаһаншаһа јолладығы бир мәктуб буна мисалдыр. Османлы султаны өзүнүн «мәһәббәтнамә» адландырдығы һәмин мәктубунда Гарагојунлу һөкмдарына јазырды: «...Бурсадан сизин дијарыныза өз кәсбкарлығыны етмәк үчүн Әһмәд Муса адлы бир таһир кетмишди... Онун әлиндән бүтүн нәгд пуллар вә чинс маллар...сизин дәржаһынызын үмәнасы (әмин-аманлығы горујанлар—Ш. Ф.) тәрәфиндән алынмышдыр. Онун фәрзәнди олан Шејх Мәһәммәд Бурсәви...онун варисн кими ораја кәлир...О, чатан кими, [кәрәк] валиләрә вә һөввәбә-судура (чәнаб сәдрләрә—Ш. Ф.) ишарә олунсун ки, шәр'и гонмүлүг һөкмүнә риәјәт едәрәк, алынмыш шәјләри Мәһәммәдә гәјтарсынлар...»⁶⁹

Мә'лум олдуғу кими, II Султан Мәһәммәдин «мәһәббәтнамә»синдә ирәли сүрүлән хаһиш тезликлә Чаһаншаһын фәрманы илә јеринә јетирилмиш, һәмин мәктубун чавабы кими султана Гарагојунлу һөкмдарынын јени бир фәтһнамәси јола салынмышды. Орада дејилирди: «...Мәлекә-мәмаликә-Рум вә Јунаңыстан]...Султан Мәһәммәд...Биз фәрман вердик ки, Шејх Мәһәммәд Бурсәвидән (Әһмәд Бурсәви олмалыдыр—Ш. Ф.) алынан шәјләри Тәбриз дарүс-сәләтәнәсинин забитләри (зәбт едән мә'мурлары—Ш. Ф.) Әһмәд ибн Муса Бурсәвијә (Мәһәммәд ибн Әһмәд Муса Бурсәви олмалыдыр—Ш. Ф.) гәјтарсынлар...Сизин мәктубунуз кәлән вахтларда бу һөваһаһ (јә'ни Чаһаншаһ—Ш. Ф.) Фарс вә Ираги-Әчәмин гала вә шәһәрләрини тутмагла мәшғул иди...Бу иши бир нечә күндә битириб, тәрәс хаснјјәтли

чағатај тајфасынын тохумуну о дијардан кәнар етдик...вә кери җайгътыдыг...Эмир Тачәддин Ибраһим Мейтәри бу шад хәбәри сизә чатдырмаг үчүн хейли күмүш, фирузә вә җагут-ла тезликлә дәрҗаһыныза көндәрирәм».⁷⁰

Ҷаһаншаһын мәктубуну алан II Султан Мәһәммәд она чавабында Гарагојунлу елчиси Эмир Тачәддин Мейтәрин артыг онун јанына чатдығыны хәбәр верир, «бирчә һәмлә илә Ираги-Әчәм галаларыны хилас едән вә Фарс мәмләкәт-ләринни тутан» Гарагојунлу һөкмдарыны тәбрик едир, бун-дан бәрк севиндијини билдирир.⁷¹

Османлы сарајына бундан сонра кедән мәктубда Ҷаһан-шаһ ораја тезликлә јени бир гасид јоллајачағыны, һәләлик исә Гәвамәддин Гара бәји көндәрдијини султана хәбәр ве-рир.⁷²

Бүтүн бунлар бир даһа көстәрир ки, Азербәјҗан—Түр-кијә мунасибәтләри Ҷаһаншаһын дөврүндә 1453-чү илә—Истанбулун фәтһинә гәдәр олдугча нормал олмуш, дипло-матик јазышма вә әлағәләр јүксәк сәвијјәдә давам етмиш-дир. Елә сонралар да II Султан Мәһәммәд вә Ҷаһаншаһ арасында әлағәләр зәифләмәмиш, амма сырф сијаси ха-рактер дашымышдыр.

Түркләр тәрәфиндән Истанбул шәһәринин* фәтһи Түр-кијә тарихиндә ән әләмәтдәр һадисәләрдән бири олмуш-дур. Мәһз бу фәтһ мунасибәтилә II Султан Мәһәммәд «Фә-теһ» ләғәбинә лајиг көрүлмүш, өзүнүн нөвбәти фәтһләри мунасибәтилә сонрадан да башга гоншу дөвләтләрә, о чүмләдән Азербәјҗана «фәтһнамәләр» јолламыш, өз сијаси гүдрәтини нүмајиш етдиришидир. Елә Истанбулун фәтһи мунасибәтилә онун Ҷаһаншаһа көндәрдији «фәтһнамә»дә бу шәһәрин мәһз «ислам дининин гүввәси илә» алындығын-дан бәһс едилир, Гарагојунлу һөкмдарына «ата» («Һәзрәте-эбәви Ҷаһаншаһ») дејә мурачиәт едилир. Османлы һөкм-дарыны фиркинә көрә Түркијә тәрәфиндән едилән фәтһләр елә Азербәјҗан тәрәфиндән едилән фәтһләр кими гиж-мәтләндирилмәлидир («Бизим тәрәфин фәтһи сизин тәрә-фин фәтһи демәкдир вә ја әксинә...»)⁷³

Султан Мәһәммәд Фатәһин һәмин «фәтһнамә»синдән сонра Ҷаһаншаһ Гарагојунлу өзүнүн Бағда «фәтһнамә»-сини јоллајыр, јени гәлзәбәсини чох бөјүк шадлыгла хәбәр верир. Бир гәдәр әввәлки мәктубунда Ҷаһаншаһы ата ад-

* Истанбул шәһәринин ады әввәлчә Бизанс, сонра Константинопол олмушдур. Сонралар, түркләр јунанча «Istan polis» («шәһәрә кедирәм») сөзүнү тез-тез ешитдикләринә көрә һомин шәһәри Истанбул адландыр-мышлар. Шәһәр мусалманларын әлиһә кечәндән сонра оранын адынын «Исламбол» олдуғуну фәрз едәнләр дә вардыр ки, бу тамамилә јанлыш-дыр (Ә. Нәван. Тарихи мәктублар вә сәнәдләр... сәһ. 512.)

ландыран II Султан Мәһәммәд она бу дәфә дә «әзиз атам Ҷаһаншаһ» («педәрә-әзизим Ҷаһаншаһ») ифадәси илә му-рачиәт едир, өзүнүн дә Истанбулдан сонра «Мурә» кафир-ләри илә дөјүшәрәк, ораны әлә кечирдијини билдирир. Мәктубун сонракы чүмләләләри Султан Мәһәммәд Фатәһин о вахтларда баш верән башга фәтһләриндән (Сәмәндәриј-јә** шәһәри, Синаб галасы) бәһс едир вә нәһәјәт султанын Ағгојунлу тарихи илә сых сурәтдә бағлы олан Трабзо-на јүрүшү вә ораның да тезликлә алыначағы хәбәри илә битир: «Үмидварыг ки, оранын кафирләрдән хиласы [бизә] асанлыгла мүјәссәр олачагдыр...Әкәр бу һүчүмлә әлағәдар бизим мәктублашмағымыз бир гәдәр тә хирә дүшәрсә, баш-га шеј һарда дүшүнмәјиб, мәктублашма гапыларыны бағ-ламајын».⁷⁴

Көстәрмәк лазымдыр ки, Султан Мәһәммәд Фатәһ дөв-рүндә Ағгојунлуларын Османлыларла олан мунасибәти Гарагојунлу—Османлы мунасибәтиндән бир гәдәр фәрглә-нирди вә достчасына әлағәләр бахымындан һеч дә гонаәт-бәхш дејилди. Бу мунасибәт Османлы султанынын 1461-чи илдә, онун өз сөзү илә десәк, «Һәсән бәј Ағгојунлунун мәм-ләкәтинә јахын олан вә онунла гоһумлашан Трабзона зә-фәрли јүрүшүндән сонра хейли писләшди. Ағгојунлу—Ос-манлы мунасибәтинин писләшмәси Ҷаһаншаһын үрәјин-дән иди, чүнки Узун Һәсән өзүнүн ирси мүлкү саяылан Ди-јарбәкирлә кифәјәтләнмәјәрәк, XV әсрин 50-чи илләриндә Гарагојунлуларын әлиндә олан Ермәнистаны вә Күрдүс-танын бөјүк бир әразисини өз дөвләтинә бирләширмәјә наил олмушду».⁷⁵ Ағгојунлуларын кет-кедә гүввәтләндијини көрән Ҷаһаншаһ тә'чили олараг Султан Мәһәммәд Фатәһә белә бир мәктуб көндәрди: «...Гәдим вахтлардан бәри бизим тәрәфин... сизин шәрәфәтли ханәданыныза һәгиги мә-һәббәти вә достлуғу олмушдур. Достлуғумуза һеч нә мане олмур... амма араја чыхан Һәсән Ағгојунлу бу мүддәт әр-зиндә заһирдә [бизә гаршы] өзүнүн разылыг вә мәнәббәти-ни көстәрирдисә дә, әслиндә башга чүр һәрәкәт едирди. Онун заһири вә батини бир олмадығы үчүн [арамызда] күнбәкүн нифаг јаранмагда иди. Бу јахынларда онун хә-бислик әләмәти там шәкилдә ашкар олду, әһд-пейманы сындырдығы үзә чыхды...О, бизә һүчүм етдисә дә, онун дәф

* Јунаныстанын чәнубунда јерләшән «Moree» јахуд «Pélopon èse» адланан Мурә адасы әввәлчә 1458-чи илдә (гисмән), сонра исә 1460-чы илдә (тамамилә) Османлылар тәрәфиндән алынмышдыр (Ә. Нәван, Тарихи мәктублар вә сәнәдләр... сәһ. 534).

** Сәмәндәријә—Сербияда јерләшән бу шәһәр (Sméderevu) 1459-чу илдә баш вәзир Маһмуд паша тәрәфиндән зәбт олунамшдур (Бах: Ә. Нәван. Тарихи мәктублар вә сәнәдләр..., сәһ. 539).

едилмәси асанлыгла мүжәссәр олду. Һиммәти уча олан һәр-рәт (җәһни Османлы султаны—Ш. Ф.) онун җезаланмасы үчүн гоҗ чәһд етсин. Сиздән сәдагәтлә рича олунур ки, бу мәсәләдә ирадә.. истәк вә инадыныз ғырымасын, һәгиги достларын мәгсәд вә истәкләри һәҗата кечсин».⁷⁶

Бу хәһшә бахмаҗараг, Ҷаһаншаһ Гарагојунлу Османлы Түркијәсини билаваситә Ағгојунлу дөвләтинә гаршы мұһарибәҗә тәһрик едә билмәди. Амма 1467-чи илдә Ҷаһаншаһ Гарагојунлу II Султан Мәһәмәдин тәһрики илә Ағгојунлуларга гаршы ширникләндириләрәк, өз силаһлы гүввәләри илә Дијарбәкирә тәрәф јолланды. Османлы султанынын һөкмү илә, һәлә о заман Амасја валиси олан шаһзадә Базид Гарагојунлу һөкмдарына һәрби јардым көстәрмәли иди.⁷⁷ Лакин Гарагојунлу гүввәләри Ағгојунлуларын мүдәфи хәттини јарыб кечә билмәдији үчүн кери чәкилмәҗә мөчбур олду. Османлылар архаланан Ҷаһаншаһ Гарагојунлунун әксинә олараг Узун Һәсән Ағгојунлу «Түркијәнин Османлы султанлары илә мүбаризә етмәк намиңә Авропа дөвләтләри илә мөһкәм иттифаг јаратмаға чәһд едирди».⁷⁸

Нәһәҗәт, 1467-чи илин нојабр ајынын 10-да Гарагојунлу дөвләтинин ән нүфузлу һөкмдары олан 70 јашлы Ҷаһаншаһ она гәфилдән һүчүм едән Узун Һәсән тәрәфиндән өлдүрүлдү вә онун мүттәфиги олан Султан Мәһәмәд Фәтеһ бу Гарагојунлу—Ағгојунлу мұнағишәсинә мүдахилә едә билмәди. Ҷаһаншаһын кәсик башы Узун Һәсән тәрәфиндән Хорасанын Тејмури һөкмдары Султан Әбу Сәидә шаһзадә Мәһәмәди Гарагојунлунун башы исә Султан Мәһәмәд Фәтеһ көндәрилди.⁷⁹

Узун Һәсән азачыг сонра Һәсәнәли Гарагојунлуну да асанлыгла мәғлуб едиб, Күр чајынын чәнуб һиссәсиндәки бүтүн Азәрбајҗан торпагларыны әлә кечирди. О, тәкчә Гарагојунлуларла достлуғ вә гоһумлуғ әлагәләриндә олан Әрдәбилин мүстәғиллијинә тохунмады. Беләликлә, Османлы империјасынын Ағгојунлулар әлејһинә мүттәфиги олан Гарагојунлулар дөвләти сүгута уғрады.⁸⁰

АГГОЈУНЛУ ДӨВЛӘТИ ВӘ ОСМАНЛЫ ИМПЕРИЈАСЫ

Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, дөврүн үмумтарих һадисәләрини әкс етдирән мүхтәлифдилли мәнбәләрин боллуғуна бахмаҗараг, онларын һеч бириндә сырф Ағгојунлу—Османлы мұнасибәтләри әкс етдирилмәмиш вә

пәмин рекионда мөвчуд олан өлкәләрин ичтимай-игтисади вә һәрби-сијаси мәсәләләриндән бәһс олунан заман өҗәри олараг бу мұнасибәтләрә тохунулмушдур. Буна көрә дә, бу сәһәдә мұстәсна әһәмијјәтә малик епистолјар гајнагларә (рәсми јазышмаларә, көндәрилән фәтһнамәләрә, тәһнијәт-намәләрә, зираәтнамәләрә вә с.) мұрациәт етмәк тәдгигатчылар үчүн мұстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Јухарыда көстәрилдији кими, һәлә XV әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанда сијаси һакимијјәти әлә кечирән Гарагојунлулар гоншулуғда јашајан вә Османлы һөкмдарлары илә мүәҗјән мұнасибәтдә олан Ағгојунлу бәјләри илә мүбаризә апарырдылар.

XIV әсрин сону—XV әсрин әввәлләриндә һәлә Ағгојунлу тајфа иттифагынын башчысы олмамышдан әввәл Гара Јулуғ Осман гоншулуғдакы мүхтәлиф феодал бәјликләри илә јахшы мұнасибәтдә олмаға чалышмыш, бу мүмкүн олмадыгда исә онларла өлүм-дирим мүбаризәсинә башламышды. О, бир мүддәт (11 ил) Сивасда мөшһур дөвләт хадими вә шаир Гази Бүрһанәддини јанында хидмәт етмиш, сонрадан онларын арасына ихтиләф дүшмүш, аз сонра бу Ағгојунлу әмири Гази Бүрһанәддини өлдүрмәҗә нанл олмушдур. О, сонрадан, бир сыра парлаг гәләбәләр әлдә етмиш олан Тејмура јахынлашмыш, онун ордусунун тәркибиндә Ағгојунлу дөјүшчүләри илә һәрби јүрүшләрә чыхмыш, Тејмуриәлин Сурија јүрүшүндә сәркәрдәләрдән бири олмуш, бунун мұғабилиндә Амид (Дијарбәкир) игта кими она верилмишиди. Үмумијјәтлә, Гара Осман гоншу Гарагојунлу әмири Гара Јусифдән фәрғли олараг һәмишә Тејмур вә онун өвладларынын һимәјәсиндә олмушдур. Исмајыл һәтиги Узунчаршылынын мә'луматына көрә «Гара Осман бәјлији Гара Јусифин шиддәтли зәрбәләри алтында кенишләнә билмирди».¹ Лакин буна бахмаҗараг ики түркман* бәјлијинин һеч бири дикәринә галиб кәлә билмир, бир-бирләри илә ихтиләф шәраитиндә јашајырдылар. Ағгојунлу тајфа иттифагынын башчысы олдуғдан сонра исә Гара Јулуғ Осман нүфузлу чағатај һөкмдары Шаһрух ибн Тејмурла Османлылар вә Гарагојунлулар әлејһинә достчасына мұнасибәт јаратды ки, бунун нәтичәсиндә Ағгојунлу—Гарагојунлу мұнасибәтләри бир гәдәр дә писләшди. «Дүшмәнин досту мәним дүшмәнимдир» принципинә риәјәт едән Гара Јусиф Ағгојунлу—Тејмури мұнасибәтинин јахшылашмасындан Ағгојунлу—Османлы мұнасибәтинин писләшмәси үчүн истифадә етмәк гәрарына кәлди. Тезликлә

* Сәлчугларын тәркибиндә Азәрбајҗана кәлиш тајфа—Ш. Ф.

онун элинэ белэ бир фурсэт дүшдү. Јухарыда гејд етди-
жимиз кими һ. 820 (м. 1417)-чи илдэ Гара Османын Хора-
сан һөкмдары Шаһруха јазмыш олдуғу мәктүб елчи Хачә
Мәнсур Амиди адлы бир тачир васитәсилә көндәрилдији
үнвана апарыларкән, Султанијә шәһәриндә тәсадүфән Га-
рагојунлу әскәрләринин элинә кечмиш, нәтичәдә мәктү-
бун чатачағы мөкан—Шаһрухун игәмәткаһы олан һерат,
Османлы I Султан Мәһәммәдин дәвләт пәјтахты Бурса шә-
һәри илә әвәз едилмишди. Гара Јусиф белә һәрәкәт етмәк-
лә, һеч шүбһәсиз, өзүнүн Османлы һөкмдарына олан досу-
луғуну нүмајиш етдирмәк, Ағгојунлу—Османлы вә Тејму-
ри—Османлы гаршылыгы мүнәсибәтләринә хәләл вурмаг
истәмәмишди. һәммин мәктүбу дәрһал Гара Искәндәр Бур-
саја кәтириб, Османлы һөкмдарына тәгдим етмиш, тә-
биндир ки, мәктүбдә Шаһрухун «хагани-чаһанијан» (дун-
јада јашајанларын хаганы), «гаани-мәмәлик») мәмләкәтләр
гааны) вә башга епитетләрлә адландырылмасы Осман-
лы һөкмдарынын гәзәбинә сәбәб олмушду.

Мәктүбундә өз мәмләкәтинин Дијарбәкир олдуғуну вә
оранын әксәр јерләринин күрдләр тәрәфиндән зәбт олуиду-
ғуну Шаһруха билдирән Гара Осман чағатај һөкмдары-
ны Гара Јусиф үзәринә јүрүшә чағырмагла јанашы, өз
элиндән чыхмыш бәзи торпаглары да Тејмури гошунунун
гүввәси илә керижә алмаг нијјәтини ачыг-ашкар билдирир.
Шаһрухун һәмчинин бүтүн Рум вә Шам (Сурија—Ш. Ф.)
торпагларыны да «бир һәмлә илә» тута биләчәји барәдә она
үрәк-дирәк верирди. О, Шаһруха ләнкимәдән һүчума кеч-
мәји мәсләһәт көрүб јазырды: «...Буна көрә дә, чағатај мир-
зәләри арасында баш верән кичик говғалары нәзәрә алмаг
(сәһбәт Тејмурун өвладлары арасында олан ман вә мүлк
ихтилафларындан кедир—Ш. Ф.) вә ләнкимәк рәва дејил-
дир:

Олсун о Сәмәргәнд һәммин мирзәләрин,
Тәбриз илә Руму Шам бәсиндир, еј шаһ.

Башга мәсәләләри [елчим] тачир Хачә Мәнсур Амиди-
дән...сорушун».² Бунунла, Гара Осман һечә олурса-олсун
Шаһруха бөјүк дөјүшләрә ширникләндирмәк, этраф өлкә-
ләрдә һакимлик едән күчлү рәгибләрини, о чүмләдән Гара
Јусифи вә I Султан Мәһәммәди һеч олмәзса бир гәдәр зәиф-
ләтмәк мөгсәди күдүрдү.

I Султан Мәһәммәд «Гара Јулуг Османын фитнә услуб-
лу» мәктүбуну охудугдан сонра дәрһал мөһәррәм ајынын
әввәлләриндә Бурсадан Гарагојунлу шаһзадәси Гара Ис-
кәндәрә чаваб мәктүбу јазмыш, она өз тәшәккүрүнү бил-

дирмишди: «Гара Османын хаинлији мә'лум олду. Биз онун
тәзасыны аллаһа тапшырдыг. Бизи мәсәләдән акаһ етдији-
низә көрә хошбәхт олун...Әкәр [һәр һансы бир] тәшвиш вә
һүчум оларса, хәбәр верин ки,... ону дәф едә биләк».³

Демәк, I Султан Мәһәммәд бу мәктүбундә ашкар шә-
һидлә билдирир ки, мұхалиф гүввәләр, ејни заманда Ағ-
гојунлулар тәрәфиндән Гарагојунлулар үзәринә ола билә-
кәр һәр һансы бир јүрүшдә Гара Јусиф дәвләтини мүдафиә
дәчәкдир.

Гарагојунлу—Ағгојунлу мүнәсибәтләриндән бәһс едәр-
кән јаддан чыхармаг лазым дејилдир ки, дөврүн јазыл-
мамыш ганунларына мұвафиг шәкилдә һәрәкәт едән кичик
феодал бөјликләринин башчылары һеч дә бир-бирләр илә
адәчә инадкарлыг наминә мұхалифәтә кирмирдиләр. Нечә
дејәрләр, онлары бири-биринә гаршы чыхмаға даһа бөјүк
лакимијјәтә чатмаг, бу јолда әнқәл ола биләчәк гүввәни
сырадан чыхармаг, бу мөгсәд үчүн башга күчлү һөкмдар-
ларын көмәјиндән истифадә етмәк мејли вадар едирди.
Фикримизин сүбүтү үчүн ашағыда кәтирәчәјимиз мисал
Гарагојунлу—Ағгојунлу мүнәсибәтләринин дәјишкәнлији-
ни исләмәк бахымындан олдугча мараглыдыр.

Һәлә Азәрбајҗанда Гарагојунлу дәвләтинин тә'сисин-
дән бир нечә ил әввәл Гара Јусиф тәрәфиндән Гара Јулуг
Османа көндәрилән бир мәктүбдә Ағгојунлу бәјинә бу һәр
ки түркман тајфа бирлији арасында олан нифагын дајан-
чырылмасы тәклиф олунурду: «Бизим һәр икисиз түркма-
ыг. Кәл бундан сонра бир-биримизә һүчум етмәк вә бир
аһа гырылмајаг. Гој бизим һәр биримиз Румдан вә Чаға-
ајдан олан дүшмәнләримизлә мұбаризә едәк».⁴ Милли
әнсубијјәт бахымындан һәр икиси мұхтәлиф көчәри түрк-
ман тајфасынын нумәјәндәләри олдуғу үчүн, көрүшүр ки,
Гара Јусиф тәәссүбкешлик едәрәк. Ағгојунлу бәјини өз тә-
әфинә чәкмәк истәмиш, араларында сүлһ мүнәсибәти ја-
анмасыны мөгбул сәјмышды. Лакин феодал һәрч-мәрчли-
инин, мәнәм-мәнәмлијин, дәрәбәлијин һөкм сүрдүјү бир
пәрантдә Гарагојунлу әмиринин тәклифи һәјата кечмә-
тиш, һәр ики тајфа башчылары узун сүрән мұбаризәләрә әл
тмышдылар.

Јухарыда гејд етдијимиз «мәктүб мәсәләси»нә бир даһа
ајытмаг олдугча мараглы оларды. Белә ки, Тејмури Шаһ-
руха јазылан мәктүбун көндәрилән үнвана дејил, Османлы
ултанына кедиб чатдығыны өјрәнән Гара Осман бәрк гор-
уја дүшүр вә дәрһал султана «зәрәәтнамә» (јалварыш
мәктүбу) јоллајыр: «Биз бу күнләрдә Хачә Мәнсур Ами-
дини... Шаһрух баһадырын сарајына јолламышдыг. Гара
Јусифин оғлу Чаһаншаһ онунла бизим арамызда олан әдә-

вәтә көрә onu тутмуш вә бу садиг бәндәнин мәктубуну әлә кечирмиш, гасиди гәтлә јетирмиш, мәктубу јандырмышды. [О, бундан сонра] Тәбриздә бизим мөһүрүмүзү һәккаклар васитәсилә төкдүрмүш, мәктубу башга мәзmunда јазараг сизә јолламышдыр. Валлаһ-биллаһ ки, әһвалат белә олмушдур... Мәним сәдагәтдән вә арамызда олан достлугдан башга бир фикрим јохдур». 5. Һәмнин мәктубда Гара Јусиф вә онун өвләдлары «дүшмән» адландырылмыш вә султандан тәвәггә едилмишди ки, онларын «гәрәзли сөзләринә» инанмасын. 6

Демәк, Ағгојунлу—Гарагојунлу дүшмән мүнәсибәтнин I Султан Мәһәммедин нәзәринә чатдырмагла Гара Осман һижләкәрлијә әл атмыш, өзүнүн Тејмуриләрлә јахын мүнәсибәтнин кизләтмәјә чалышмышдыр. Гарагојунлуларла һәмкарлыг едән Османлы султаны да Гара Осман Ағгојунлу илә мүнәсибәтнин корламаг истәмәмиш, онун мәктубуна дипломатик тәрздә чаваб јазмышдыр. Белә ки, I Султан Мәһәммедин Гара Османә көндәрдији мәктубда дејилир ки, «биз сизләрдән бу сон вахтларда достлуг вә хејирханлыгдан башга бир шәј көрмәмишик, буна көрә дә, өзүнүзә тәсәлли верин, өзүнүзү бизим достумуз санын». 7

Бу үчтәрәфли јазышмадан мәлум олур ки, Османлы султаны даһа еһтијатлы һәрәкәт едәрәк, һәр ики тајфа башчылары илә нифаг етмәмәји гәрәра алмыш вә мәсәлә беләликлә өрт-басдыр едилмишди. Лакин Гарагојунлу—Ағгојунлу мүнәсибәтләри јенә дә көркин олараг галмагда иди. Бу исә шүбһәсиз ки, Османлы султанынын мәнәфејинә биләваситә ујғун иди. Чүнки гошну әмирликләринн зәифләмәси күчлү рәгибләринин азалмасы зәмининдә онун төшвишинн азалмасына кәтириб чыхарырды.

Ағгојунлу тајфа иттифагынын башчысы Гара Османын вәфатындан сонра (1435) һакимијјәт онун бөјүк оғлу Әлибәјин әлиндә кечди. О да, өз атасынын сийәсәтнин давам етдирир, Османлы сарајына вахташыры мәктублар јоллајырды. Јени Османлы һөкмдары II Султан Мурад да ону чавабсыз гојмур, өз мәсләһәтләрини чатдырырды. Османлы султаны Ағгојунлу Әлибәјин «ихласла» (мәһәббәтлә) јаздығы бир мәктубдан («...өзүмүзү о һәзрәтин мүлазими етмәк истәрдик») разы галдығыны билдирмиш, кәләчәкдә онун һәр һансы нијјәти, мәгсәди оларса, Османлы дәвләти тәрәфиндән јеринә јетирилчәјини хусуси гејд етмишди. 8. Һәтта султан она јазмышды ки, «өз гасиди васитәсилә көндәрдији лајигли халаты чан сағлығы илә кејинсин, сәдагәт гапыларыны ачсын ки, һәмишә шаһанә инајәтә лајиг көрүлсүн». 9

Амма Әлибәј дә өз атасы Гара Осман кими вахташыры сийәси һижләкәрлик едир, Османлы дәвләти илә олдуғу кими Тејмури Шаһрухла да әлағә сахлајырды. О, һәтта Шаһрухда гоһум да олмуш, бачысыны онун оғлуна вермишди. Көрүнүр ки, Тејмуриләрлә белә јахын мүнәсибәтдән хәбәр тутан сонрақы Османлы һөкмдары II Султан Мәһәммед Ағгојунлу гардашлары (Әлибәј вә Һәмзә бәј) арасында сәлгәһәт ихтилафы дүшдүју вахт Әлибәјин тәччили олараг өфданлары Һәсән вә Увәјси көндәрәрәк ондан јардым истәмәсинә әһәмијјәт вермәмишди. 10

Гара Османын башга өвләдлары да (Һәмзә бәј, Чаһанкир) II Султан Мурадла јазышырдылар. Һәмзә бәј һәтта Османлы султанына бир гошун башчысы кими дә бәзи хидмәтләр көстәрир, султанын мәнәфејини мүдафиә едирди. Онун бир мәктубу Кәркәр галасынын Шам гошуну тәрәфиндән мүнәсирә едилмәсини, мүнәсирәнин дәфи үчүн Ағгојунлу гошунунун јолланмасыны вә беләликлә дә гәләбә әлдә едилмәсини тәфсиләти илә хәбәр верир. «Инди сиз әмир един, мән галаны кимә мәсләһәт билсәнзи она да верим». 11 Јазан Һәмзә бәјә чаваб мәктубунда Султан Мурад Әрзинчандакы гәләбәнин ону севиндирдијини билдирир гејд едир ки, о јерләрдә бундан сонра әмин-аманлыг олачаг, тачирләр вә карванлар раһат кедиш-кәлиш едәчәкләр. 12

Атасы Әлибәјдән сонра (һ. 848; м. 1444) Ағгојунлу тајфа иттифагынын башчысы олан Чаһанкир Ағгојунлу да II Султан Мурадла әлағә сахлајырды. Атасы кими о да өзүнүн түрк султанынын «мүлазими» олдуғуну билдирир, «бизим мәмләкәтимиз дә [елә] сизиндир вә бу ев илә о ев бирдир». 13 кими чүмләләр јазмагла она өз сәмими мүнәсибәтнин билдирди. Чох кечмәдән онула гардашы Узун Һәсән арасында нифаг јаранды, нәтичәдә Дијарбәкир галасы вә Мардин Чаһанкирин әлиндән чыхды. Мәлумата көрә «сийәси нәһәтчә гәчрүбәли гадын олан» Сарај хатунун ишә гарышмасы сәјәсиндә гардашлар арасында барышыг јаранды. Чаһанкир сонралар санки Османлы дәркәһына јолладығы мәктубларын мәзмунуну унутуб, Узун Һәсәннин түркләрлә етдији дөјүшләрдә гардашына көмәк етмәкдә иди. 14

Узун Һәсән Ағгојунлу дәвләтинин гануни вариси олдуғдан сонра даим өз торпағларыны кенишләндирмәк, Кичик Асија, Өн Асија вә Авропа дәвләтләри илә тичарәт әлағәләринә даһа да вүс'әт вермәк истәјирди. О, һәрби-сийәси гүдрәт бахымындан бөјүк Османлы империясынын шәхсиндә өзүнүн гүдрәтли рәгибини көрүрдү. Бу империя һәмчинин Ағгојунлу дәвләтинин башга өлкәләрлә тичарәт әлағәләринин инкишафында да манечилик тәрәдирди. Османлы

султанларынын, хусусилә II Султан Мәһәммәдин ағыр көмрүк сijasәти Ағгојунлу дәвләтини онун әсас кәлир мәнбәји олан тичарәтдән мәһрум етмәк иди.

1453-чү илдә Истанбулун Султан Мәһәммәд тәрәфиндән фәтһиндән сонра «Фатех» тәхәллүсү дашыжан Османлы султаны олдугча тәкәббүрлү олмуш, кет-кедә фәтһләринин сајыны артырмаға башламышды. О, Истанбул фәтһиндән сонра өзүнү Рома империясынын јеканә гануни вариси сажмышды, һәтта, Јунаныстанын феодал һакимләриндән бири олан Кеоркиус Трапезундис (1396—1485) Фатехә белә јазмышды: «Кимсә шүбһә етмәз ки, сән ромалыларын императорусан, чүнки империянын мәркәзини рәсмән әлиндә сахлајан бир шәхс императордур вә Рома империясынын мәркәзи дә Истанбулдур».¹⁵

Султан Мәһәммәд Фатех тезликлә өз империясыны Шәргә доғру да кенишләндирмәк фикринә дүшдү.

Трабзон дәвләтинин аз сонра Османлы империясы тәрәфиндән сугута уғрадылмасы бу империянын Ағгојунлулар әлејһинә атдығы илк бөјүк дүшмәнчилик аддымы иди, чүнки Трабзон дәвләти Европа илә Шәрг өлкәләри арасында тичарәт әлагәләринин јаранмасында мүһүм әһәмијјәтә малик иди. Кичик Асијанын шималында вә Гара дәнизә һајын мөвгедә јерләнән Трабзон васитәсилә бир чох дәвләтләр Азәрбајҗан, Иран, Орта Асија, Һиндистан вә Чинлә фәал тичарәт етмәкдә идиләр. Трабзон—Тәбриз јолу илә һәрәкәт едән европалы тачирләр Асијанын бүтүн нөггәләри илә тичарәт едә билирдиләр. Трабзон Ағгојунлу дәвләтинин Гара дәнизә чыхмасы үчүн мөвчуд олан јеканә васитә иди. Трабзон һәмчинин Ағгојунлуларын Османлылара гаршы мүтәфиги иди.¹⁶

Кестәрмәк лазымдыр ки, Узун Һәсән тәкчә Османлыларла дејил, һәмчинин Гарагојунлуларла да нифагда иди. Узун Һәсәнлә Чаһаншаһын бир-бирләри илә етдикләри мүбаризәләрдә һәр ики тәрәф бири дикәринин дәвләти даһилиндә гарышыглыг салмаға чалышырды. Чаһаншаһ Узун Һәсәнин әлејһинә кедән Чаһанкирин тәрәфини тутур, Узун Һәсән исә Чаһаншаһа гаршы чыхан Гарагојунлу шаһзадәләринин тәрәфини сахлајырды.¹⁷ Лакин Гарагојунлу—Ағгојунлу зиддијјәти кетдикчә дәринләшмәкдә олан Ағгојунлу—Османлы зиддијјәтинин өнүндә һәлә бир о гәдәр дә тәһлүкәли көрүнмүрдү. Османлы һөкмдары II Султан Мәһәммәдин Ағгојунлу дәвләтинин мәнәфәјинә билаваситә бәрк зијан вуран һәрби-сijasи фәалијјәти тезликлә Ағгојунлу—Османлы зиддијјәтини олдугча кәскинләшдирди. Нәтичәдә Османлы султанынын кичик феодал дәвләти олан Трабзона 1461-чи илдә һәјата кечән һәрби јүрүшү әрәфәсиндә Узун Һәсәнлә II Султан Мәһәммәдин илк дөјүшү баш верди. Бу дөјү-

шү шәрһинә башламаздан әввәл Трабзон—Ағгојунлу мүҗасибәтләриндән дә бир гәдәр данышмаг лазымдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Түркиядән көзләнилмәкдә олан һүчума гаршы мүдафиә олунмагда четниликлә гарышлашагларыны дәрк едән Трабзон императорлары һәлә Ағгојунлу дәвләти јаранмаздан әввәл дә бу сүлалә илә әлагәләр јаратмышдылар. Мә'лум олдуғу ки, Турәли бөј (Әлаәддин) Ағгојунлунун оғлу Гутлу бөј вә Бајанду-јјә сүләләсинин ән әзәмәтли бәјләриндән олан Гара Јулуг Осман Трабзон императорларынын гызлары илә өвләнмишдиләр.¹⁸ Сонрадан Узун Һәсән дә IV Иоаннын гызы Теодора (Теодора) илә издивач етди. Бүтүн бунлардан башга, Трабзон Ағгојунлу дәвләти үчүн тәкчә харичи тичарәтдә чох, онун һәрби-сijasи һәјатында да бөјүк рол ојнајыр, Ағгојунлу бәјләри мәнз Трабзон императорлары васитәсилә Гәрб дәвләтләри илә дипломатик әлагәләр јарадырдылар. Трабзону Османлы тачавүзүндән хилас етмәк мәгсәдилә Узун Һәсән 1459-чу илдә Истанбула Мурад бөј Ағгојунлунун башчылығы илә бир елчи һеј'әти кәндәрмишди, һәмма бунун ишләрин сонракы кедишинә елә бир мүсбәт тәҗриби олмады.¹⁹ Султан Мәһәммәд ордусу Кичик Асијада һәрби әмәлијјатлара башлады.

Фатех о вахтлар Ағгојунлу һөкмдарынын мәғрурлуғунан вә онун ирәли сүрдүју бә'зи тәләбләрдән чох наразы иди. Узун Һәсән Османлылара гаршы Күрчүстан вә Трабзонла сазыш бағладыгдан сонра, Јухарыда дејилдији ки, Истанбула елчи Мурад бөјин башчылығы илә бир һеј'әт өндәрмиш, Османлылара чизјә вермәји гәбул едән Трабзон императорлуғунун 1453-чү илдән бәри өдәнилмәсинә ојун олдуғу вә мигдары 1458-чи илдә ики мин дукатдан ч мин дуката галдырылан иллик веркинин арадан өтүрүлмәсини вә вахтилә Илдырым Бајазидин Османлы әрпағларына басгын етмәмәси мүгабилиндә Гара Јулуг Осман бөјә вә'д етдији вә Тејмурун өлүмүндән сонра көн-әрилмәјән һәдијјәләрин дәрһал верилмәсини, ханымы Десинаја (Теодораја) атасы тәрәфиндән чениз верилән Капаладокија, јәни Гејсәри шәһәри вә әтрафындакы торпағлары өзүнә вермәсини тәләб етмишди. Султан Мәһәммәдин Ағгојунлу һөкмдарынын бу тәләбләри мүгабилиндә кинајәлә «мән кәлән ил кәлиб, әфәндиинзин мәндән истәдијиң ејләри өзүмлә кәтирәчәк вә сизә олан борчуму өдәјчәм» чавабыны вермишди.²⁰ Бәкир Сидги Бајкала көрә дә, Узун Һәсән 1459-чу илдә II Султан Мәһәммәддән онун илә Трабзондан алдығы хәрәчдан ваз кечмәсини, ејни за-манда Тејмурләнкин өлүмүндән (1405) кечән 54 ил әрзин-

дә Аггоюнлу сарајына көндарилмәјән һәдијјәләри* «топдан јолнамасыны» тәләб етмишди.²¹

Османлы һәкмады илә белә тәкәббүрлү давранан Узун Һәсән, һеч шүбһәсиз ки, онун һәрби күчүнү бүтүн керчәк-лији илә дәрк етмиш, өзүнүн аз бир вахт ичәрсиндә наил олдуғу сийәси гәләбәләрин чохлуғундан кет-кедә даһа чох гүрүра гапылырды. Билдијимиз кими, Узун Һәсән XV әсрин II јарысында е'тибарән әввәлләр о гәдәр дә бөјүк әразини эһатә етмәјән (әсәсән мәркәзи шәһәри Амид олан Дијарбәкир) «Аггоюнлу бәјлији»нин нүфуз даирәсини хејли кенишләндирди. Белә ки, 1460—1470-чи илләрдә Ермәнистан, Азәрбајҗанын чәнуб вилајәтләри, Гәрби Иран, Күрдүстан, Ираги-Әчәм Ираги-Әрәб, Дијарбәкир, Луристан, Фарс вә Кирман онун бирбаша һакимијјәти алтына кечмишди.²² Гејд етмәк ләзимдыр ки, өзүнүн гүдрәтли империясыны јаратмаға наил олан Узун Һәсән бу сийәси фәалијјәтини чох бөјүк зәһмәт, ган ахыдылмасы, өлкә, шәһәр вә кәндләрин виран едилмәси баһасына әлдә етмишди ки, бу, һеч шүбһәсиз, феодализм дөврү дөвләтләри тарихинә хас олан бир һал иди. Артыг 1467 (һ. 872)-чи илдә «бөјүк әзәмәтә малик олан Узун Һәсән»²³ Аггоюнлу тајфа иттифагынын һәр ки тәрәфиндә—һәм гәрбиндә, һәм дә шәрғиндә (гәрбдә Османлы түркләри, шәрғдә Гарагоюнлу гәбиләләри) мүбаризә апармыш,²⁴ Османлылар бата билмәмиш, Гарагоюнлулары исә ифласа уғратмышды.

Узун Һәсәнни нисбәтән аз вахт ичиндә әлдә етдији гәләбәләри барәдә дөврүн тарихчиси Фәзлуллаһ ибн Рузбәһан Хунчи** белә јазыр: «...О, Амидлә (Дијарбәкир—Ш. Ф.) вә Һисн Кәһфлә (Һисн Кејфә—Ш. Ф.) кифәјәтләнемәјәрәк, өз һакимијјәтини шәрғә вә гәрбә кенишләндирмәк истәди... О, Гарагоюнлу (Чаһаншаһи) һакимијјәтиндән һеч нә гојмады. Чаһаншаһнын оғлу Һәсәнәлијә өлүм шәрбәти ичирди...О, Гарабағдә дөјүшмәк үчүн јүз мин јахшы силаһланмыш дөјүшчү илә кәлән Тејмури Султан Әбу Сәидин јасә-

* Гоншу дөвләт башчылары тәрәфиндән бир-бирләринә һәдијјә јолнамасы дөвләтләрарасы мүнәсибәтләрин даһа да низамланмасында әурри бир ән'әнә иди.

** С. М. Онуллаһинин фикринчә, бу тарихчинин сојады Хунчи јох. Хунәчи олмалыдыр. О, јазыр: «Бә'зи тәдғигатчылар, о чүмләдән В. Ф. Минорски, И. П. Петрушевски, О. Ә. Әфәндијев, Ч. А. Стори, Ч. М. Ибраһимов бу сөзү сәһв олараг «Хунч»—«Хунчи» охумушлар. Әслиндә, Фәзлуллаһ Рузбәһан Исфahan јахынлығында олан «Хунч» кәндиндәндир. Бах: Јағут һәмәви, Мүчәм әл-булдан, II чилд, Тейһан, 1966, сәһ 500. Мијанә илә Дәһхәрроған (индики Азәршәһр) арасында јерләшән Кағәзкәһан да кечмишдә «Хунч» адланмышдыр». (Бах: С. М. Онуллаһи. XIII—XVII әсрләрдә Тәбриз шәһәринин тарихи, Баки, 1982, сәһ 217.

һән бағыны гара баға чевирди. Беләликлә, бир нечә илдә өз һакимијјәтини Фәратдан Амудәрјаја вә Рум сәрһәдиндән Оман адаларына гәдәр кенишләндирди».²⁵

Тарихчи Хоча Сә'дәддин Әфәнди өзүнүн чохчилдди «Тачут-төварих әсәриндә Узун Һәсәнни султана гаршы олан сәјмазјана һәрәкәтләрини онун II Мәһәмәдин гүввәсини кәянлыш дәјрләндирмәси илә изаһ етмишди.²⁶ Бу Османлы тарихчисинин фикриндә һагигәт олса да, Узун Һәсәнни Султанла јухарыда кәстәрилдији кими кобуд давранмасынын сәбәбини онун Османлы империясынын дүшмәнләринин, демәк олар ки, һамысыны өз тәрәфинә чәкмәсиндә, султана гаршы бөјүк бир иттифаг јаратмасында ахтармаг ләзимдыр. Узун Һәсәнни һәм өз күчүнә һәм дә онларын гүввәсинә бөјүк инамы варды.

Трабзон императору Кало Иоаннес Комнинлә—«бу әдәбсиз кафирлә әграба олмуш вә јахынлыг гурмуш»²⁷ Узун Һәсән өз күчүнү даһа бариз шәкилдә кәстәрмәк истәјән II Мәһәмәд Рум бәјләрбәјиси Шәраблар һәмзә бәји «Рум ипаһиләри вә дилавәрләријлә Гојлуһисары алмаға» көндәрди. Һәмзә бәј әмрә итаәт едиб, галаны күнләрлә мүһариб етмишдәсә дә гәләбә һасил олмамышды.²⁸ Буна бахмајараг, Рум әскәрләри бир сыра гоншу кәндләрә һүчүм етмиш, Узун Һәсәнни тәбәәләринә хосарәт јетирмишдиләр. Онларын азғын әмәлләриндән пәришан олан заваллылар Узун Һәсәнни јанына кәлиб, башларына кәләнләри анлаараг ағламышдылар».²⁹

Вәзијјәти белә көрән Узун Һәсән тезликлә әскәрләри топламыш, «падшаһын әдәләт ганадлары алтында рағатлыг ичиндә јашајан халгын чанына горху салмышды». Јакин о, еһтијатла һәрәкәт едәрәк, султанын Гојлуһисара тәрәф һәрәкәт етдијини ешидиб, Әрзинчанын кәнарында олан Кәмах дағларына чәкилмиш, «өлкәләр фәтһ дән султан илә гаршылашмаг истәмәмишди».³⁰ Амма Аггоюнлу әмири Хуршид бәјин башчылығы алтында олан бир кәстә Аггоюнлу дөјүшчүсү Мәндиз дағынын јанында султанын гоншуну илә вурумуш, лакин мәғлуб едилмишди.³¹

Узун Һәсән јахшы билирди ки, II Мәһәмәд тезликлә Аггоюнлу дөвләтинин Гара дәнизә мүһүм чыхыш јолу олан Трабзона һүчүма кечәчәкди.³² Трабзон дөвләти белә бир үчүмүн һачанса ола билчәји еһтималы илә Аггоюнлулар сийәси јахынлыға мејл едир вә беләликлә өзүнүн Османлы һүчүмундан горуна билмәси үчүн Аггоюнлу дөвләтинин еал гүввә сәјырды Үмумијјәтлә исә, Аггоюнлу—Трабзон гаршылыгы мүнәсибәтләринин јаранмасы һәр ки дөвәтин мәнәфејинә ујғун иди.

Везијјетин төллүкөли мөгама чатдыгыны көрөн Узун Һәсән мүвөггәти дә олса, II Мәһәммәдлә сүлһ шәраити јаратмаг вә онун Трабзона һүчумуну бир гәдәр ләнкитмәк мәгсәди илә анасы Сара хатуну бөјүк бир елчи һеј'әти илә бирликдә Османлы султанынын јанына көндәрмәк мәчбуријјәтиндә галды.³³

Сәдәддин Әфәнди јазыр ки, Булгар дагымын әтәјиндә «Сара хатун јанындакы елчи һеј'әти илә [кәләрәк] дөвләт-и гапыны дөјмүш вә кәтирдји әрмағанларла Узун Һәсәнин саламларыны [султана] јетирмишди. Лакин султанын Сара хатуну јашы гаршыламасына бахмајараг, Османлы һөкмдары өз гәти гәрәрындан дөнмәмиш, тезликлә Трабзон императорлуғу илә һагг-һесабы чүрүтмәк мәгсәди илә сәфәрә чыхмышды. Бир мә'лумата көрә, II Мәһәммәд Трабзон јүрүшүнә башламаздан әввәл Узун Һәсәнин һүзуруна бир елчи һеј'әти јоллајараг, белә бир мәтләби онун нәзәринә чатдырмышды: «Валидејни-саһибәран (јә'ни Сара хатун—Ш. Ф.) сүлһ [диләји] үчүн јанымыза кәләрсә, әвәзиндә мән Трабзондан әл чәкәрәм». Бу мәктубу алан Узун Һәсән, јухарыда кәстәридлији кими, дәрһал Сара хатуну Фәтеһин, Фәтеһ исә оғлу Гутлушаһы Узун Һәсәнин сарајына јолламыш, арада сүлһ бәрпа олунмушду. Лакин сонрадан көрүндүјү кими, бу мүвөггәти барышыг узун сүрмәди, Фәтеһ Трабзону фәтһ етмәк үчүн Сара хатуну да өзү илә көтүрүб јүрүшә чыхды.* Сәдәддин Әфәнди билдирир ки, Османлы ордусунда олан дөјүшчүләрин сајы о гәдәр чох иди ки, чаһаны ишыгландыран күнәш атларын көјә галдырдығы тоздан гапгара гаралмышды. «Сара хатун бу гәдәр әскәри көрәркән деди: «Падшаһым, бу зәһмәт, бу јорғунлуг садәчә Трабзонун фәтһи үчүнсә, вүчудунуза, үрәјинизә бу гәдәр әзијјәт етмәјә дәјәрми?... Чаһан һакими бир галаны алмаг үчүн белә мәшәггәтә, белә зәһмәтә баш әјәрми?» Султан она чавабында белә деди: «Әлимиздә тутдугумуз гылыч исламын гылынчыдыр».³⁴

Мәнбәнин мә'луматына көрә, Трабзона олан јүрүш заманы Османлыларын һәрби донанмасы да «Синопдан чыхмыш вә өзү илә чохла топ, түфәнк вә чәббәхана чәкиб кәтирмишди».³⁵

Тарихчи Камал Пашазадәјә әсасланан Сәләһәддин Тансел јүрүш заманы Османлыларын Трабзон јахынлығында

* Бу барәдә Сәләһәддин Тансел белә јазыр: «...падшаһ гузәјә дөнәрәк, Трабзона доғру јүрүдү, О, Сара хатуну да дахил олдуғу Узун Һәсәнин елчиләрини бу сәфәриндә өзү илә апарырды, чүнки Узун Һәсәнә е'тибары јох иди. Падшаһ Узун Һәсәнә мәктуб јазыб, онун анасы илә елчиләринин јалиыз Трабзон фәтһ едилдикдән сонра керә гајтарылачагыны билдирмишди (Көст, әсәр, сәһ. 266—267).

олан бир дағы чох чәтин кечдикләрини билдирдикдән сонра јазыр: «Сара хатун бу әзијјәти бәһанә едиб, падшаһы бу сәфәрдән сахламағы гәнимәт билди вә деди: «Трабзон нәдир ки, ондан өтрү шаһсувари-мејдани-сәлтәнәт пијадә олуб әзијјәтә дүчар ола?» Лакин падшаһ: «Бу төрәфләрә кәлишдән мәгсәд јалыыз гала фәтһ етмәк вә сәрвәт газанмаг дејилдир. Бу јерләр онлары мүсәлманлара вәтән јапмаг-үчүндүр. Бу ишдән өтрү чәкдијимиз сыхынтылардан даһа чохуну да чәкмәк јенә аздыр»—деди.³⁶ Беләликлә, 1461-чи илин октябр ајынын 26-да Трабзон дөвләти сүгут етди. «Император башлара тач олан султанын әтәјинә үз сүртдү, падшаһ да она гаршы мәрһәмәтлә давранды, көнлүнү алды, чолуг-чоцуғу илә бирликдә сәлтәнәт дирәји олан Истанбула көндәрилмәсини бујурду...Трабзон хәзинәсиндә олан мал вә әшјанын ән дәјәрлиләри, ән көзәлләри сечиләрәк Сара хатунә әрмәган едилди...өз јурдларына дөнмәләринә изин верилди».³⁷

Нәтичәдә, «бичарә Комнинин дөвләти дағылды».³⁸ Јухарыда гејд едиләнләрдән белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Узун Һәсәнин империја јаратмаг чәһди вә Трабзон—Аггојунлу мүнәсибәтләринин кетдикчә даһа да јахшылашмасы Султан Мәһәммәд Фәтеһи гәти һәрәкәтә вадар етмәјә билмәзди. Чүнки Узун Һәсәнин Шәргдә гүввәтләнмәси, онун Венесија, Трабзон, Рома папалығы вә башга дөвләтләрлә артмагда олан әлағәләри, онун һәммин дөвләтләрин мәркли сијасәти нәтичәсиндә Османлы дөвләтинә гаршы гызышдырылмасы Османлыларын Анадолудақы кениш фәалијјәтинә бир манеә иди. Фәтеһ Трабзону сүгута угратыгдан сонра, Узун Һәсәнлә өз арасындақы инчиклији арадан галдырмаг үчүн Трабзон императору илә јахын гоһум олан Аггојунлу һөкмдарынын үрәјини алмаг мәгсәди илә Трабзон хәзинәсиндә олан вар-дөвләтин бир һиссәсини она вермишди.³⁹

Трабзонла әлағәдар мунагишәдән сонра Османлы вә Аггојунлу дөвләтләри арасында олан бәзи хырда мунагишәләр нәзәрә алынмаса, онларын мүнәсибәтләри чидди дөјүш һәддинә кәлиб чатмамышды. Лакин бу һеч дә ики гүдрәтли һөкмдарын бир-биринә гаршы дүшмәнчилик мүнәсибәтинин арадан чыхдыгына дәләләт етмирди.

Трабзон дөвләтинин мәнв едилмәси Түркијинин Аггојунлулар әләјинә апардығы бөјүк һәрби-стратежи сијасәтин нәтичәси иди. Трабзонун сүгуту нәтичәсиндә Аггојунлулар тәкчә мүттәфигләрини вә гоһумларыны дејил, һәмчинин Тара дәнизә јеканә чыхыш јолуну да итирмишдиләр. Лакин Узун Һәсәнин үмиди итмәмишди. Кичик Асијанын чә-

нуб-гәрбиндә җерләшән Ғараман бәлији дә Ағгојунлулар үчүн мүнүм игтисади вә һәрби-стратежи әһәмијјәтә малик ғди. Ағгојунлулар мөһз Ғараман васитәсилә Аралыг дәнзинә чыха билирдиләр.

Трабзонун Османлылар тәрәфиндән фәтһиндән сонра Ғара дәнизә чыхмаг имканындан мөһрум олан Азәрбајҗан тачирләри өз малларыны, хүсусилә ипәји Авропа өлкәләринә апармаг үчүн Сурија вә Ғарамана үз тутдулар. Ағгојунлуларла иттифагда, Османлыларла нифагда олан Ғараман бәлији Узун Һәсәнин Авропадан силаһ кәтирә билмәси үчүн Аралыг дәнзинә чыхан мүнүм мәнтәгә иди. Османлыларла јахын гоһумлуг әлагәләри олмасына бахмаја-раг, Ғараман бәйләри II Султан Мәһәммәдин ишғалчы сижәсәтиндән горхур, бир сыра Ғәрб дөвләтләри илә јанашы Ағгојунлуларла да кениш әлагә сахлајырдылар. Ғараман бәлијинин, һәмчинин Османлы дөвләти үчүн дә һәрби-стратежи әһәмијјәти варды вә елә буна көрә дә II Султан Мәһәммәд Түркияә әлејһинә Авропа вә Асија һәрби блокунун јарадыла биләчәји Ғараманы да әлә кечирмәк барәдә дүшүнүрдү.⁴⁰

Узун Һәсән Трабзонда итирдикләринин әвәзини Ғараман бәлијини өз тәрәфинә чәкмәклә чыхмаг фикринә дүшдү. О, бу нијјәтлә, Османлы сарајы илә нифагда олан Ғараманоғлулары мүдафиәжә башлады. Елә Венесија дөвләти дә Ғараманла әлагә јарада билмиш, һәтта 1453-чү илдә онлар арасында бир сыра тичарәт сазишләри вә әһднамә дә имзаланмышды. Неч дә тәсадүфи дејил ки, Ибраһим бәј Ғараманоғлунун Венесија дожу Франческо Фоскаринјә (1423—1457) көндәрдији бир мәктубда Османлылар «мүш-тәрәк дүшмән» адландырылмышды. 1463-чү илдә исә Ибраһим бәј «Ағгојунлу вә Венесија иттифагы»на гошулараг онларла бирликдә сәнәд имзалады.⁴¹ 1464-чү илин август ајынын 4-дә Ғараман әмири Ибраһим бәјин вәфаты илә әлагәдәр Ғараман бөһрамы даһа да кәскинләшди вә Узун Һәсән өз рәгиби II Султан Мәһәммәди габагламаг мәгсәди илә Ғарамана јүрүш едәрәк, Ибраһим бәјин оғлу Исһаги тахта әлләшдирди. Лакин онун һакимијјәти узун сүрмәди. 1468-чи илдә Түркияә Ғарамана һүчүм едәрәк, бу бәлијин дә мөвчудлуғуна сон гојду.⁴² Ғараманын Түркияјә бирләшдирилмәси нәтичәсиндә Ағгојунлу һөкмдары өзүнүн бир мүттәфигиндән вә Аралыг дәнзинә чыхмагдан мөһрум олды.⁴³

Көстәрмәк лазымдыр ки, Трабзон вә Ғараман үзәриндә Фатехин һакимијјәти илә узун заман разылашмајан Узун Һәсән 1468-чи илдән сонра нә јолла олур-олсун өз һәрби

үдрәтини артырмаг һаггында дүшүнүр, султанла һәлледи-ни дејүшә һазырлашырды. Тарихдән мәлумдур ки, һәмнин дејүш баш тутду, лакин онун шәрһинә башламаздан әввәл, бир гәдәр дә Ағгојунлу-Ғарагојунлу мүнәсибәтләриндән бәһс етмәк јеринә дүшәрди.

Ғара Јусифин вә Ғара Османын вәфатындан сонра (1420 вә 1434-чү илләр) Ғарагојунлу—Ағгојунлу мүнәсибәтләри бир нечә ил нисбәтән гансыз-гадасыз давам етмишдирсә дә, мәлум олдуғу ки, Ғаһаншаһын Ғарагојунлу тахтына чыхмасы илә (1435) һәмни мүнәсибәтләр кәскин шәкилдә писләшир. Узун Һәсән вә онун әмирләри илә даим мүнәгишәдә олан Ғаһаншаһ мүнәтәзәм олараг Османлы султанлары II Мурад вә Мәһәммәдлә әлагә сахла-јыр, зәурәт олан киими онлардан һәрби көмәк вә һавадар-лыг хаһиш едирди. О, II Мәһәммәдә јаздығы сон мәктубун-да Османлы султаныны Узун Һәсәнә һүчүм етмәјә чағы-рыр.⁴⁴ Фатех исә бир нөв көзләмә мөвгејиндә дајанмыш, өз Ағгојунлу рәгиби Узун Һәсәнә Ғарагојунлу Ғаһаншаһын али илә мөһв етмәк истәјирди. 1467-чи илин мәјиндә Ға-һаншаһ Османлы султаны тәрәфиндән ширникләндирилә-рәк өз силаһлы гүввәләри илә Дижәрбәкирә тәрәф јоллан-ды. Султан Мәһәммәдин һөкмү илә онун Амасја валиси олан оғлу Бајазид өз дејүшчүләрини кәрәк Ғаһаншаһа көмәјә көндәрәјди. Лакин Ғарагојунлу гүввәләри Ағгојун-луларын мүдафиә хәттини јарыб кечә билмәдикләри үчүн тери чәкилмәјә мәчбур олдулар, нәтичәдә исә онлары тә-һиб едән Узун Һәсән Әрзинчана доғру ирәлиләрәк, Ғара-гојунлулары тәғибә башлады. һадисәләрин сонрақы ке-диши көстәрир ки, Османлыларын Ғарагојунлулары һимајә етмәсинә бахмаја-раг, Узун Һәсәнин гәфил һүчүму нәтичә-индә Ғаһаншаһын гошуну мәғлуб олмуш, өзү исә (12 но-ябр 1467-чи илдә) гәглә јетирилмишди.⁴⁵ Беләликлә, Ға-рагојунлу дөвләти сүгут етди. Бу һадисәдән сонра Ағ-гојунлу дөвләти илә Түркияә арасында әлагәләр бир гәдәр хүчләнди вә заһири «достлуг» характериндә давам етмәјә башлады.

Узун Һәсән Ғаһаншаһа галиб кәлән киими II Султан Мәһәммәдә мәктуб јоллајыб, ону бу һадисәдән хәбәрдар-етди. Онун мәлуматына көрә Ғаһаншаһ өз гошун вә өв-тадларыны бир јерә топлајыб рәбиүс-сани (октябр) ајын-да «Ағгојунлу үзәринә» һүчүма кечмиш, Муш сәһрасыны илладыгдан сонра Узун Һәсәнә мәхсус олан Чубугчиварда дајанмыш, «о бәндә» исә (јә'ни Узун Һәсән—Ш. Ф.) једди күн јол кетдикдән сонра она јетишмишди. Мәктубдан бәл-ли олур ки, Узун Һәсән бөјүк оғлу Султан Хәлили 3 мин

сүвариси илэ бирликдэ гаровул сифэтилэ ирэли көндөрмиш, мүгабил тэрэфдөнсэ һәмин везифэни Чаһаншаһын эмир эл-үмэрасы Мир Гасым Пәрванэчи өзүнүн 30 мәшһур эмири вэ 5 мин сүвариси илэ ичра етмишдир. Дејүш башламыш вэ Узун һасэнин мә'луматына көрә «һагг онлара фүрсэт вермиш вэ онлар дүшмән гошунуна галиб кәлмишдиләр». Нәтичэдә, Мир Гасым Пәрванэчи жараланмыш, чохла Гарагојунлу эмир вэ сүвариси өлдүрүлмүш, бә'зиләри Фәрат чајында батмыш, Чаһаншаһ гачмаға мәчбур олмушду. Узун һасэнин мә'лум мәктубундакы сонракы чүмлэләр онун Чаһаншаһы өлдүрдүјүнә көрә бир нөв бәрәэт характери дашыыр. Куја Чаһаншаһын мәгсәди Әрзинчан, Көмах, Гараһисар вэ јухары тәрәфләрә кедиб һәмин јерләри виран етмәк олмушдур. Узун һасән исә онун ардынча гошун чөкмөјә мәчбур олмуш, һәмин ајын 13-дә (һ. 872-чи илдә) Чаһаншаһ оғлу Мәһәммәди Мирзә, чохла адлы-санлы Гарагојунлу эмири һәлак олмушду. Узун һасэнин мә'луматына көрә, Гарагојунлу эмирләринин һеч бири сағ галмамыш, 5000 сүвариси өлдүрүлмүш. шаһзадә Јусиф Мирзә һәбс едилмишди. Гәтлә јетириләнләрин кәсилмиш башлары Ағгојунлуларын гәләбә рәмзи кими башга мәмлөкәтләрә көндәрилди. Белә ки, Чаһаншаһын башы Султан Әбу Сәид Күркана, Мәһәммәди Мирзә, Рүстәм Тәвачи вэ диван һакими Пирсалын (?) башлары исә «о һәзрәтин (II Султан Мәһәммәдин—Ш. Ф.) сарајына» јолланылды. Мәкғубун сонунда Узун һасән Османлы султанындан хаһиш едир ки, ону садиг сансын ки, о да үбудийәт кәмәрини белинә бағлајыб «әбәди дөвләтин» дуачысы олсун.⁴⁶

Көстәрмәк лазымдыр ки, бу гәләбәдән чох кечмәдән Узун һасән Чаһаншаһын оғлу һасәнәли Мирзәни дә е'дам етдирмиш вэ бу мүнасибәтлә дә II Султан Мәһәммәдә мәктуб јазмышдыр. Онун јаздығына көрә, һасәнәли вилајәтин әтрак вэ әкрадыны (түрк вә күрдләрини), тәхминән 10 минә јахын адамы өз тәрәфинә чәкиб, өлкәдә «фисғү-фәсада, түғјан вэ инада вә тәхриби-биллада» башламыш. лakin Азәрбајҗан јахынлығында гала билмәјәрәк, «тәвәккүләт-Әлијуллаһ» дејәрәк, һәмәдана тәрәф кетмишди. О. орада чохла мә'бәд вэ мәсчид дағыммыш, гәдәм гојдуғу һәр јери виран етмишди. «Онун гәбаһәтли ишләрини ешидиб ону дәф етмәк үчүн [гошуна] бир јерә топланмағ әмрини вердим». Гошунун тәркибиндә чохла әскәрләри илэ шаһзадә Уғурлу Мәһәммәд бәј дә варды ки, гошун

онун сәркәрдәлији илэ һасәнәли үзәринә һүчум етди. Һәмәдан јахынлығында баш верән дејүшдә Гарагојунлуларын сон гүввәси мәғлуб олмуш, һасәнәли вә јахын адамлары гәтлә јетирилмишдиләр. «Инди бүтүн Азәрбајҗан, Ираг, Фарс вә Кирман мәмлөкәтләри бизим һөкмүмүз алығында асудә һәјат сүрүр».—јазан Узун һасән билдирир ки, бәғлум һәмәдан фәһиндән сонра Шираз дарүл-мүлкүнә кетди, Бағдад һакими Әмир Мәһәммәд Тәвачи өлдүјүнә көрә һасәнәлидән сонра оғлум Зејнал бәј онун әвзинә Бағдада һаким олду. «Ираге-әрәб дә бизим һөкмүмүз алығындадыр... Арамыздакы мәһәббәт вә сәдағәт али дәрәчәдә олдуғу үчүн мүждәнин сизә билдирилмәси вачиб көрүлдү».⁴⁷

Узун һасэнин е'тимадлы елчиси Сејид Әһмәд Тоғаноглу һәмин мәктубу апарыб султана тағдим етмиш, чох кечмәдән II Султан Мәһәммәд дә она чаваб мәктубу јолламышды. Узун һасән өзүнүн нөвбәти мәктубунда Османлы султанынын елчиси Әмир бәјин кәләрәк мәктуб кәтирдигини билдирир.⁴⁸ Һәмин мәктубдан дујулур ки, Узун һасән артыг там һөкмү бир падшаһ олмуш, гошун дөвләтләрәдә дипломатик әлағәләрә башламышды. «Һерат һакими һүссәјн Бајқараны тәбрик етмәк үчүн елчиләр вә ләјағәтли пәдијјәләр көндәрдим». Сонракы чүмләдән исә мә'лум олур ки, Узун һасән Хорасан шаһы Султан һүссәјн Бајқарадан о гәдәр дә разы галмамыш, «Шаһрух вә Тејмури һанәданынын сәвләриндән бири олан Јадикар Мәһәммәд Мирзәни өз сарајына гәбул едиб, ону кәләчәк Хорасан һөкмәдәри олмағ үчүн «тәрбијә вә тәғвијә» етмәјә башламыш, һәһәјәт она бөјүк гошун гошарағ оғлу Султан Хәлилин ә адлы-санлы эмирләри олан Јусиф бәј, Шаһмәнсур бәј, ә Әличан бәјин мүшајнәги илэ Хорасана јолламышды. Нәтичәдә, һәмин мәмлөкәт алынмыш, «Һерат шәһәри Аму чајы вә Һиндистан сәрһәдннә гәдәр» Јадикар Мәһәммәдә верилмишди.⁴⁹

Сонра Узун һасән Османлы султанына билдирир ки, Мазандаран, Тәбәристан, Сарн, Әстәрәбад, Гумес, Дамған, Бәстам, Сәмнан, Фирузкүһ вә Әләрчаны оғлум Мәһәммәд баһадыра вердим вә сәрһәддә «30 мин киши»ни мүһәфизә үчүн сахладым. Оғлум Зејнал бәјә исә Кирман вә Сәрчаны—Үмман бәһринин саһилләринә гәдәр олан әразини, Султанијјәни вә башга јерләри вердим.⁵⁰

Мәктубда јазылдығына көрә, Зејнал бәј Хорасана јахынлашыб ораны зәбт етмиш, Узун һасән исә «20 мин кишини» һәмин өлкә сәрһәдини горумағ үчүн орада сахламыш, Султан Әбу Сәид Мирзәнин «басғынындан» га-

чыб Гарабагда Аггоюнлу сарајына кәлән Систанын шаһы Нимруз өлкәсинә көндәриләрәк, орада вали вә һаким олмуш, бөјүк әмир Өмәр бәј вә бир нечә түмән вә гошун әмирләри Фарс мәмләкәтини зәбт етмәк үчүн Ширази көндәрилмишди. Узун һәсән султана билдирир ки, Шаһрух вә Чаһаншаһ Луристаны элә кечирмәк мөгсәдилә бир нечә дәфә мүнәсирә тәдбиринә эл атымышдыларса да, бу онлара мүјәссәр олмамышды. «Амма биз ораны фәтһ етдик. Аллаһа шүкүр ки, әтраф јерләрдән бизә һеч бир төһлүкә вә һикаранлыг галмамышдыр. Гышда Азәрбајҗанда гышлајырыг, баһарда исә һәмһин өлкәләрә кедирик».⁵¹ Умумијјәтлә, Узун һәсәнин бу мәктубу доғрудан да олдугча гүрурлу тәрздә јазылмыш вә онун сон вахтларда әлдә етдији гәләбәләр бөјүк тәнтәнә илә нәзәрә чатдырылмышдыр. Адәтән, башга мәктубларында Османлы султанынын адыннан әввәл 5—10 сәтир тәшбәһли ифадәләр ишләдән Узун һәсән бу намәсиндә чәми бирчә сәтир тәшбәһ ишләдәрәк II Султан Мәһәммәд хәбәр верир: «Саламдан сонра ма'әум олсун ки, бизә һәр дәм тәзә-тәзә гәләбәләр вә һәр ләһзә әндазә-јә сызмајан фүрсәтләр үз вермәкдәдир. Аллаһ-тааланын инајәти сәјәсиндә һеч бир чәһәтдән һикаранчылығымыз галмады. Гој дөвләт[имизин] достлары шад, хилафәт[имизин] дүшмәнләри гәһр олсун. Вәзифәһиздир ки, бу мүждәләри ешидиб дөвләтхаһлыг вә јахшы мүнәсибәтләрә чәһд едәсиниз».⁵²

Узун һәсән күман етмирди ки, Османлы султанына өзүнүн нечә-нечә фәтһини хәбәр вермәклә ону өзүнә гаршы галдыра биләр. О, сонраки мәктубларында өзүнүн фәтһләрини һәһинки билдирмәјә чалышмыш, әксинә, султана даһа јени гәләбәләри һаггында нөвбәти мәлүматларыни вермишди. Узун һәсән султана бөјүк гүрур һисси илә јазырды: «Азәрбајҗан вә Ираг мәмләкәтләрини элә кечирдикдән сонра јүрүш јүјәһини Фарс истигамәтинә јөнәлтдим. Орада олан дүшмәнләрин вә мүхалифләрин сурәтинә үмидсизлик тозу чөкдү... Пәрән-пәрән олдлар. Фәрзәндләримиз вә бөјүк әмирләримиз онларын архасынча һүчүм етдиләр. Умид едирик ки, онлар тәзликлә галиб кәләчәкләр. Һал-һазырда... бүтүн Хузистан вә Фарс мәмләкәтләри хәннаслара (шејтанлара—Ш. Ф.) табе олмагдан безмишләр. Шираз дарул-мүлкү сәлтәнәтин пајтахты олду. Бөјүк падшаһ Султан һүсејн Бајкара тәрәфиндән бизә елчи [һеј'әти] кәлди. Онлар лајигли төһфәләр кәтирәрәк, сиккә вә хүтбәни бизим һүмајун адымызла бәзәдиләр вә бизә өз итаәт вә сәдагәтләрини әрз етдиләр».⁵³

Узун һәсәнин сон мәктубунда әкс олунмуш фәтһ хәбәрләри II Султан Мәһәммәд Фәтәһин бөјүк гәзәбинә сәбәб

олду. О, дәрһал чәваб мәктубу һазырлајараг ону Аггоюнлу сарајына көндәрди. Гејд олунамалыдыр ки, бу ики һөкмдар арасында кедән јазышма адәтән фарс дилиндә кедирди. II Мәһәммәд Аггоюнлу падшаһынын бу мәктубуну алдыгдан сонра һәһинки она јаздығы мәктубун тонуну, һәтта дилини дә дәјишәрәк, чәвабыны Османлы дилиндә верир ки, бу факт да, артыг онларын арасында ихтилафын башландығыны кәстәрир. Мәктубун әввәлиндә јазылырды: «Мән...һөкмдарлар шаһы Султан Мәһәммәд ибн Мурад ибн Мәһәммәд ибн Бајазид ханам...».⁵⁴

Османлы султаны елә өзүнүн илк чүмләси илә Узун һәсәнә өз әсил-нәчабәтини хатырладыр, өзәмәтини һүмајиш етдирирди. Мәктубун сонраки чүмләләри даһа кәскин вә сјаһамлы ифадәләрдир:

«Сән ки, сәрдәрә-әчәм, ханә-вә'әм, Кејхосрове-јеканә, Фиридуне-зәмәнә һәсән хансан...Аһаһ оласан ки, һәр күз әкәр] дөвләти илә гүрурланыб, һәддиндән артыг төчәвүзә туршанарса, инсафсыз әмәлләр едәрсә, [белә һәрәкәтләр] дөвләтин әлдән чыхмасына вә мәмләкәтин завала уғрамаына сәбәб ола биләр...Сән кәрәк ағылла һәрәкәт едәсән, дүһинки бизим мәмләкәтимиз дарүл-исламдыр. Ата-бабадан бизим дөвләтимизин чырағы кафир елләриндәки үрәкләрини аны илә јанмагдадыр...Әкәр сән вә сәнә табе олуб көмәк едәнләр ислам әһлине горхунч гәсд едирсинизсә дөвләт вә шәриәт дүшмәнләриндән бирисиниз. Бизим атымыз...јә-әрләнмиш, гылынчларымыз гуршанмышдыр. [Сонрадан] билмәдим вә ја гафил олдум» демәјәсән...Мүбарәк шәввал јында сән Гараһасар галасына һүчүм етдин. Мән кәрәк әһин гәсдә чәваб олараг сәһин зүлмүнү мәзлумларын үзәһиндән көтүрүм вә ад-санындан әсәр гојмајым...Хүләсә сөзү затмаг лазым дәјилдир. Мәһин мәктубума чәваб көндәр. Әссалам».⁵⁵

II Султан Мәһәммәд дәрһал оғлу Султан Мустафаја да намә көндәрәрәк Узун һәсәнин Османлы сарајына киңәјәли вә әдәбсиз («биәдәбанә») мәктублар јазмыш олдугу, Гараманлыларын тәһрики илә онун «дијари-ислам» гәсд етдијини билдирир. «Онун дәф олумасы үчүн сәһи сә-рәскәр тәјјин едирәм...Анадолу вә Румели бәјләрбәјисин илә*

* XV әсрин икинчи јарысында Османлы империясы ики бөјүк анишинлијә бөлүнүшдү: Анадолу вә Румели бәјләрбәјилији. Анадолу бәјләрбәјилији Кичик Асияны, Румели бәјләрбәјилији исә Европа топгаарыны әһәтә едирди. Һәр бәјләрбәјилијин башында ән бөјүк феодал бәјләрбәји] дурурду ки, бүтүн һәрби вә инзибати һакимијјәт онун дилиндә чәмләһинишди. Һәр бәјләрбәјилик санчагбәјилијә вә санчагларә әлүнүшдү. II Султан Мәһәммәдин һакимијјәти вахты Кичик Асияда 0 санчагбәјилик, Европада исә 28 санчагбәјилик варды (Бах: А. Д. Говичев, Кәст. әсәр, сәһ. 65).

лазым кәлән вахтада онун үзәринә һүчүм едиб, аллаһын көмәји илә мүдафиә гапыларында [дајанараг] бир дәгигәнә белә фөвт етмәјәсэн.⁵⁶

Бу мәктубда бизем диггәтимизи чәлб едән бир мәсәлә дә нәзәрә чатдырылмалыдыр. Бу мәктубундан башга II Султан Мәһәммәд Фатех өзүнүн һеч бир намәсиндә Ағгојунлу һөкмдарынын адыны «Узун» ләгәби илә гәләмә алмамыш, ону «Һәсән падшаһ», «Һәсән шаһ», «Һәсән султан» шәклиндә гејд етмишдир. Бурада исе илк дәфә олараг Османлы султанынын мәктубунда «Һәсән»дән әввәл «Узун» сифәти ишләнир: «...Чаһаншаһ падшаһын вә шәһид Султан Әбу Сәидин...башларына кәлән һадисәләрдән сонра тахта әјләшән Узун Һәсән...»⁵⁷ Беләликлә, бу мәктубундан башлајараг, Османлы султанынын Ағгојунлу шаһына олан нифрәти өзүнү әјани шәкилдә бүрүзә верир.

Атасындан һәмин мәктубу алан Султан Мустафа дәрһал она чаваб јазыр. Онун мәктубундан мәлүм олур ки, Фатехин она көндәрдији мәктуб һәлә јолда икән, рәбиүл-әввәл ајынын 14-дә, Конја вилајәти јахынлығында артыг Султан Мустафанын, һәмчинин Анадолу вә Рум бәјләрбәјиләринин ихтијарында олан Османлы гошуну илә Узун Һәсәнин гошуну үзләшмиш, нәтичәдә Ағгојунлулар мәғлубијјәтә дүچار олмушдулар. «Башбуғлары (башчылары—Ш. Ф.) олан Узун Һәсән дә өлдүрүлчәк вә чәсәди илан вә гарышгаја јем олачак, иншаллаһ!»—јазан Султан Мустафа бу мүждә хөбәрли мәктубуну Чашникирбашы Маһмуд васитәсилә атасына көндәрир.⁵⁸

Сәнәдләрдән мәлүм олур ки, Султан Мәһәммәд Фатех Узун Һәсәнлә дөјүшдән габаг өлкәсинин газиләринә дә мәктуб јазмыш, рамазан ајындан сонра «валије-Шәрг Узун Һәсән гәһруллаһа» һүчүм едәчәјини билдирмиш, онларын дөјүш јеринә јолланмалары һаггында әмр вермишдир.⁵⁹

Мәлүм олдуғу кими, XV әсрин II јарысындакы Түркия—Азәрбајчан мүнәсибәтләриндә әсас һадисәләрдән бири Отлугбелли (јахуд Учағызлы) ворушмасы олмушдур. Һәмин дөјүшүн әтрафлы тәсвиринә башламаздан әввәл бу дөврдә Азәрбајчанын вә Түркијәнин сијәси мәнзәрәсинә бир гәдәр нәзәр јетирмәк фәјдалы оларды. «Тәбриз вә Иранын ән гүдрәтли падшаһы»⁶⁰ олан Узун Һәсәнин һакимијјәтинин сон он илиндә Ағгојунлу дөвләтинин тәркибинә ашағыдакы торпаглар дахил едилмишди: Чәнуби Азәрбајчан (Әрдәбил әјләти истисна олунамаг шәрти илә), Гарабағ (шиمالда Күр чајына гәдәр олан әрази), Ермәнистан, Күрдүстан, Дијарбәкир, Ираги-Әчәм, Ираги-Әрәб.

Туристан, Фарс вә Кирман. Ағгојунлу дөвләтинин мәркәзи вилајәти исе Чәнуби Азәрбајчан иди.⁶¹

Узун Һәсән она гаршы чыхан бөјүк вә кичик дөвләтләрин бир чоху илә уғурла мүбаризә етмиш, онлара галиб тәлмиш, өз мүстәгил дөвләтини јарада билмишди. Әкәр онун һакимијјәтинин башланғычында «Ағгојунлу бәјлиги»⁶² мәркәз Дијарбәкирдә (Амид) олмагла шәргдә индики Түркия—Сурија сәрһәддндән башлајараг Мардинин шәргиндән Урфанын гәрбинә гәдәр, шималда исе Әрзурум, илә Сивасын шималындан башлајараг Хәрпута гәдәр узаныр вә әсасән Әрзурум, Әрзинчан, Хәрпут, Дијарбәкир, Мардин вә Руһа кими шәһәрләри әһәтә едирдисә, 1469-чу илә гәдәр артыг Трабзон императорлуғу, Гарагојунлу Чаһаншаһ вә Тејмури Әбу Сәидин һаким олдуғлары јерләр дә әлә кечириләрәк, Иран вә Ираг да дахил олмагла бөјүк бир империя јарадылмышды.⁶³ Лакин онун дөвләт сәрһәддинин гәрбиндә јерләшән Османлы империясы даим нарапатчылыға сәбәб олурду. II Султан Мәһәммәд Гәстәнтәнијәнин (Константинополун) фәтһиндән сонра (1453), XV әсрин ән көркәмли Османлы тарихчиләриндән Турсун бәјин «Тарихи-Әбүлфәтһ» әсәриндәки мәлүматә көрә «ијирминдән чох мәмләкәт естензә едиб (әлә кечириб—Ш. Ф.), онлары өз мүлки-мөврусунә зәмм етди, намә-саһибгирани саһибгирани адыны—Ш. Ф.) газанды».⁶⁴ Шүбһәсиз ки, белә әзијјәт Ағгојунлу һөкмдарыны да тәшвишә салмаја билмәзди.

Доғрудан да XV әсрин II јарысында Кичик Асия вә Орта Шәрг һүдудунда Османлы II Султан Мәһәммәд вә Ағгојунлу Узун Һәсәндән гүдрәтли һөкмдар јох иди. Тәәсүф ки, онлар иғтисади вә һәрби-сијәси мәнәфә бахымындан бир-бирләринә гаршы дурмушдулар. Мәнбәнин мәлүматына көрә, Узун Һәсән өзүнүн бәзи үмәра (әмирләр) вә нүдәмасы (нәдимләри) илә сөһбәт әһасасында белә демишти: «Султан Мәһәммәд јаман фәримдир (рәгибдир—Ш. Ф.), ахшы падшаһдыр, онунла булашмәғә (әләгә сахламаға—Ш. Ф.) нијјәтим вардыр».⁶⁵ Доғрудан да әкәр белә әләгә јаш тутсајды, бәлкә дә, һаһаг ганлар төкүлмәз, һадисәләрин ахыны һәр ики дөвләт башчысынын, еләчә дә османлы вә ағгојунлу тајфаларынын уғуру илә нәтичәләнерди. Аһаг белә олмады.

1469-чу илә гәдәрки әсасән уғурлу, гисмәнсә уғурсуз ијәси фәалијјәтиндән сонра Узун Һәсәнин бирчә рәгиби галмышды ки, о да II Султан Мәһәммәд иди. Гараманда да өз нүфузуну бәргәрар едиб, оғлу Султан Мустафаны гараман оғлулар Пирәһмәд вә Гасым бәјин әвәзинә орада ерләшдирән Фатехин өзүнүн дә Узун Һәсәнин шәхсиндә бөјүк бир дүшмәни галмагдајды.

1472—1473-чү илин гышында һәр ики тәрәф јахын вахтларда баш верә биләчәк мұһарибәҗә чидди һазырлашмаға башлады. Узун һәсәнин ордусу әсасән ән'әнәви Шәрг силаһлары илә силаһланмыш олдугундан, тәбиидир ки, Османлыларын одлу силаһлары мұғабиллиндә зәиф иди вә Узун һәсәнин өзү дә буну билирди. Мәһз буна көрә дә, Узун һәсән нечә олурса-олсун јенидән Аралық дәнизи саһилләринә чыхмағ вә Гәрбдән одлу силаһ ала билмәк имканыны газанмағ үмидиндә иди. О, һәмнин мәгсәдлә Фәрат чағынын сағ саһилиндә олан мәмлүк торпақларын тутамағ чәһд етди.⁶⁵ Узун һәсән ејни заманда өз нүмајәндәләрини Авропа өлкәләринә дә јоллајарағ, она вәд олунан одлу силаһын тезликлә көндәрилмәсини тәләб етди. Ағғојунлу дипломатлары һәкмин Исһағ вә һачы Мәһәммәд бу тәләби онлара чатдырмағ үчүн Авропаја јолландылар. Тезликлә Венесија дәвләти өз сәфири Иосафат (Чозафа) Барбарону 10 нәфәрдән ибарәт бир дипломатик һеј'әтлә Ағғојунлу сарајына јола салды.⁶⁷

1471—1473-чү илләрдә Ағғојунлу дәвләтиндә сәфир олан венесијалы Катерино Зено Османлы һөкмдары II Султан Мәһәммәд вә Ағғојунлу шаһы Узун һәсән арасындакы мұнасибәтләрдән бәһс едәркән, онларын һәр биринин бөјүклүјүнү гејд етмиш, биринин дикәри үчүн тәһләүкәли рәғиб олдугуну нәзәрә чатдырмышдыр. Катерино Зенонун Османлы һөкмдары һаггында белә бир гејди вардыр: «Иран тарихчиләринин јаздығларына көрә, түрк султаны II Мәһәммәд горхурду ки, әкәр Узун һәсән [белә] һәшәмәтлә јүксәлә билсә, күнләрин бир күнү она зијан вура биләр». һәмнин мүәллифи Ағғојунлу һөкмдары һаггында исә јазыр: «Османлы ордусунун әзәмәти Асија вә Авропа халғларын мат етмишди. Узун һәсән бөјүк шаһлара хас олан бир иш көрдү...О, ала-Османын (Османлы сүләләсинин—Ш. Ф.) әзәмәтли гүдрәтинин Иран шаһлығыны дағьда биләчәји еһтималыны едәрәк, Трабзон императору Кало Иоаннеслә (Кало Иоанни) бирлик һаггында пејман бағлады вә гоһумлуғ јаратды»⁶⁸

Рома папасы III Қаликстусун (Calixtus) елчиси Узун һәсәнин јанына кәлиб, Османлылара гаршы иттифағ тәшкил етмәк зәрурәтини она билдирдикдә о, бу тәклифи мүсәбәт гаршыламашы, өз елчисини дә папанын јанына көндәришди. Ағғојунлу елчиси алман императору III Фридрихә (Friedrich) дә демешди ки, Узун һәсән Османлылар үзәринә јүрүш етмәк үчүн 50 минлик бир гошун һазырлајыр, көрәк јүрүш јалныз шәргдән дејил, һәмчинин сизин васитәнизлә гәрбдән дә башласын».⁶⁹ Беләликлә, мә'лум олур ки, Ағғојунлу һөкмдары Османлы һөкмдарына гаршыдакы

өлүм-дирим мұбаризәсиндә галиб кәлмәк үчүн өзүнә Авропанын башга-башга дәвләт башчыларынын шәхсиндә дә мүттәфиғ тапмаға чәһд етмишдир. Венесија сәфири Чозафа Барбаро бу һагда белә јазыр: «Османлы султаны вә али-чәнаб Сигнора (Signorla) арасында 1471 (h. 876) -чы илдә баш верән дөјүшләр заманы мәни Иран падшаһы һәсән бәјин сәфири илә бирликдә ораја (Ирана—Ш. Ф.) јолландылар. һәсән бәјин сәфири она көрә Венесијаја кәлмишди ки, бу республиканы Османлы султаны илә мұһарибәнин давамы үчүн тәһрик етсин».⁷⁰ Ч. Барбаро «Сәјәһәтнамә»дә Узун һәсәнин Бургундија вә Русија илә дә сазыш бағламағ истәјини вә бу мәгсәдлә һәмнин өлкәләрә сәфир јолламағ мејлини гејд етмишдир. Онын мә'луматына көрә, о өзү Ағғојунлу сарајында олдугу заман һәмнин өлкәләрә кедәчәк Ағғојунлу елчиләри илә көрүшмүшдү.⁷¹

Дикәр тәрәфдән елә Авропанын бир сыра дәвләтләри дә Узун һәсәнлә иттифаға кирәрәк, мәһз онун әли илә Османлы империясыны мәғлүб етмәк нијјәтиндә идиләр. Катерино Зенонун «Сәфәрнамә»сини чәп үчүн һазырлајан Рамозно бу хусусда јазыр: «Өһдәмә көтүрмүшәм ки, чәнаб Катерино Зенонун—о нәчибадәнин Иран сәфәринин шәһинни бәјан едим. Бу сәфәр елә бир вахтда баш верди ки, бизим республика (ј'әни Венесија—Ш. Ф.) түркләрлә дөјүшүрдү вә биз истәјирдик ки, онлары шәрг сәмтиндән Узун һәсәнин гошуну васитәсилә мәғлүб едәк.»⁷² Рамозно сонрадан нәзәрә чатдырыр ки, әкәр Узун һәсән Фәрат чағы кәнарында Османлыларла етдији биринчи дөјүшдә вә Султан Мәһәммәдлә етдији икинчи дөјүшдә (мәшһур Отлугбелли дөјүшү—Ш. Ф.) галиб кәлсәјди, һеч шүбһәсиз һәмнин гәләбә илә өзүнү Асија вә Мисирин сәрвәри етмиш оларды.»⁷³

Үмумијјәтлә XV әсрин II јарысындан башлајарағ бир чох Асија вә Авропа дәвләтләринин һәр бири һәмнин рекиннда өз сијасы гүдрәтини артырмағ барәдә дүшүнүр вә бу сәһәдә фәалијјәт көстәрдири. Мәсәлән, Венесија республикасы бир сыра кичик Италија дәвләтләри илә, Полша Маҷарыстанла, Түркијә Јунаньстанла рағабәт апарырды. Биз јухарыда гејд етдик ки, Ағғојунлу вә Венесија дәвләтләри арасында гаршылығыла мәнәфа бахымындан бир нечә сазыш бағланмыш вә онлар Османлы һүчүмуна гаршы бир-бирләринин көмәјинә бел бағламаға бојун олмушдулар. Белә бир шәраитдә Османлы дәвләти дә өз нөвбәсиндә Венесија илә сазышә чәһд көстәрди. Катерино Зенонун јаздығына көрә, «Османлы султаны бизим республикамызла достлуғун әһәмијјәтини дәрк етдији үчүн барышығ јолу ахтарырды. Ағсаггаллар мәчлисинин үзвләри исә көрүрдү-

ләр ки, башга өлкөлөр түркләрин әли илә артыг мәғлуб едилмиш олдуғундан онларын өзү дә асанлыгла фатехләрин гурдуғлары тора дүшә биләрләр.⁷⁴

Венесија сәфирләринин «Сәјаһәтнамә»ләрини мütалиә етдикчә бир чох дипломатик дәнешығларын шаһиди олуруг. Катерино Зено билдирир ки, ени вахтда һәм Османлы вә һәм дә Ағгојунлу дөвләтинин сәфирләри кәләрәк онлара иттифаг тәклиф етдиләр, нәтичәдә исә «венесијалылар Шәргин ән бөјүк падшаһынын бу дөјүшдә (Османлыларла олачаг дөјүшдә—Ш. Ф.) онларла әлбир олмаг истәјини көрүб севиндиләр вә [мәһз] онун (Узун һәсәнин—Ш. Ф.) тәклифини гәбул етдиләр».⁷⁵

Узун һәсән јухарыда дејилдији кими Османлылара гаршы мүнәрибә һазырлығы үчүн јалныз Венесија республикасы илә дејил, башга дөвләтләрлә дә сәзиш кирмәк истәјир, бу ишдә фәалијјәтини кенишләндирди. Белә ки, 1470-чи илдә дә онун тәрәфиндән Рома папасы вә Неапол кралынын јанына елчи һеј’әти көндәрилмиш вә онлара Османлылара гаршы иттифаг јаратмаг тәклиф олунмушду.⁷⁶ Катерино Зеноја көрә елә тәклиф «Күрчү падшаһы» Кваркварејә дә едилди.⁷⁷

Бәкир Сидги Бајкалын јаздығына көрә, Узун һәсән о вахтлар һәрби гүввә чәһәтинчә һеч дә Фатехдән кери галмырды. Түрк тәдгигатчысы Рәһмәти Аратын чап етдирдији «Фатех Султан Мәһәммедин јарлығы» адлы сәнәд өз фирнинин сүбүту үчүн Б. С. Бајкалын әлиндә әсас олмушду. О, јазыр: «Фатехин јанындан гачан, јахуд онун дүшмәни олан бир чох бөј онун (Узун һәсәнин—Ш. Ф.) јанында галмагда иди».⁷⁸

Доғрудан да, һәмјн јарлығы мütалиә етдикчә көрмәк олур ки, «вәләди худавәндикар (јә’ни бир Османлы шаһзадәси—Ш. Ф.), Гараманоғлулар Пирәһмәд вә Гасым бөј, Исфәндијар оғлу Гызыл Әһмәд бөј, Кәрмијаноғлу (?), Зүлгәдәр оғлу Шаһмәһмәд, Рүстәм вә Сүлејман бөј, Инал оғлу, Бозча әмирләри, Пазарлы бөјин оғлу, Газанлы оғулары, өлкәнин һалындан, хәзинәдән вә ордунун вәзијјәтиндән хәбәрдар олан дәфтердар Мәһәммед Чәләби» дә кәлиб Ағгојунлу гошунуна гошулмушдулар.⁷⁹

Гејд етмәк лазымдыр ки, јухарыда ады чәкилән јарлыг 1473-чү илин август ајынын 30-да Гараһасарда јазылмышдыр. «Јарлыг Османлы тарихинин бу сәһифәсини ајдынлашдырачаг бир чох јени мә’лумат вә хусусилә бу мүнәрибәдә иштирак етмиш олан һәр ики дөвләтин әскәри тәшкилаты, гүввәләри, техникасы вә командалары һаггында мүнүм тәфсилат еһтива етмәкдәдир».⁸⁰

Јарлығын башланғычында белә бир чүмлә вар: «Узун һәсән бөј Тоғат шәһәрини јахдығы үчүн, әскәри шөвг едиб, әрунла савашмаг нијјәтилә кәлимишдик».⁸¹ Амма мәсәләнин дәринлијинә вардыгда көрмәк олур ки, Османлы гошуну-нун Ағгојунлулар әлејһинә јүрүшүнүн сәбәби тәкчә Тоғат шәһәринин јандырылмасында јох, башга һадисәләрлә дә әлагәдардыр.

Билдијимиз кими, Узун һәсән вә Мәһәммед Фатех ара-сында баш вермиш мәшһур Отлугбелли дөјүшү бир чох османлы, фарс вә азәрбајчанлы тарихчиләр тәрәфиндән гәләмә алынмышдыр. Нисбәтән өз объективлији илә фәрғлә-нән османлы мүәллифләриндән бири Ибн Камал олмушду. Ибн Камалын «Тәварихе-әле-Осман» әсәрини дәриндән тәд-тиг едән Шәрафәддин Туран бу хусусда белә јазыр: «Ибн Камалын «Тәварихе-әле-Осман» әсәринин әһәтә етдији дөвр-дә баш верән һадисәләр һаггында јалныз мә’лумат бахы-мындан дејил, ејни заманда һадисәләрин изаһы, сәбәб вә нәтичәләри вә бир чох оријинал гејдләри бахымындан да башга мјасир Османлы тарихләриндән үстүн бир гәјнаг олдуғу гәнаәтиндә булунаруғ».⁸² Ибн Камал һәлледичи дө-јүш һадисәсинин изаһындан бир гәдәр әввәл һәр ики һөкм-дара олан мүнәсибәтини шә’рлә белә ифадә етмишди:

«Гејсәри-Рум илә Кәсраји-әчәм,
Ол Сикәндәрхил, бу Дараһәшәм,
Ол Мәһәммед хан шәһе-кешвәркүша,
Бу һәсән хан Хосрове-фәрманрәва,
Нә сәбәбдән чәнкә аһәк етдиләр?
Нолду банс ким булар чәнк етдиләр?
Һүснә-тәғрир илә тә’риф едәлим,
Әһсәнә-вәчһ илә тәсвир едәлим».⁸³

Ибн Камал Узун һәсәнин 1470-чи илә гәдәрки сијаси уғурларыны бир-бир садаладыгдан сонра јазыр: «...Чаһан-кирлик һавасы ол тағинин димагинә долду, севдәји-Рум дәрјасына тәлиб, ол бума талиб олду. Әввәл ки, Чаһанша-һы гәтл гылды, һәм өзүнү чаһана шаһ билди. Ондан сонра ки, Бу Сәид (Әбу Сәид—Ш. Ф.) ханы басды, шөјлә санды ки, гылынчын әршдә асды. Диләди ки, дијаре-Руму да әм-ринә рам едә, ол дәрүн әһлине сабаһы ахшам, наһары шам едә... Гараманоғлу Ибраһим бөјин оғулары Пирәһмәд бөј вә Гасым бөј гачыб јанына вардылар...јалвардылар...Сонра о бәдкирдар (Узун һәсән—Ш. Ф.)... 30 мин мәрде-нәбәрди вә сүварини карзар үчүн чәм едиб Гараманоғлуларыјла о гуллары дијаре-Рума көндәрди...Өз сипәһсалары Әмир бә-ји...вә гардашы оғлу Јусиф шаһы она јолдаш етди. Гәфил-дән Әрзинчана кәлиб, орадән һүчүм едәрәк буме-Рума кир-диләр...Дијаре-Румун сипәһсалары Шәрабдар һәмзә бөј...Тоғатда ејшү-ишрәт едиб отурурду...Әмир бөј сәрһәдде-Сит-»⁸⁴

васдан кечерек кечә һүчүм едиб кишваре-Рума кирди. Тогат бәлдәсинә (өлкәсинә, вилајәтинә—Ш. Ф.) нечә мүддәт-ди јағи ајағи дәјмәмишди, дәјди...Нечә назәнин бәдәнләри сојундуруб үрјан еләдиләр. Бу хәбәр султана чатды...Әркане-евбане-дивана бујурулду, сәфәре-зәфәрәсарин ярағын вә јасағын гајырыб көрдүләр (һазырладылар—Ш. Ф.). Амма тәчрүбәли вәзирләр вә әмирләр дедиләр: «Биз бурадан ора кедәнәчән бир ај чәкәчәк. Әјјаме-шита (гыш фәсли—Ш. Ф.) јыхындыр, узаға сәфәр һәнкамы дејил. Јаз кәләнә гәдәр тәхир едәк». Султаны инандырдылар...Елә ки, түркман гошуну Тогаты јахыб дағытды,* Әмир бәј...дөндү...Мирзә Јусиф шаһ...Гараман тәрәфә кетди...Ағсараја чатдылар. Ағшәһәр дијарына кетдиләр...Шаһзадә Султан Мустафа о вахт дијаре-Гараманын шәһријарыјды...Һијлә ишләтди, јол верди...Әфлагун бинары дејилән јерин јахынлығында...Ағгојунлу чәрисини гојун сүрүсү кими тару-мар гылдылар...Ики јүз сәрдәр әсир алынды. Сәрхәјле-түркман олан Јусиф шаһ да әсир алынды, әскәрләри гырылды. Һәсән хан етији ишә пешиман олуб гајытды...Фәрат чајы кәнарына варынча, Әрзинчан вә Кәмахда олан кахлары хак илә јексан етди...Султан шәһријаре-Иранзәмин Һәсән хан дијарына әввәле-баһарда сәфәр эзәмәтини мүгәррәр етди».⁸⁴

«Фәтеһ Султан Мәһәмәдин јарлығы» 1473-чү илдә олдуғча кәскинләшән Ағгојунлу—Османлы мүнәсибләринин нечә чәрәјан етијини бәјан едән ән мүһүм сәнәдләр. Јарлығын әввәлиндә Отлугбәли дөјүшүнүн башланма сәбәби—«Османлы һөкмдарынын Узун Һәсән бәјин Тогат шәһәрини јахдығы үчүн, әскәр топлајыб онунла савашмағ нијјәти илә» кәлдији кәстәрилик. Фәтеһ Мәһәмәд Узун Һәсәни Әрзинчан вилајәтиндә көзләмиш, лакин Ағгојунлу һөкмдары һәләлик Османлы гошуну илә гаршылашмағы мәсләһәт билмәмишди.⁸⁵ Јарлығын шәһадәтинә көрә Узун Һәсән диванбәји Мәһәмәд бәј вә әмир Чәмшид бәјин командалығы алтында 5 мин нәфәрлик гаровулу* Әрзинчанда Осман-

* Тогат шәһәринин Узун Һәсән тәрәфиндән дағыдылмасынын сәбәбини изаһ едән Хәлил Иналчык јазыр: «...Ипәк кәтирилкән Османлылар ики јердә көмрүк һаггы алырдылар: Тогатда вә Бурсада. Иранлылар Тогатда көмрүк һаггы алынымындан чох шикајәтләнишдиләр. Узун Һәсән буну Фәтеһин чыхардығы һаггсыз бир бидәт саяыр, һәмини иши писләјрди. 1472-чи илдә Ағгојунлулар Тогаты алыб тәхриб етдиләр» (Бах: Halil Inalcik, Bursa. XV asir sanayi ve ticaret tarihine dair vesikalar, Türk Tarih Kurumu, Belleten, cilt XXIV, sayı 93, Ankara, Ocak, 1960, c. 52).

** Гаровул—дүшмәни гаршыламағ үчүн мүәјјән бир јердә јерләшдирилән өн гуввә. Олдуғча мүһүм олан бу әскәр голунун вәзифәси дүшмәнлә ола биләчәк илк чарпышмаја кирмәк вә онун һәрби гүдрәтини мүәјјәнләшдирмәк иди (Бах: Д-р Рәһмәти Арат, Кәст. әсәр, 308—309).

лара гаршы көндәрди. Мүгәбил тәрәф дә Түрәхан бәјин лу Әмәр бәјин башчылығы илә бир о гәдәр әскәрлә он-ра гаршы чыхды. Һәмин дөјүшдә Ағгојунлу гошуну ба-алмыш, 50-јә гәдәр адамы әсир дүшмүшдү.⁸⁶

Јарлыгдан мәлум олур ки, Узун Һәсәнлә һәлледичи дө-ш мөгәсди илә Фәтеһ Мәһәмәд Әрзинчан кәдијини аш-ыш, рәбиүл-әввәл ајынын 9-да (августун 2-дә) Узун Һәсән на гаршы кәлмишди. Илк гаршыдурма Ағгојунлу вә Османлы гаровул дәстәләри арасында олмуш. Ағгојунлулар бир гач кишини әсир алмышдылар.⁸⁷ Вәзијјәти белә көрән Османлылар һәрби маневр ишләтдиләр. «Ондан сонра биз орадан чыхыб, Бајбурт тәрәфә јүрүдүк. О (Узун Һәсән—Ш. Ф.) бизим кери дөнәрәк Рума кетдијимизи зәнн етди».⁸⁸

Дөјүш рәбиүл-әввәл ајынын 16-да (11 август 1473) чәр-әнбә күнү Башкәнд јахынлығында, Отлугбәли адланан јердә баш верди. Јарлығы көрә, Ағгојунлу гошунунун һәрби әртибаты ашағыдакы кими иди:

пишдарда (мүнгәлај) јахуд өндә—Узун Һәсән, Тәвачи Бајандур бәј, Әли Мирзә, Шаһәли бәј Порнак, Ибраһим-шаһ бәј, Кавур Ишар;

чәванғар (сағ гол) алајында—Узун Һәсәнин оғлу Зеј-әл Мирзә, Гараманлы Пирәһмәд, Мәһәмәд бәј, Сүлејман бәј, Мөһрдар Шејх Әли, Әли паша;

бәранғар (сол гол) алајында—Уғурлу Мәһәмәд, са-ибәран Тејмур бәјин өвләдларындан: Мәһәмәд Бәкир Мирзә, Зејнал Мирзә вә Мүзәффәр Мирзә, Һачы бәј, Рүстәм бәј вә Шаһмәһәмәд бәј.

Османлы гошуну исә ашағыдакы шәкилдә тәртиб олун-душду:

пишдарда—Давуд бәј вә Маһмуд паша, јеничәри дәс-әсинин өнүндә Султан Мәһәмәд Фәтеһ;

бәранғарда—шаһзадә Бајазид Султан, Маһалоглу Әли бәј, Мәһәмәд паша вә Мәнсур бәј;

чәванғарда—шаһзадә Мустафа Султан вә Искәндәр бәј; гәраркаһда—Әлван бәјин оғлу Сән'ан бәј, Әлијјә бәјин оғлу Хосров бәј, Һәмидели бәји Мәсиһ бәј вә Јанја (?) сан-таг бәји Сән'ан бәј.⁸⁹

Османлы мүәллифләри бир гајда оларағ Отлугбәли дө-үшүнүн кедишини Османлы гошунунун мүтләг гәләбәси илә изаһ едирләр. Катерино Зенонун «Сәфәрнамә»синә мү-әддимә јазан инжилис мүтәрчими Чарлз Грејин мәлум-матына көрә, дөјүш нәтичәсиндә күчлү мүгавимәтә раст кәлән «Бөјүк түрк» («Grand-Turk»—«Торке бозарк»), јә-ни Султан Мәһәмәд Фәтеһ кери дөнмәк мәчбуријјәтиндә қалды. Узун Һәсән ону тәғиб едәрәк, јенидән дөјүшә кир-ди вә мәғлуб олду.⁹⁰ Гејд етмәк ләзымдыр ки, һәмин дөјү-

шә чыхарылан Османлы әскәрләринин сајы Ағгојунлу дә-
јүрүшчүләринин сајына нисбәтән чох олмушдур. Катерино
Зенонун яздығына көрә, Узун һәсән Османлы гошунунун
бөјүклүјүнү көрәркән демишди: «Һај гәһбәсән..Һә дәрја-
дыр!..»⁹¹ Һәммин һејрәт Анчолеллонун «Сәфәрнамә»синдә дә
тәхминән јухарыдакы кими сәсләнмишдир: «Бәј гәһбәсән,
нә дәрјадыр!»⁹²

Османлы ордусу һәммин дәјүш заманы јалныз түрк дә-
јүшчүләриндән дејил, тә'сир алтына салдығы башга дәв-
ләтләрин дә һәрби гүввәсиндән истифадә етмишдир. Ру-
мынијалы (румани) бәјләрбәји Мурад Пелјолокиусун су-
јолу илә султанын көмәјинә кәлмәси барәдә мә'лумат вар-
дыр. Катерино Зено билдирир ки, түркләрин биринчи дә-
јүшдә мәғлубијјәтиндән сонра вурушма јенидән башлан-
мыш, Ағгојунлу гошуну мәғлуб едилмишди. Нәтичәдә 10
мин иранлы, 14 мин османлы өлдүрүлмүшдү.⁹³ «Јарлығ»ын
мә'луматына әсасән дејә биләрик ки, дәјүш олдуғча гызғын
кечмишдир. Султан Мәһәммәд Фатех јазыр: «Бу арада һә-
сән бәј кәлинчә, бизим өндәки гаровул бәјләри, Давуд бәј
Анадолу халгы илә вә Маһмуд паша командаларында бу-
лунанлар јүрүјүб, онун (Узун һәсәнин—Ш. Ф.) ирәлли
гаровул бәјләринә јетишдиләр. Ики-үч дөфә һәсән бәјин
ирәлли гаровул бәјләри бунлары бәри сүрдү вә бунлар да
онун ирәлли гаровул бәјләрини кери сүрәрәк, санчағларынын
булундуғлары јерә гәләһ пүскүртдүләр.

Бу орада биз алаһ-тааланын инајәтијлә вә әрәнләр
һиммәтијлә әскәрләри тәртиб едәрәк дәрәдән чыхдыг. Һә-
сән бәј бизим бөјүк гол алајыны көрәр-көрмәз муһарибәјә
кирмәдән бурахыб гачды. Јанындакы бәјләриндән Пәрван-
нәчи Газноғлу Әли бәј, Гази Маһмуд Шүрејһи, Пирғара
бәј, Дара оғлу Үммәт бәј, Гызыл Әһмәд, Тирәк Синаноғлу
Аләм бәј, Әмир бәјин гардашы Курәли бәј, Кәмах бәји Сү-
вар бәј, Һәсән бәјин силаһшурлары, сүфрәчиләри вә һөдим-
ләриндән, хәссә Ағгојун бәјләри вә икидләриндән минә јә-
лын адам јахаладылар, санчағлары, тәбилханәләри, бора-
занчы (?), зурначы вә нәфирчиләринин һамысыны алды-
лар. О күн ахшама гәдәр овада (обада—Ш. Ф.) өләнләр-
дәг јахалајыб кәлдиләр. Биз дә бу гәләбәлији тәһгиг етдик.
Ағгојунлу вә Гараман халгындан әсир дүшән адамлардан
ким варса гылынчдан кечирәрәк чәзасыны вердик. Гара-
гојунлу чағатај халгына (Гарагојунлу ордусунун тәркибин-
дә дәјүшән өзбәкләрә—Ш. Ф.) шәфғәт едиб өлдүрмәдик.
Бунлары әсир едиб, [өзүмүзлә] бирликдә көтүрмәкдәјик.
Овада өләнләр һесаб едиләрсә пәк чох адам өлдү.»⁹⁴

«Јарлығ»ын мә'луматы Хоча Сә'дәддин Әфәнди тәрә-

индән дә тәқрарланыр. Сә'дәддинә көрә дәјүшдән сонра
ады көзәл падшаһ» (Мәһәммәд Фатех—Ш. Ф.) үч күн
јаваш јериндә динчәлди. Алим вә сәнәткарлары әфв едиб,
Истанбула көндәрди. Онларын арасында Ираги-Әчәмдән
Илан Гази Маһмуд Шүрејһи вә Нишанчы Сејид Мәһәммәд
Аһунши дә вар иди. Султан һәммин үч күн әрзиндә әсир
әтулданлары көздән кечриб үч һиссәјә ајырмыш, Ағгојун-
лу тајфа башчыларыны гәтл, Гарагојунлу әмирләрини әфв.
бә'зи һөкмдарлары, мәсәлән Тејмурләнкин нәслиндән олан
шаһзадәләри исә (Мирзә Мәһәммәди Бәкир, Мирзә Мү-
ләффәр) һәрс етдирмишди.⁹⁵ Султан Мәһәммәд Фатех јаз-
ыр: «Ондан сонра Бәјбурт һасарына јүрүдүк. Аллаһ-таала-
нын инајәти илә ону да алдыг. Бүтүн гәсәбәләрини вә
һасарыны јыхдыг. Фәғәт мүсәлманларын гадынларыны вә чо-
луғларыны инчитмәдик..Инди таңры инајәтијлә гышламағ
үчүн Истанбула кәлмәкдәјик. Тарих сәккиз јүз јетмиш сәк-
киз илан или, рәбиул-ахир ајынын бешиндә, Гарәһисарда
кән јазылды.»⁹⁶

«Јарлығ»да Мәһәммәд Фатехлә Узун Һәсән арасында
муһарибәнин сәбәби кими Ағгојунлулары Тоғат шәһәринә
һүчум едиб ораны әлә кечирмәләри кәстарилир. Бу эмәлиј-
әт Османлы гошунунун һүчуму үчүн бәлкә дә бир бәһанә
олмушдур. Сәбәб даһа дәриндәдир. Анадолунун бөјүк бир
һиссәсини өз һакимијјәти алтында бирләшдирмәјә наил олан
Османлылар гаршыларындакы Бизанс империясынын сон
һүһүм нөгтәси олан Истанбулу фәтһ етдикдән сонра Ана-
долунун башга јерләрини дә јаваш-јаваш әлә кечирмәјә
ашламышдылар. О дөврдә Ағгојунлу дәвләтиндә баш ве-
нә һадисәләр Османлыларын бу һәрби сијасәтинә манечи-
лик тәрәтмәјә башлады. Узун Һәсән Гарагојунлулары мәғ-
луб етдикдән сонра, јерли мүстәғил бәјликләри өз әтрафына
бирләшдирмәјә чалышыр, бир сыра Анадолу бәјләрини
Османлы дәвләтинә гаршы чыхмағ үчүн рәғбәтләнди-
рирди. Султан Мәһәммәд Фатех елә буна көрә дә она рә-
ғиб олан Ағгојунлу дәвләтини арадан көтүрмәк, һеч олма-
са ону Анадолу мәсәләләринә гарышмамаға мәчбур етмәк
истәјирди.⁹⁷

Мә'лум олдуғу кими, Отлугбели дәјүшү Ағгојунлулары
мәғлубијјәти илә нәтичәләнди. Һәммин мәғлубијјәтин әсас
сәбәбләриндән бири проф. Јағуб Маһмудов тәрәфиндән кәс-
тәрилмишдир. Белә ки, Узун Һәсәнин өз Гәрб мүттәфигләри
илә бағладығы мугавиләјә эмәл олунамасы вә онларын
Ағгојунлу ордусуна һәрби мүтәхәссисләр вә одлу силаһ-
лар көндәрмәкдә тәләсмәмәләри» Отлугбели мәғлубијјәти-
нин сәбәбләриндән бири вә башлычасыдыр. Икнүзлү сијә-
әт јеридән Венесија республикасы Ағгојунлулары һәрби

уғурларындан истифада етмәклә Османлы Түркијәсини бо-
маға үмид етди. Нәтичәдә, Ағгојунлуларын сон вахтларда
әлдә етдикләри бүтүн јерләр јенидән Османлыларын нүфу-
зу алтына дүшдү.⁹⁸

Гәләбә әлдә едилән кими Султан Мәһәммәд әтраф јер-
ләрә, гәбул олунмуш гајда үзрә, фәтһнамәләр кәндәрәрәк
бу хәбәри тезликлә һәр јана чар етди. Оун өз оғлу Султан
Чәмә кәндәрдији мәктубда һәмин дөјүшүн башланмасында
сәбәб кими Узун һасәнин «мүсәлманларын мал вә мәнә-
лыны, әтфал вә әјалыны гарәт» етмәси вә оун дәф едил-
мәсинин «дарул-исламдан шәр'ән вә әглән вачиб олдуғу»
кәстәрилир.* Султан Мәһәммәд сонрадан Хорасан шаһы
Султан һусејн Бајкараја да бу фәтһ мүнәсибәтилә мәктуб
јолламыш, орада «оун (Узун һасәнин—Ш. Ф.) бүтүн өлкә-
әсини әлә кечирә биләрдим...амма о, бир әзиз данышмәди
сүлһ үчүн јанымә кәндәрди» јазарағ Ағгојунлу һөкмдары-
нын гүсуруну әфв етдијини билдирир.⁹⁹

Бу хусусда д-р Сәләһәддин Тансел дә мә'лумат вермиш-
ди: «Шәргдә кетдикчә бөјүән вә Османлы дөвләтини
тәһид едән Ағгојунлулара гаршы Фатәһ һәгигәтән бир гә-
дәр чәкинкән һәрәкәт етди. Бу мәсәләдә, һеч шүбһәсиз ки,
Узун һасәнин бөјүк һәрби гүввәсинин мөвчудлуғу амил ол-
мушдур. Еһтимал ки, Фатәһ Узун һасәнлә гаршылашмағ-
да, Тејмур—Бајазид фачиәсини көз өнүңә кәтирәрәк, тәр-
рәддү едирди. Бәлкә дә, ики мүсәлман һөкмдарын веруш-
масы падшаһа хош дејилди. Буна Отлугбәли савашынын
баш вермәси ән көзәл мисалдыр. Мәғлуб олан Узун һасә-
нин тәғиб олунмасы мәсәләси ортаја чыхан вахт диванда
бу тәклиф лүзүмсуз јерә рәдд едилди. Һалбуки мәғлуб
олан бир ордуну тәғиб едәрәк тамамилә јох етмәк һәрбин
дәјишмәз гајдаларындандыр. Бу гајданын елә о заман да
мөвчуд олмасына көрә һәмин тәғиб зәрури иди. Лакин
белә олмады, чүнки падшаһа (Фатәһ—Ш. Ф.) көрә, мүсәл-
ман бир һөкмдары тахтындан узағлашдырмағ дүзкүн әмәл
сајылмамышдыр...Сонралар ики һөкмдар арасында елчи
кет-кәли дә олмушдур».¹⁰⁰ Амма, Султан Мәһәммәд Фатә-
һин Султан һусејн Бајкараја јаздығы мәктубдан мә'лум
олур ки, Узун һасән Отлугбәли мәғлубијјәтиндән сонра
јенә дә Османлы султанына гаршы хошакәлмәз һәрәкәт-

* Узун һасәнин гәтл вә гарәти һаггында, шүбһәсиз ки, мүләһизә-
ләр мухталифдир. Османлы мүәллифәриндән фәргли оларағ Иран мүәл-
лифләри, әксинә, гәтл вә гарәт ишиндә Османлы султаныны төһмәтлә-
ндириләр. Мәс: Фәзлуллаһ ибн Рузбеган Хунчинин мә'луматына көрә
Узун һасән сәрһәдләри вә јоллары муһафизә едир вә һатта 400 завия,
рабат вә ханәкаһ тикдиришди. (Бах: Фәзлуллаһ Хунчи. Кәст. әсәр,
сәһ. 41).

ләр етмишди, оун башга әмир вә гошун башчыларына
Османлы султаны әлејһинә јаздығы мәктублар әлә кечирил-
мишди. Буна көрә дә Султан Мәһәммәд Султан һусејн,
Бајкарадан хәшиш едиб јазырды: «Инди оун (Узун һасә-
нин—Ш. Ф.) дәф'и вә мән'и вачибди. Инди сиз дә намуса
риајәт едиб, ондан интигам алмағ үчүн һүчүм едир...Биз
дә бу тәрәфдән бүтүн әскәримизлә һүчүма кечәчәјик».¹⁰¹

Отлугбәли дөјүшүндә Узун һасәнин гошунунда верушуб,
әсир дүшән үч Тејмури шаһзадәсинин хиласы үчүн едилән
бир чәһд олдуғча марағлыдыр. Чүнки бу мәсәлә илә әләгә-
дар мәктублары нәзәрдән кечирдикдә бир сыра марағлы
мәсәләләр үзә чыхыр. Белә ки, Мираншаһын артыг гочал-
мыш кәлини Ругијјә хатун үч шаһзадәнин әсирликдән азад
едилмәси барәдә Османлы вәзири Кәдүк Әһмәд пашаја
әризә кәндәрәрәк бу хусусда ондан көмәк истәмишди. Әр-
ләз дәрһал вәзир васитәсилә һүмајун дәрқаһа (сарая—
Ш. Ф.) чатдырылмыш вә Султан Мәһәммәд Ағгојунлу шаһ-
задәләринин әсирликдән азад едилмәси мүғабилдә бөјүк
мәбләғдә ган баһасы (хунбәһә) тәләб етмишди.¹⁰² Һәмин
хунбәһанын мәбләғи сәнәддә белә кәстәрилир: Шаһзадә-
ләрин һәр биринин хиласы үчүн 20 дәфә 100 мин Тәбриз
ағчасы, һәр үчүнүн азад едилмәси үчүнсә, мувафиг оларағ,
60 дәфә 100 мин Тәбриз ағчасы. Мәктубда билдирилир
ки, Ругијјә хатун көрәк тезликлә һәмин мәбләғи «хәзанәји-
амирәјә кәндәрсин».¹⁰³ Кәстәрмәк лазымдыр ки, Ругијјә
хатун елә өз илк мәктубу илә бирликдә султана чохлу пеш-
кәш вә төһфә јолламышды. Султан она јазырды: «...Сизин
пешкәш вә төһфә ады илә кәндәрдијиниз шејләр һесабли-
нды, 450 мин ағчајә-Тәбризи олду. Буна көрә дә, сизин бир
оғлунуз әмирзадә Зейнал Мирзәни азад етдик ки, тез кедиб
һәмин мәбләғин галан һиссәсини, јә'ни 55 дәфә 100 мин
ағчајә-Тәбризини хәзанәји-амирәјә чатдырсын ки, башга
шаһзадәләр дә мүрәххәс ола билсинләр. Әкәр [кәстәрилән
мәбләғи] тез кәндәрмәсә, гардашларына зәрәр дөјәчәк».¹⁰⁴

Османлы султанынын сонрақы чүмләсиндән мә'лум олур
ки, Ругијјә хатунун Османлы сараяна кәндәрији төһфә-
ләр ичәрисиндә китаблар да олмушдур. Лакин, онлар сул-
таны тә'мин етмәмиш («Һәмин китаблардан бурада да чох-
дур. Аз тапыланлардан кәндәрин»), о, әсирликдә галан
Јусиф бәј вә Өмәр бәј үчүн кәндәриләчәк хунбәһә пулу-
нун миғдарыны бир даһа хатырлатмышдыр: «Јусиф бәј
үчүн 200 түмәнә-Тәбризи вә Өмәр бәј үчүн 150 түмәнә-
Тәбризи мүгәррәрди».¹⁰⁵

Чох кечәндән Ругијјә хатун султанын икинчи мәктубу-
ну да алыр. Бу мәктубдан ајдын олур ки, јухарыда адла-
ры чәкилән үч шаһзадәдән башга, Османлы султанындан

даһа ики эмирзаде (Мәһәммәд Бағыр вә Мүзәффәр бәй) хусусунда хаһиш едилбмиш. Султан Ругијјә хатунә Мәһәммәд Бағырын вәфат етдијини билдирдикдән сонра јазыр: «Зейнал бәй вә Мүзәффәр бәй үчүн мүгәррәр олан мәбләғи көндәрсин. Јолладығыныз төһфә вә һәдијјәләрин дәјәри һесаблиначағ. Әжәр һәмин мәбләғи көндәрә билмәсониз, эмирзаде Зейналы керә гајтарын, јохса әлимиздә олан гардашлар]ына зәрәр дәјәчәк».¹⁰⁶

Султан Мәһәммәд Фатәһ вә Ругијјә хатун арасында баш верән вә империјанын мадди марағынын хејринә јөнәләһ бу јазышмадан Османлы сарајында әсир алынан шаһзаделәр үчүн тәјин олунмуш хунбәһа вә онун мигдары мә'лум олур. Бундан башга ашкара чыхыр ки, хунбәһа јалныз пул илә дејил, мал илә дә әвәз едилirmiш.

Узун һәсәнин Отлугбели мәғлубијјәтиндән сонра Ағгојунлу дәјүшчүләринин әтраф јерләрә һүчумлары азалмыш, онлар әсасән гоншу хырда дәвләтләр үзәринә јүрүш етмәклә кифајәтләнмишдиләр. Узун һәсәнин сон јүрүшү Күрчүстана 1476-чы илдә (һ. 881) етдији гәзават* олмушдур.

Узун һәсән, мәнбәләрин мә'луматына көрә, рәијјәтин гајғысына галан бир падаша олмушдур. О, «Гануннамә» адлы бир сәнәд һазырламыш, рәијјәтдән верки јығыларкән феодал вә дәвләт мә'мурлары тәрәфиндән суй-истиғадә һалларынын гаршысына ала билмишди.¹⁰⁷ Узун һәсәнин ганунлары Шәрги Анадолуда «Һәсән падаша гануну» ады илә мәшһур олмуш, ораны әлә кечирән Османлылар чоһ-чоһ сонралар да һәмин ганунлары ораларда тәтбиғ етмишләр. Бу факт һәмин вилајәтләрә аид олан тәһрир дәфтәрләринә едилән гејдләрдә ачығ-ашкар тәсбит едилир. Кәмах. Әрзинчан. Бәјбурд. Кәлkit, Испир шәһәрләринин һ. 917 вә һ. 937-чи илләрә аид «мүфәссәл тәһрир вә овгаф дәфтәрләрин»ндә «сәбт олунан» ганунлар мәһз Узун һәсәнин «Гануннамә»синә әсасән јазылмышдыр. Фәхрәддин Кырзыоғлунун Түркия Бәш Вәкаләт Архиви сәнәдләринә әсасән нәзәрә чатдырылан гејдиндән мә'лум олур ки, XV әсрин II јарысында Дијарбәкир вилајәтиндә олдуғу кими, XVI әсрин I рүбүндә Әрзинчан вилајәтиндә дә јерли халғын чоһдан бәри алышдығы «бачү-тамға» веркиләри Узун һәсәндән галма, «Һәсән падаша јасалары»на әсасән топланырды. Илк Османлы тәһрир дәфтәриндә (һ. 924—м. 1518) јазылмышдыр: «Мәһсулати-гүрра бәр мовчибе-гануне-османи вә бачү-тамға бәр мөвчиби һәсән падаша».** Узун һәсәнин һакимиј-

* Мүгәддәс јүрүш, мүнәрибә

* «Шәһәр вә кәндләрдән јығылан веркиләр Османлы ганунлары, бач вә тамға исә һәсән падаша ганунлары әсасында [јығыларды].»

јәтә чыхмаға һазыр олан беш оғлу варды. Бөјүк оғлу Султан Хәлил шаһлыға илк намизәд, икинчиси—Мағсуд, үчүнчүсү вә бир сыра тарихчиләрин јаздығына көрә ән лајиглиси Јағуб иди. Дөрдүнчү вә бешинчи шаһзаделәрин адлары Јусиф вә Мәсһ иди. Фәзлуллаһ ибн Рузбәһан Хунчинин мә'луматына көрә, өлүм јатағында олан Узун һәсән, бу хәбәри ешидиб Шираздан кәлән бөјүк оғлу Хәлилә тахта әјләшмәји мәсләһәт билмәмиш, бу јүксәк вәзифәни Јағуба вәсијјәт етмишди.¹⁰⁸ Амма Узун һәсән вәфат едән кими Тәбрист тахтына мәһз Султан Хәлил әјләшмиш, Узун һәсәнин өлүмүнү вә өзүнүн Ағгојунлу тахтына әјләшмә хәбәрини рәсмән билдирмәк үчүн Гази Әлаәддин Бейһәгини Истанбула—II Гази Мәһәммәд Румини (Султан Мәһәммәд Фатәһин—Ш. Ф.) јанына јолламышды.¹⁰⁹

Амма һадисәләр Јағубун хејринә чәрәјан етмәкдә иди. Чүнки шаһзаделәрин бә'зиләри (Јусиф, Мурад ибн Чәһанкир, Ибраһим ибн Чәһанкир) вә ән әсасы исә әлиндә бөјүк имкан вә гүдрәти олан мәликул-үмәрә Сүләјман бәй ибн Бичән Султан Хәлилә гаршы идиләр.¹¹⁰ Фәзлуллаһ ибн Рузбәһан Хунчинин мә'луматына көрә, Узун һәсәнин вәфатындан сонра (5 јанвар 1478) шаһзадә вә әмирләр һакимијјәтин Султан Јағуба вериләчәјини көзләјир вә Хәлилә етти-мад етмирдиләр.¹¹¹ Лакин бу белә дејилди.

Узун һәсәнин вәфаты илә әлағадар дәвләт дахилиндә бир-биринә әкс олан гүввәләрин гурулашмасы башланды, амма өзүнә тәрәфдар олан әмирләрин вә дәвләт башчыларынын фәал көмәји сәјәсиндә, мә'лум олдуғу кими, сәлтәһәт тахтына бөјүк шаһзадә Султан Хәлил әјләшди.¹¹² О, Дијарбәкири гардашы Јағуба вериб, һәбсдә олан диқәр гардашы Мағсуд бәји гәтлә јетирдикдән сонра, Түркия илә мүнәсибәтләри јахынлашдырмағ мәғсәди илә ораја елчи һејәти көндәрмишди.¹¹³

15 ијул 1478-чи илдә (14 рәбиүс-сани 883) Мәрәнд јахынлығында ики шаһзадә арасында һәлледичи дәјүш башлады. Хәлил мәғлуб едилди вә Ағгојунлу тахтына Султан Јағуб әјләшди.¹¹⁴

Јени Ағгојунлу һөкмдарынын 12 иллик һакимијјәти дөврүндә Османлыларла ачығ-ашкар дүшмәнчилик етмәк, онлара пис мүнәсибәти нүмајиш етдирмәк мејли арадан чыхмыш, Султан Јағуб вә Фатәһ арасында јазышмалар вә елчи кет-кәли нормал вәзијјәтә дүшүмшдү. Јакин бир сыра башга өлкәләрин дәвләт башчылары Ағгојунлу—Османлы мүнәсибәтләриндә узун илләрдән бәри јаранмыш сојуглуғу билдикләриндән, һәмин мүнәсибәтләрдән өз хејирләринә истиғадә етмәјә чәһд көстәридиләр. Өз мә'лум әсәриндә 1486 (һ. 891)-чы ил һадисәләрини шәрһ едән Фәзлуллаһ

Хунчинин мә'луматына көрә һәмнин ил султан Јагуб рәчәб ајынын орталарында (ијул) Тәбриз јайлағында, Сәһәнд дағында истираһәт едәркән, онун јанына Мисир султаны Гајытбәјин елчиси Ганум Шәрбәтдар кәлмиш вә она бир «достлуг мәктубу» кәтирмишди. Һәмнин мәктубда румлулар үзәриндә чалынан «хош Мисир хәбәри»ндән сәһбәт кедир. Султан Јагуб мәктубда верилән хәбәрдән чох севинмиш, мәшһур вәзираи Гази Сәфиәддин Иса Савәчи васитәсилә Гајытбәјә дәрһал чаваб мәктубу јаздырмышды. Султан Јагуб Мисир султанына вәд етмишди ки, кәлән ил өз сәфирини Мисирә јоллајачагдыр.¹¹⁵

Јени Рум султаны II Бајазид илә Султан Јагуб арасында бир нечә ил јазышма давам етмиш, онлар бир-бирләринә әлдә етдикләри гәләбәләр барәдә вахташыры мәлүмат вермишләр. Мәсәлән, румлуларын 1484-чү илдә Ағкирман* үзәриндә гәләбәси мәктубуну султандан алан Јагуб дәрһал чаваб јазараг севиндијини билдирмиш,¹¹⁶ Ағгојунлуларын Шејх һейдәр Сәфәвини гәтлә јетирмәси барәдә исә Јагубун көндәрдији мәктуба чаваб олараг Султан Бајазид өз тәбрикини јоллајараг јазмышды: «...Үмид едирәм ки, һәр ики тәрәф арасында белә [хош] хәбәрләрин тәблиғи үчүн јазышма[лар] давам едәчәкдир.»¹¹⁷

Мүәјјән вахтларда Ағгојунлу вә Османлы һөкмдарлары бир-бирләрини фәтһ хәбәрләри илә севиндирмәклә кифәјәтләнмир, өз шәхси хәһишләри барәдә дә мәктублашырдылар. Султан Бајазидин Ағгојунлу һөкмдарындан шаһин (алычы гуш) хәһиш етмәсилә әләгәдар Султан Јагуб она билдирмишди ки, сизә бу күнләрдә үч шаһин көндәрмишдим, лакин онларын икиси јолда учмушдур. «Гыш јахынлашдығы үчүн гушлары гышлаға көндәрмишәм...Инди исә сизә ики шаһин јоллајырам. Гышлагларымдан јенә дә лајигли шаһинләри тутуб «һәмнин гушханаја» көндәрәчәјәм».¹¹⁸

Фиридун бәјин «Мүншәәт»ында Јагуб Ағгојунлу вә Султан Бајазид арасында әләгә јарадан башга мәктублар да дәрч едилмишдир. Лакин бу мәктубларда үмуми сөзләр вә бир тәрәфин башга тәрәфә јаздығы тәрифли кәләмлардан башга һеч нә јохдур. Көрүнүр, мәктублары апарыб-кәтирән елчиләр өз һөкмдарларынын сөзләрини шифаһи олараг чатдырмыш, мәктубларын башга әлә дүшә билмәк еһтималыны нәзәрдә тутмушлар. Мәсәлән, бир јазышмада Јагуб олдуғча јығчам вә рәсми шәкилдә өз елчиси Тачәддин Ибраһими Рум мәмләкәтинә көндәрдијини јазмыш, Рум сул-

* Ағкирманын әсл ады «Beldorod-Dnestrovski» иди ки, Османлылар ораны «Ағкирман» адландырырдылар. (Бах: Ә. Нәван, Тејмур вә шаһ Исмајылда гәдәр... сәһ. 594.

таны Бајазид исә артыг һәмнин елчинин кәлиб чатдығыны билдирмишдир.¹¹⁹

1485-чи илдә Ағгојунлу әмири Бајандур хан Султан Јагуба гаршы үсјан етди. Ағгојунлу һөкмдары тәрәфиндән онун «бә'зи мүлки вә дини ишләринә нәзарәт етмәк үчүн... Ираг өлкәләринә» көндәрилмәси хүсусунда әмр алан Бајандур хан¹²⁰ тезликлә һәмәдана кәлмиш, орада Ағгојунлулара гаршы «мүхалифәт тахтына» әјләшмиш, тезликлә Исфәһан даруғәси һачы бәј Әлпавут вә Гум даруғәси Мәнсур бәј Зәһраб да она гошулмушдулар. Тезликлә Савә јахынлығында баш верән дөјүшдә үсјанчылар мәғлүб едилмиш, Бајандур хан өлдүрүлмүшдү. Султан Јагуб бу һадисә барәдә Рум султанына белә мә'лумат верир: «Бу ханәданын јетишдирдији вә бу дудманын шәфғәтинә јетән шәхс олан Бајандуру бу јахынларда бә'зи мүлк вә дин ишләринә нәзарәт етмәк үчүн бир сыра Ираг өлкәләринә көндәрдим. Бүтүн Ираг әмирләринин она табе олмалары хүсусунда фәрман верилмишди. О, өзүндә гүдрәт...вә ихтијар көрүб...итәт јолундан чыхды...һакимлик етмәк хәјалына дүшдү...Азәрбајчан дијарынын да бә'зи...идбар куруһуну өзүнә рәфиғ едән [Бајандур] мүсәлманларын малларыны гарәтә башлады...Мән...Тәбриз дарүс-сәлтәнәсинә гајытдыгда...онун һәркәтләри һаггында мәнә хәбәр верилди...Рамазанын әввәлләриндә она һүчүм етдик... Бајандур бир даға тәрәф гачы...Һәр ики тәрәф дөјүшә башлады...О, гачан вахт өлдүрүлдү...Хәлил бәј Суфи онун башыны дәрһал [кәсиб] бизә кәтирди...Биз бу фәтһнамәни сизә көндәрдик ки, гој сизин севинчинизә...сәбәб олсун.»¹²¹

Аз сонра Күрчүстан вилајәтинин өзү тәрәфиндән фәтһ едилмәси хәбәрини дә Рум султанына билдирән Султан Јагуб, онун севинчини бир гәдәр дә «артырды». О, бу һүлүмуну «һаһад» адландырыб, күрчүләрин она гаршы мүхалифәтдә олдуғларыны хүсусилә гејд едир,¹²² Османлы султанлары кими, о да апардығы ишғалчылыг сјјасәтинә һаһад ады илә бир нөв бәраәт газандырырды. Султан Бајазид дәрһал она чаваб мәктубу көндәрәрәк (һ. 991-чи ил сәфәр ајынын әввәлләри) бу фәтһ мүнәсибәтилә ону тәбрик едир.¹²³

Султан Јагуб јалныз II Бајазидлә дејил, онун оғланларындан ән дөјүшкәни Сәлимлә дә әләгә сахлајыр, онунла мәктублашырды. Белә ки, бир мүддәт Трабзон һакими олан шаһзадә Сәлим өзүнүн тәшәббусу вә тә'киди илә Кәфәдә һаким олдуғдан дәрһал сонра Султан Јагубдан мәктуб алды. Мәктубда шаһзадә Сәлимни јени иш јери (тә'јинаты) илә әләгәдар јазылмышдыр: «...Султан Сәлим шаһ... (һалбуки о, һәлә шаһ дејилди—Ш. Ф.)...О аличәнаб (јә'ни Сә-

лим—Ш. Ф.)...бизим дијарын јахынлыгында јерлөшөн әјәләтә...намиздә тәјин едилмишдир. Јәгин ки, сүлһ шәраитиндә јашајачајыг...»¹²⁴ Мәктубу апаран Ағгојунлу елчисин Хызыр бәјин артыг онун јанына кәлиб чатдыгыны өзүнүн чаваб мәктубунда билдирән Сәлим Ағгојунлу һөкмдарыны архајын едир:

«...Әбунәср Султан Јағуб!..Бу тәрәф...сизә гаршы...һеч бир нагислијә јол вермәјәчәкдир... Гој јазышма гапылары [үзүмүзә] һәмишә ачыг...олсун»¹²⁵ Доғрудан да һәр ики тәрәф јазышманы давам етдирмиш, Султан Јағубла Сәлим мәктубларын бириндә көстәрилдији кими өз «һәгиги мәһәбәтләрин» бир-биринә изһар етмишдиләр.¹²⁶

1490-чы илин декабр ајынын 24-дә (11 сәфәр 896-чы ил) 12 ил Ағгојунлу дәвләтинә башчылыг едән Султан Јағуб көзләнилмәдән өлдү. Онун вәфатыны тәфәррүаты илә тәсвир едән Фәзлуллаһ Хунчи бу көзләнилмәз өлүмүн сәбәбини гыздырма хәстәлијиндә көрүр.¹²⁷ Лакин ондан сонраки тарихчиләр (Һәсән бәј Румлу, Мүслиһиддин Лари, Хоча Сәдәддин, Тәбризли Аракел вә башгалары) Султан Јағубун суи-гәсд нәтиҗәсиндә зәһәрләнәрәк өлүш олдуғуну јазмышлар.¹²⁸ Доғрудан да, Һәсән бәј Румлу һәмин өлүмүн сәбәбини ашағыдаки кими тәсвир едир: Јағубун анасы Сәлчүгшаһ бәјим өкәј оғлу Мәсиһ Мирзәни зәһәрләмәк истәмиш, тәсадүфән зәһәр Јағубун вә гардашы Јусиф бәјин нәсиби олмуш, вәзијјәти белә көрән ананын өзү дә интиһар етмишдир.¹²⁹

Јағубун вәфаты вә онун јеринә азјашлы Бајсунгур Мирзәнин шаһ олмасы Ағгојунлу—Османлы мүнәсибәтләринин давам етмәсинә һеч бир мәнфи тәсир көстәрмәди. Јағуб шаһын тәзијәси вә Бајсунгурун чүлүсү мүнәсибәтилә Рум султаны Бајазид дәрһал елчи Шејх Һүсејн аға васитәсилә Ағгојунлу сарајына мәктуб јоллајараг, јени һөкмдары «сәадәтғүбаб, зәләләтнеһаб, мәмалекпәнаһ, фәләкдәсткаһ, фәрзәнде-изз вә икрам, камкари-чаванбәхт, сәлтәнәтшүар, нәтиҗеҗе-сәлатинә-намдар, бәғијјәҗе-хәвагине-алимеғдар, вәресә-сәрифешәһи, чалесә-мәһнәдә-падшаһи...Султан Бајсунгур» кими ибарәли ифәдәләрлә саламламыш, онун чүлүсуну тәбрик етмишди. Онун һәмин мәктубунда кәләчәкдә дә ики дәвләт арасында кедиш-кәлишин давам етмәсинин зәрурәти хүсусилә гејд олунурду.¹³⁰ «...Инди һәзрәт фәрзәнд (јәни Бајсунгур—Ш. Ф.) кәрәк...бизим аталыг шәфғәтизмизин олдуғча күчлү олдуғуну тәсәввүр етсин...Вәзијјәти барәдә вә зәрури мәсәләләр һагда јазышма гапыларыны ачыг сахласын».¹³¹ Тезликлә Султан Бајазидин мәктубуна чаваб јазылды, Тәбиидир ки, чаваб мәктубу азјашлы һөкмдар тәрәфиндән дејил, онун нәнәси тәрәфиндән Рум дија-

рына көндәрилмишди. Ады һәләлик бизә намә'лум олан һәмин Ағгојунлу ханымынын мәктубунда «Бајсунгур Мирзәнин Рум султанына бөјүк мәһәбәтиндән» сөһбәт кедир. Орада дејилир ки, султанларын мәһәбәти әдаләт вә шәрәфдән ирәли кәлир вә әдаләт шәрәф бүрчүнүн күнәшидир. Мәһәбәт тәләб едир ки, һәр ики өлкә арасында јазышма вә елчи кет-кәли давам етсин. Һәр ики мәмләкәтин фағыр вә зәиф адамлары раһатлыг вә архајынлыг бешијиндә јатсынлар, адамлар биркә олуб, әкинчилик вә гуручулуға («е'марәт») башласынлар. «Дәвранын пәришанлығы вә пәришанлығын дәвраны бизим јерләрин сакинләриндән узаг олсун. Бизимлә о султан (II Султан Бајазид—Ш. Ф.) арасында олан...мәһәбәт һәлә гәдимдән мөвчуд олмуш...вә инди дә давам едир».*

Султан Бајазид һәмин мәктубу чавабсыз гојмамыш, Ағгојунлу ханымына чаваб јазмыш, Ағгојунлу дәвләтинә онун тәрәфиндән кәләчәкдә дә диггәтин чохалачағыны вә арада олан рабитәнин әбади, мөһкәм вә гырылмаз олачағыны билдирмишди.¹³² Һ. 897 (м. 1492) -чи илдә II Бајазид Ағгојунлу һөкмдары Бајсунгурдан бир мәктуб да алды. Мәктубда һәр ики дәвләт арасындаки елчи кедиш-кәлишиндән, «гардашыг мүнәсибәтиндән» сөһбәт кедир, Ағгојунлу ханәданынын башга бир үзвүнүн—Рүстәм бәјин көзләнилән һүчүмундан бәһс едилир, түрк султанындан бу һүчүмун гаршысынын алынымасы үчүн көмәк хаһиш едилирди.

Гејд етмәк ләзымдыр ки, Ағгојунлу дәвләтиндә доғрудан да Узун Һәсәнин вәфатындан сонра башланан сарај чәкишмәләри Султан Јағубун өлүмүндән сонра да давам етмишдир. Һакимијјәтин гануни вариси, шүбһәсиз ки, Султан Јағубун оғлу Бајсунгур иди. Лакин онун јашынын азлығындан истифадә едән јахын гоһумлары Ағгојунлу тахтына саһиләнмәји арзу едир вә бу нијјәт уғрунда чанларындан белә кечмәјә һазыр идиләр. Бајсунгурун ән күчлү рәғиб јухарыда көстәрилдији кими Узун Һәсәнин нәвәси Рүстәм бәј (Мағсуд бәјин оғлу) иди. Гејд етмәк ләзымдыр ки, Рүстәм вә Бајсунгур арасында ики дәфә ганлы дөјүш баш вермишдир. Биринчи дөјүш Күр чајы саһилиндә, икинчисин исә Тәбризин лап јахынлығында (Әһәр вә Мешкиндә) олмушдур. Икинчи дөјүш әрфәсиндә Бајсунгур II Султан Бајазидә мәктуб јазараг ондан «һәрби көмәк» истәмишди-

* Гејд: һәмин Ағгојунлу ханымы Фиридун бәј тәрәфиндән сөһвән Бајсунгурун анасы кими көстәрилмишдир. Лакин мәктубун мәзмуну субут едир ки, о, Бајсунгурун дејил, Јағубун анасы олмушдур. Чүнк, ики чүмләдә Бајсунгурун «јадикаре-фәрзәнде-камкар» («кама јәтән сәғлумун јадикары») олдуғу ачығча гејд олунмушдур. Бах: Мүншәати-сәлатин, сәһ. 328, 329.

сө дә, буна наил ола билмәмишди.¹³³ Нәтичәдә, 1490—1492-чи елларда Аггоюнлу падшаһы олмуш Бајсунгур деврилмиш, һакимијјәт бешинчи Аггоюнлу һөкмдары Рүстәмни (һакимијјәт илләри 1492—1497) әлиһә кечмишди.¹³⁴ Доғруду, Бајсунгур аз сонра гајынатасы Ширваншаһ Феррух Јәсарын көмәји илә она һүчүм етмишдисә вә, мәғлүб едилмиш вә һәмнин илнн ијун ајынын 5-дә өлдүрүлмүшдү.¹³⁵

Јени Аггоюнлу һөкмдары Рүстәмни һакимијјәти дөврүндә Аггоюнлу—Османлы мүнәсибәтләри нисбәтән јахшы олмуш, һөкмдарлар арасында јазышма давам етмишдир. Султан Бајазид нәдәнсә Рүстәмә о гәдәр дә е'тимад көстөрмәмиш, ону бир гәдәр өзүндән асылы вәзијјәтә салмаг истәмишди. Белә ки, о, мәктубларынын бириндә Аггоюнлу сарајына елчи сифәтилә көндәрилән Нурәддин Сән'анла бирликдә Рүстәмни «јахын адамларындан биринин» дә тә'чили Рум сарајына көндәрилмәсини тапшырмышды.¹³⁶ Рүстәм падшаһ өз чаваб мәктубунда Рум султанынын намысинн алараг шәрәфләндијини билдирмиш, Нурәддин Сән'анла бирликдә «бүјүтә-хәссәнин катиби» олан Хачә Әләддин Мүшәррәфи Рум сарајына јолландығыны билдирмиш, «үтбәбуси»дән сонра һәмнин Аггоюнлу елчисини керри гајтармағы султандан рича етмишди.¹³⁷

Рүстәм шаһ һәрбчи гүввәләри өз тәрәфинә чәкмәк мәгсәди илә әмирләрә сәхавәтлә сојургал пәјлајырдыса да, бу нијјәти баш тутмады. Аггоюнлуларын бир нечә нүфузлу әмири ондан наразы олдуғу үчүн II Бајазидә мәктуб јазараг, ондан Истанбулда јашајан Узун Гәсәнин нәвәси Әһмәд бәјин тә'чили олараг Тәбриз тахтыны тутмаг үчүн Азәрбајчана көндәрилмәсини хаһиш етмишди. Гошгу өлкәнин сијаси ишләринә нүфуз етмәк истәјән Османлы һөкмдары тәзчә Әһмәд бәјә вә әмир Гәсәнли Тәрхана гошун вериб, онлары Тәбриз истигамәтинә јола салды. Гошун Азәрбајчана јахынлашан кими, Рүстәмни адлы-санлы әмирләриндән олан Гүсејн бәј Әлихани дәрһал Рүстәм бәјдән дөнәрәк, Әһмәд бәјин адына хүтбә өхутмуш, онун һакимијјәтинн гәбул етдијини е'лан етмишди. Гәрибә будур ки, Тәбризә гәләбә илә кирән Әһмәд бәјин илк иши әмирләрин нүфузуну гырмаг мәгсәдилә Гүсејн бәј Әлиханинин гәтлиһә фәрман вермәк олмушдур.¹³⁸

Рүстәм шаһын 5 иллик һакимијјәти заманы Аггоюнлу һәрби гүввәсинин олдуғча зәифләдијини билдирән Гәсән бәј Румлу¹³⁹ Узун Гәсәнин оғлу Уғурлу Мәһәммәд вә Рум султаны Фатәһ Мәһәммәдин гызы Көвһәр Султандан доғулан Әһмәд бәјин (тарихдә Көдәк Әһмәд кими мәшһурду—Ш. Ф.) һ. 902 (м. 1497)-чи илдә Түркијәдән Азәрбајчана етдији јүрүшүн мәнз һәмнин зәифликлә әләгәдәр ол-

дуғуну билдирир.¹⁴⁰ Фирудин бәјин «Мүншәәти-сәләтин» индәки бә'зи мәктублар һәмнин мәсәләни өјрәнмәк бахымындан олдуғча фәјдалдыр. һәмнин мәктублардан мә'лум олур ки, Рүстәмдән наразы олан бир нечә нүфузлу Аггоюнлу бәји Султан Бајазидә мәктуб јазараг, Әһмәд бәјин Азәрбајчана көндәрилмәсини вә һакимијјәти әлә алмасыны тә'кидлә хаһиш етмишләр. «Бу мәмләкәтин һалы олдуғна кәдәрли, рәијјәти пәришандыр. Белә ки, алты мин мүсәлман әһли-әјалы кафир күрчүләрин әлиндә әсирдирләр. Тәр кафир өз истәдији кими һәркәт едир. Бүтүн бунлар һакимсизлијин нәтичәсидир...Инди сиз аличәнаб шаһзадә Әһмәд бәјә көмәк едиб, [ону] бу тәрәфә јоллајың. Әкәр, о шаһзадә кәлмәсә, бу мәмләкәтин динчлији олмајачагдыр...Дијарбәкир әмирләри вә башга бөјүк-кичик һәмнин шаһзадәни истәјирләр. Валлаһ, биллаһ вә суммуллаһ ки, бу сөздә бир түк гәдәр дә јалан јохдур. Әкәр шаһзадәјә көмәк етсәниз, бу мәмләкәтлә сизин виләјәтининн бирлији һасил олар, мәнһәббәт вә әдаләтдән башга һеч нә баш вермәз». Аггоюнлу әмирләри адындан мәктубу јазан әмир Нурәли бәј сөзүнә давам едиб, хәбәр верир: «Бу бәндеји-дәркәһ һәмнин шаһзадә үчүн (Әһмәд бәј—Ш. Ф.) хәзанеји-амирәдә сәксән мин түмән пул вә үч јүз әдәд гызыл хәнчәр, кәмәр вә башга маллар...һазырламышдыр».¹⁴¹

Бу мәктубун ардынча Аггоюнлу бөјләри Әһмәд бәјин өзүнә дә һәмнин мәзмунда мәктуб јоллајыб, «бөјүк фүрсәт» тәрәндығыны билдириләр: «Бу сәдәгәтли бәндә сизин тәрәфдарларыныздандыр ки, о һәзрәтдән (Әһмәддән—Ш. Ф.) башга һеч бир пәнаһи јохдур. Тезликлә бу тәрәфә кәлмәјинизи хаһиш едирик, чүнки интизар көзү[мүз] јолдадыр. һәмчинин бөјүк бир фүрсәт әлә дүшмүшдүр, чүнки Дијарбәкир әмирләри вә башгалары—һамысы белләринә итәг көмәри бағлајараг бирләшмишләр вә о һәзрәтинн тәширф кәтирмәсини көзләјирләр...Јубанмадан бу тәрәфә кәлсинләр...Чох бөјүк фүрсәт [әлә кечмиш]дир. Валлаһ, биллаһ вә тиллаһ ки, бу ишә башымызын бирчә түкү белә хилаф дејилдир».¹⁴²

Белә бир шәраити севинч һисси илә гаршылајан Султан Бајазид дәрһал Истанбулдан Нурәли бәјә чаваб јазараг, она вә бүтүн адлы-санлы Бајандуријјә әмирләринә, һакимләрә, игтидарлы Иран вәзирләринә, о дијарын бөјүк адамларына вә әһалисинә, шејх вә сејидләринә, алим вә ислам газиләринә, рәијјәтинә, варлы вә касыбларына, улус вә тајфаларына өз тәшәккүрүнү билдирмиш, иззәтли фәрвәнди олан Султан Әһмәд Бајандуринин дә онлардан тәзәр-

ре'намә (хаиш мөктубу) алдыгыны сөйләмишдир. Султан Бајазид Ағгојунлу эмирләринә онларын хаишинин гәбул олундуғуну вә Әһмәд бәјин јола салындығыны билдирәрәк, онун чансағлығынын гејдинә галыр: «О, бизим тәрбијәмиз алтында бөјүмүшдүр вә һәмнин дијарын адил султанларыннын чохундан әдаләтли вә ағыллыдыр».¹⁴³

Һәсән бәј Румлунун мә'луматына көрә, Әһмәд бәјин һүчумуну ешидән Рүстәм шаһ Араз чајы саһилиндә онунла дәјүшүш, лакин тезликлә әсир алыныб, өлдүрүлмүшдү.¹⁴⁴

Әһмәд бәј Ағгојунлу өзүнүн илк гәләбәсини биринчи нөвбәдә бабасына билдирир. Онун һәмнин мөктубу о заман онунла бирликдә Азәрбајчана кәлән мәшһур тарихчи Идрис Бидлиси тәрәфиндән јазылмышды. Әһмәд бәј бу мөктубда бабасына «дөвләт вә дин дүшмәнләринин» мәғлуб едилдикләрини билдирәрәк, өзүнүн артыг Тәбриздә тахта әјләшдијини белә хәбәр верир: «...Бүтүн өчәм мәмләкәтләри вә Иран өлкәси әдаләтли вә динпәрвәр әскәрләримизин әлиһә кечди...Мән бабам...Султан Һәсәнин (Узун Һәсәнин—Ш. Ф.)...Тәбриздә олан мөкәһиндә тахта әјләшдим...Өчәм мәмләкәтләринин һәр тәрәфиндән...мәликләр, һакимләр...әмирләр вә гошунлар үтбәбуси үчүн јаныма кәлдиләр».¹⁴⁵

Әһмәд бәј Ағгојунлунун Азәрбајчан тахт-тачына саһибләнмәји Түркиягә бөјүк севинчә сәбәб олмуш, һүсуси әмрлә топлардан јалым атәшләри ачылмыш, шәнликләр тәшкил едилмишди.¹⁴⁶

Османлы Султаны II Бајазид (1481—1512) өзүнүн гајаны олан вә Азәрбајчан тахт-тачыны әлә кечирән Әһмәд бәјин «фәтһ вә зәфәр» мүждәсини тәбрик едиб, она уғурлар диләјирсә дә, бу јени Ағгојунлу һөкмдарынын фәалијјәти уғурсуз олур вә о, өзүнүн мәркәзи дөвләт һакимијјәтинин мөһкәмләндирмәк, верки ислаһаты апармаг вә һәрбчи әјанларын мәркәздән гачма сijasәти принципни позмаг нијјәтини һәјата кечирә билмәдән, өзүнүн 7 ајлыг һакимијјәтиндән сонра, 1497-чи илин декабрынын 13-дә өлдүрүлүр.¹⁴⁷ Дөвләт һакимијјәтинин о чүр мәркәзләшмә сijasәти о вахтларда артыг Османлы Түркиясиндә мүвәффеғијјәтлә һәјата кечирилмишди. Әһмәд Ағгојунлунун белә һәрәкәти һәрбчи әмирләрин бәрк наразылығына сәбәб олду вә онлар Османлы сарајындан бирбаша кәлиб Азәрбајчан тахт-тачында әјләшән Әһмәди «Османлы сүләләсинин гајда-гануну әсасында һәрәкәт етдијинә көрә» тәгсиркар билдиләр.¹⁴⁸

Бундан башга, јухарыда гејд олундуғу кими, Ағгојунлу әмири һүсејн бәј Әлиханнин јеничә һакимијјәтә кәлән Әһмәд бәј тәрәфиндән гәтли дә башга әмирләри бәрк гор-

хуја салмыш вә онлар јени һакимијјәтә сон гојмаг гәрарына кәлмиш, тезликлә мәгсәдләринә чатмышдылар. Беләликлә, тезликлә Ағгојунлу дөвләтинин табелијиндә олан кениш әразини Османлы империјасына гатмаг үчүн Османлы дипломатијасынын етдији чәһд баш тутмады вә Ағгојунлулары Сәфәвиләр әвәз етди.

Әһмәд бәјин гәтлиндән сонра һакимијјәтә мәшһур әмир Ејбә Султанын көмәји илә әввәлчә Султан Јағубун оғлу Мурад, сонра исә Узун Һәсәнин дикәр оғлу Јусиф Мирзәнин оғлу Әлвәнд кәтирилмишди. Әлвәнд 1498-чи илдә Тәбриз тахтына саһиб олду. О, һалә һакимијјәтә чыхмаздан әввәл онун јанына кәлән Османлы елчиси Пәрванә ағаны гәбул етмиш вә ону һөрмәтлә кери көндәрмишди.¹⁴⁹ Гејд етмәк лазымдыр ки, һәмнин елчини Әлвәндин јанына Султан Бајазид дејил, шаһзадә Сәлим көндәрмишди. Корүнүр ки, Османлы һөкмдары кими башга Османлы шаһзадәләри дә Ағгојунлу тахт-тачынын башга варисләри илә сых әлағә сахламаға киришмиш, бу јолла дә өзләринин һәмнин дөвләтдә кәләчәк нүфузларыны бәрғәрар етмәјә әввәлчәдән сәј кәстәрмәји гәрарлашдырмышдылар.

Шаһзадә Сәлимә чаваб јазән Әлвәнд бәј һәмчинин Султан Бајазидә дә намә көндәрмәји унутмур, чүнки онун јазысында мәлум олур ки, султанын јанындан кәлән Маһмуд аға Чавушбашы онунла көрүшүш вә һөкмдарынын «Бајандури шаһзадәләринин иттифаг етмәләри зәрурәтини вә бир нечә мәсләһәтини она чатдырмышдыр: «Әкәр әмин һәзрәт Гасым бәј...вә Мир Мурад...мәл'ун гызылбашларын дәф'инә иттифаг етсәләр...һәмнин күруһу мәғлуб едә биләрләр...О һәзрәтдән (Султан Бајазиддән—Ш. Ф.) бизим тәвәғгәмиз будур ки, өз көмәјини әсиркәмәсин вә аллаһын көмәји илә...јер үзү о чамаатын зилләтиндән хилас олсун...вә Бајандуријјә (Ағгојунлулар—Ш. Ф.) хилафәти әлә алын».¹⁵⁰

Бу мөктуб Ағгојунлу шаһзадәләри арасында һакимијјәт уғрунда кедән мүбаризәни бир даһа ачыг-ашкар өзүндә әкс етдирир. Ејни заманда ајдын олур ки, бөјүк һакимијјәтә чатмаг уғрунда Әрдәбил шејхләринин варисләри Османлыларла бирликдә Ағгојунлулары да горхуја салмыш, онлар тезликлә «мәл'ун гызылбашларын дәф едилмәси» зәрурәтини артыг баша дүшүшләр.

Тезликлә Султан Бајазид дә Әлвәндә мөктуб јазды. Онун бу мөктубу јазмағынын сәбәби кенишләнмәкдә олан гызылбаш һәрәкатынын өнүнү Ағгојунлу шаһзадә вә әмирләринин көмәји илә алмаг үмиди олмушдур. Бу мәгсәди һәјата кечирмәк наминә о, нечә олур-олсун, бир-бирләри илә өлүм-дирим мүбаризәсинә башлајан Ағгојунлу мирзәләри

арасында иттифаг жаратмаг, онларын вә «аллаһын жардымы илә» бу шиһ һәрәкатыны кенишләнмәдән мөһв етмәк гәрарына кәлмишиди: «...Мәктубун чатды. Бөјүк әмин Гасым бәј вә һәзрәт...Мурад бәј арасында иттифагын олмамасы...барәдә јаздығынызы охудуг...Гызылбашларын ортаја чыхмалары зүлмәти артырыр, нуру азалдыр, [Лакин] күнәшини өнүндә чыраг ишығынын әһәмијјәти јохдыр. Уча минарәнини Әһвәнд дагы гаршысында алчар олмасы шүбһәсиздир. Иш даһа [бир-биримизә] мөв'изә етмәкдән кечмишидр. Кәрәк, бундан сонра там гејрәтдә чалышыб... о јерләрин бүтүн әһәлиси илә бирләшәк...О тајфанын...дармадағын едилмәсинә чалышаг...»¹⁵¹ Мәктубун сонракы чүмлөләри даһа гәзәб-лидир. Иисс олунур ки, Османлы султаны гызылбаш һәрәкатыны јатырмагдан өтрү һеч нәдән мүзәјигә етмәјәчәк, Ағгојунлулар чидди көмәклик кәстәрәчәкдир: «...Кәрәк фитнә атәши аловланмаздан габаг ону сөндүрсүнләр вә аллаһын көмәји илә онлары гара торпагла јексан етсинләр, о ләинләрин адларыны јер үзүндән силсинләр вә дунја халгыны өз фәтһ вә гәләбәләри илә шад вә хуррәм етсинләр...Гој бизим көмәјимизи дә пәзәрә алынар. Гој...сејидләр, үләмалар, шејхләр...бүтүн мөһрусә мәмлүкәтләрини рәијјәти һәр ики тәрәфини дөвләтинә (Ағгојунлуларын вә Османлыларын—Ш.Ф.) дуа охусунлар...Әкәр лазым олса кичик бир ишарә етсәниз биз јубанмадан сизә көмәк едәчәјик».¹⁵²

Лакин Султан Бајазиддин бүтүн тәләш вә истәјинә бахмајараг, сүнни Ағгојунлулар кетдикчә кенишләнән шиһ гызылбаш һәрәкатынын өнүнү сахламағы бачармадылар вә јени әсрин—XVI јүзиллијин лап елә башланғычында Сәфәвиләр Азәрбајҷанда һакимијјәти элә алдылар.

ШИРВАНШАҤЛАР ДӨВЛӘТИ ВӘ ОСМАНЛЫ ИМПЕРИЈАСЫ

XV әсрин әввәлләриндә Јахын вә Орта Шәрг өлкәләрини бир чоху, о чүмләдән дә Ширван дијары өзләрини номинал мүстәғилликләрини сахладыларына бахмајараг, әсасән ики бөјүк империянын—Тејмуриләрин вә Османлыларын нүфузулдан кәнара чыха билмир, әслиндә буна һеч чәһд дә етмирдиләр, чүнки «дәрјада бөјүк балыглар кичик балыглары удмалыдыр» принсипи илә һәрәкәт едән Тејмуриләнк вә Бајазиддин зәһми бу өлкәләри вассал асылдылығы вәзијјәтинә салмышды. Буна көрә дә, кәстәрилән регион

ики нүфуз даирәсинә бөлүнмүш, бу вә ја дикәр һөкмдарлар өз ел-обасынын тәлејини о ики шәхсә тапшырмыш, онлары итаәтиндә дурмушдулар.

XIV әсрин сонларында, Ширван истисна олмагла, бүтүн Азәрбајҷан Чәләри феодал-көчәри әјанларынын һакимијјәти алтында иди. Тејмуриләрин һүчүму нәтијәсиндә Султан Әһмәдин онсуз да зәифләмәкдә олан һөкмранлығы бөјүк тәһләкәјә мәрүз галды.

Азәрбајҷанын шималында јерләшән Ширваншаһлар дөвләти үзәриндә дә чидди тәһләкә көрүнмәјә башлады. Белә бир шәрәйтдә, дөврүнүн көркәмли дөвләт һакими олан I Ибраһим гүввәләр нисбәтини дүзкүн гијмәтләндирди вә Султан Әһмәдин әксинә олараг Османлыларын дејил, Тејмуриләри тәрәфини тутду.¹ Султан Әһмәд исә «зүлм вә ситәмлә мәшгул олан» вә «тез мәним дәрһаһыма кәл»² дејиб она һөкм едән Тејмура рәдд чавабы верәрәк итаәтсизлик кәстәрмишиди.³ Тејмурун тарихдә «Једдиллик мұһарибә» адланан јүрүшләри дөврүндә әввәлләр нормал давам едән Чәләри—Ширваншаһ мұнасибәтләри кәскинләшди. Бунун сәбәби, шүбһәсиз ки, I Ибраһимни мәчбуријјәт үзүндән Чәләри һөкмдары илә әввәлләрдә мөвчуд олан дост-луғунун дүшмәнчиликлә әвәз олунмасы иди, чүнки Ширваншаһ Тејмуриләри күчүнә бел бағламағы гәрара алмышды. Тарихчи Низамәддин Шаминини мәлүматына көрә, XIV әсрин сонунда Әмир Тејмур «исламын гүббәси олан» Тәбриздән Тифлисә јола дүшмүш вә күрчү кијазы Бағрата ислам динини гәбул етдирмиш, сонра «о әтрафда шан-шөһрәти, ханәданынын гәдимлији вә көзәл әхлағы илә башга мәшһур әмирләр арасында мүстәсна мөвгеји олан Ширванат мәлики Шејх Ибраһими» дә өз јанына чағырмыш, «Шабраг вә Шамахи вилајәти» Тејмуриләри итаәти алтына кирмишиди.⁴ Ширваншаһын бу һәрәкәти, тәбиндир ки, онун Султан Әһмәд Чәләри вә Султан Илдырым Бајазиддә мұнасибәтнини тамамилә корланмасына сәбәб олмушдур.

Шәрәфәддин Әли Јәзди өзүнүн «Зәфәрнамә» әсәриндә «валије-Ширванат», «һакиме-Ширванат» адландырдығы I Ибраһимни ағыл вә рәфтар чәһәтчә «зәманә мәликләрини һамысындан үстүн» олдуғуну хүсуси нәзәрә чатдырыр.⁵ Мөһз бу хүсусијјәтләринә көрә дә, Дәрбәнди «јахшы мұһафизә олунмасы» гүдрәтли өзбәк һөкмдары тәрәфиндән Ширваншаһа тапшырылмышды.⁶

Әмир Тејмурун фәрманы илә һәрби јүрүшләр вахты Ширван гошуну чағатај ордусунун тәркибиндә олмалы, мұһарибәдә иштирак етмәли иди. Доғрудан да, Шејх Ибра-

ним Тејмурун бир чох һәрби жүрүшләриндә ону мүшәјәнт етмиш, Ширван гошуну чағатај ордусунун тәркибиндә һәркәт етмишди.⁷ И Ибраһимин һавадарлығы сајәсиндә Әмир Тејмурла мүнәсибәтини јахшылашдырыб, јенидән атасы Сејди Әли Орлатын ирси мүлкү олан Шәки тахт-тачына јижәләнән Сејди Әһмәд дә өз гошуну илә Тејмурун хидмәтиндә дурмуш, онун Түркијә һүчумунда иштирак етмишди.⁸

И Ибраһим Тејмуру мүшәјәнт едәрәк, Османлыларын да даим мараг даирәси алтында олан Һәләбә дә кетмиш (803; 1400), аз сонра өз өлкәсинә гајыдагараг, мәһз Тејмури һимајәсинә бел бағладығы үчүн ораны архајынча идәрә етмәјә башламышды.⁹

Ширваншаһ Ибраһимин Тејмурла бир иттифагда әввәләчә Тохтамышын, сонра исә Илдырым Бајазидин гошунларынын мәғлубијәтиндә иштирақы сонрақы һадисәләрдә бөјүк рол ојнады. Әввәлә, Гызыл Орданын кечмиш эзәмәти сарсылды вә онун Ширвана олан виранедичи жүршүләринә сон гојулду. Икинчиси, Загафгазија эразисиндә мөвчуд олан бүтүн бөјүк вә кичик дәвләтләрин өз тәсири алтына алмаг истәјән Османлы империясы гаршысында Тејмури һимајәсинә архаланан Ширваншаһлар дәвләтинин тимсалында мүәјјән сәдд јаранды.¹⁰

Мә’лум олдуғу кими, Тејмурла нифагда олан Султан Әһмәд јалныз Рум султаны Илдырым Бајазидә дејил, һәмчинин эзәмәтли Гарагојунлу әмири Гара Јусифин һәрби күчүнә дә архаланырды. Тејмурун онларын үзәринә һүчуму илә әлагәдар олараг Гара Јусиф вә Илдырым Бајазид арасында елчи кедиш-кәлиши вә рәсми јазышма олмушдур. Өзбәк һөкмдарынын һүчумундан горунаг мәгсәдилә Рум султанындан көмәк истәјән Гара Јусифә көндәрдији чаваб мәктубунда Илдырым Бајазид өзбәк жүрүшүнә гаршы өз тәдбирләриндән хәбәр верәрәк («Рум мирмиранына вә бу дијарын башга сәрдарларына фәрман едиб бујурдуна ки, Тејмур јахынлашарса...бизим мүзәффәр әскәрләр...она чатсынлар...әләми онун зүлмүндән тәмизләсинләр»),¹¹ ејни заманда Гара Јусифдән хаһиш едир ки, «кәрәк о чәнаб да (јә’ни Гара Јусиф—Ш. Ф.) Ширван, Килан, Қүрдүстан вә Луристан һакимләри илә бирләшәләр,...гәфләт етмәдән онларла (Тејмуриләрлә—Ш. Ф.) мүһарибәјә башлајалар». ¹²

Фиридун бәјин «Мүншәати-сәлатин» әсәриндәки мәктубдан көтүрдүјүмүз һәмин мә’луматдан, јә’ни Гара Јусифин һәмчинин Ширван һакиминдән дә көмәк истәјәрәк Тејмуриләрә гаршы мүһарибәјә башламасы үчүн Султан Бајазидин

етдији хаһишдән елә чыхмамалыдыр ки, бу Османлы султаны Тејмурла Ширваншаһын мүнәсибәтиндән бихәбәрди. Шүбһәсиз ки, һәр ики һөкмдар бир-бирләринин дост вә дүшмәнләрини јахшы таныырдылар. Лакин чох күман ки, Султан Бајазид јухарыда етдији хаһишлә Ширван һакими I Ибраһими өз тәрәфинә чәкмәк нијјәти күдмүшдур. Буна бахмајараг, сонрадан мә’лум олдуғу кими, Ширваншаһ Түркијәјә гаршы жүрүшдә Султан Бајазидин вә онун мүтәтәфигләри Султан Әһмәд вә Гара Јусифин дејил, Әмир Тејмурун тәрәфини тутмушдур. Лакин Тејмуриләр вә Османлылар јенә дә өзләринә јени мүтәтәфигләр чәлб етмәк истәјиндә галмагда идиләр. Белә ки, Султан Бајазидә икинчи мәктубунда Тејмур бу Османлы султанынын Тәбризә кириб өзбәк ордусу илә дәјүшмәк нијјәтини ришхәндлә гаршылајараг, буну хулја адландырыр.¹³ Султан Бајазид исә она чавабында билдирир: «Јазмысыныз ки, бизим Тәбризә кедиб, орада сизинлә дәјүшмәјимиз гәрибә (бир иш)ди. Әкәр биз Кәфәдән* вә Ширвандан ораја (јә’ни Тәбриз—Ш. Ф.) һүчума кечсәк, бизә ким мане ола биләр, бир һалда ки, гыпчаглар сиздән инчијәрәк бизимлә мүтәфиг олмушлар».

Әмир Тејмурун вәфатындан сонра (1405) Азәрбајчанда һаким олан Гара Јусифлә Ширваншаһ I Ибраһимин мүнәсибәти илк вахтларда јухарыда көстәрилдији кими о гәдәр дә јахшы олмамышдыр, лакин сонрадан онларын арасында икитәрәfli разылашма јаранмыш, Ширваншаһ Ширваны јенә дә мүстәгил идәрә етмишсә дә, Гарагојунлу һөкмдарындан асылы вәзијјәтдә олмушдур. Амма Тејмурдан сонра Хорасан тахт-тачына саһибләнән Шаһрух бүтүн Азәрбајчаны өз әлине алмаг истәјир вә бу мәгсәдини һәјата кечирмәјә һазырлашырды. Бу тәһлүкәдән хәбәр тутан Гара Јусиф Хачә Бәһрам Нахчывани илә јени Османлы һөкмдары I Султан Мәһмәдә көндәрдији мәктубда Шаһрухун нијјәтини вә онун «Русиядан вә гыпчаг чөлүндән кечиб, Ширваның Бабүл-Әбвабына (Дәрбәндә—Ш. Ф.) кәләчәјини вә орадан да Азәрбајчана јоллана чағыны»¹⁴ султана билдирмәклә Түркијә илә динч мүнәсибәтдә олан Ширваның да тәһлүкә алтында галачағыны хәбәр верири.

Һ. 820 (м. 1417)-чи илдә вәфат едән Ширваншаһ I Ибраһимдән сонра Ширваншаһлар тахтына әлләшән Әмир Хәлилуллаһ (Султан Хәлил) да, өз атасы кими, Тејмуриләрлә достлуг мүнәсибәтини горујуб сахлајырды. О, 824

* Гейдәр Евоғлунун мүншәатында: Кәңчәдән (Бах: Әбдүлһүсеји Нәван. Әснад..., сәһ. 102.)

(1421/22)-чү иядә* һатта Шаһрухла гоһум да олду.** Әбдүр-рәзаг Сәмәргәндиңиң мә'луматына көрә, I Хәлиуллалә Тејмури Шаһрух тәрәфиндән өз нәслиниң икинчи ширваншаһы кими тәсдиғ едилди.¹⁵ Бу ону көстәрир ки, Османлыларла јахын достлуг мүнәсибәтиндә олан Ширваншаһ Тејмури һөкмдарының нүфүз дәирәсиндә галмағда вә рәсмән она табе олмағда иди. Лакин буна бахмајарағ, I Хәлиуллалә ейтијаты әлдән вермир вә Османлы һөкмдары I Султан Мәһәммәди әлагәдар һадисәләрдән вахташыры һали едирди. Белә ки, онун 823 (1427/28)-чү илдә Османлы сарајына көндәрдији бир мәктубда бизим фикримизи тәсдиғләјән чүмлөләр вардыр. Орада охујуруғ: «...Әбунәср Султан Мәһәммәд!. Нәваханыңыз олан бу садиг бәндә өз гүсур вә ачизлији үзүндән мүдам һејрәт вә фикирдәдир ки, өзүнүн Сизә хидмәт етмәк ейтијачыны нечә шәрһ етсин...Бу күнләрдә ә'лаһәзрәт...Шаһрух Күрканидән...бир јарлығ (әмр, мәктуб, билдириш—Ш. Ф.) кәлди. Мәзмүну беләдир: «823-чү илин шә'бан ајының 15-дә (26 август 1420) пәнчшәнбә күнү Гара Јусиф Түркмәни дәф'и үчүн Сәмәргәнд дарүл-мүлкүндән чыхыб күреји-Азәрбајчана јолланырам вә Гарабағда гышлајачағам. Кәрәк сиз бүтүн Ширван ләшкәри вә әмирләри илә Илханиләрин гурултајына [Гарабаға] кәлмәјә тәләсәсиниз...» О, (јә'ни Шаһрух—Ш. Ф.)...өз намәсини Дәштилә-Гыпчак вә Дәрбәнд јолу илә бизә јоллајыб, өзү исә солунда дөвләт, сағында сәәдәт олмагла Хорасан јолу илә о дијара (Азәрбајчана—Ш. Ф.) јолланмышдыр ки, тезликлә [ораја] чатачағдыр. Вәзијәти белә көрүб, гәдим иттифагымыза мүтабиғ оларағ, Сизи мәсәләдән һали етмәк мәғсәди илә Хачә Мәһәммәд Бақујини...көндәрдим».¹⁶

Ширваншаһ I Хәлиуллалә Османлы султаны I Мәһәммәдә бу мәктубу көндәрмәклә бир нөв өзүнү Османлы вә Гарагојунлу гәзәбиндән мүһафизә едир, Тејмуриләрлә ол-

* «Мәтләүс-сә'деји...» әсәриндән истифада едиб һәмни һадисәләрин шәрһини верән Ә. Нәван бу тарихи сәһвән 823-чү ил кими көстәрир. (Әснад...сәһ. 186).

** Ширваншаһ I Хәлиуллалә Әмир Тејмурун оғлу Әбу Бәкр Мирзәниң гызыны алмышды. «Мәтләүс-сә'деји»ниң мә'луматына кәра, һәмни Тејмури шаһзәдәси Гара Јусифлә олан дөјүшдә өлдүрүлдүклән сонра онун ханәданындан бир нечә кәниз, о чүмләдән кичик гызы әсир дүшмүшдү. Һәмни гызы бөјүдүб өзүнә алан Гара Јусифниң вәфатындан сонра Гарабаға кәлиб (Ә. Нәвайдә: Тәбрир) орада гышлајан Шаһрух, Ширваншаһ I Хәлиуллаләһиңиң хаһиши илә һәмни дул гадычы оя әрди. Бу издивач 1421-чи илин апрел ајының 4-дә Гарағумк адлы бир јердә баш верди, бөјүк тој марәсими тәшкәл едилди (Бах: «Мәтләүс-сә'деји». Дашкәнд нәшри, сәһ. 285—286). Гејд: Сара Ашурбәјли һәмни јерин адының Гарақәшк олдуғуну вә онун һал-һазыркы Фүзүли рајону әразисиндә јерләшдијини билдирир. (Көст. әсәр, сәһ. 246).

дуғу кими Османлыларла да достлуг мүнәсибәтини сахлајырды. Османлы султаны исә, Ширваншаһ I Ибраһимниң Тејмури гошунунун тәркибиндә Османлыларла гаршы вуршудуғуну санки унудуб, I Хәлиуллалә мүнәзәәм мәктублашыр, она өз төвсијәләрини верирди. Јухарыдакы мәктуба чаваб оларағ...«Мәликәс-ә'зәм...Султан Хәлил-ә вердији мә'луматда I Мәһәммәд «Ә'лаһәзрәт хаған Шаһрух Күрқани»ниң дә Азәрбајчан истигамәтиндә Гара Јусиф үзәринә јүрүшү барәдә Османлы сарајына хәбәр вердијини билдирир, һәр бир һакимниң «өзүнүн вә гошуларының зәрәр вә фәјдасыны башгаларындан јахшы билдијини» сөјләјирди. Буна мисал оларағ Ширваншаһның өзүнү нүмунә көстәрән I Мәһәммәд онун «Шәки мәликләрини, Гумуғ* вә Гајтаг әмирләрини...һәмчинни [күрчү] Ләвәнди башга валиләрдән» даһа јахшы таныдығыны нәзәрә чатдырыб, өз елчисини дә Гарабағда чағырылачағ гурултаја кедәчәјини билдирәрәк, Шаһрухун Гара Јусифлә дөјүшүнә имкан вермәјәчәјини јазыр. Мәктубда Хәлиуллаләһиң «ағыллы, камил, [Османлыларла гаршы] мәнәббәтли вә садиг» олдуғу хүсуси гејд олуғу вә Ширваншаһа «һәмишә иттиһад јолуну» тутмағы, јәни һеч бир һөкмдарла ихтилафа кирмәмәји мәсләһәт көрүр.¹⁷

Һадисәләрин сонракы инкишафы ону көстәрир ки, I Хәлиуллалә Османлы султанының дејил, Шаһрухун мәсләһәтинә әмәл етмишдир. Бу Тејмури һөкмдарының Гара Јусиф үзәриндә гәләбә чалмасы вә Гарагојунлуларың мәғлүбијәти барәдә I Султан Мәһәммәдә јазмыш олдуғу фәтһнамәдә «Әмир Хәлиуллалә ибн Әмир Шейх Ибраһиме-Ширваншаһе-Фәрүх Јәсарын зилһиччә ајының орталарында гүјмәтли төһфәләрлә һүмајун көрүшә» (јә'ни Шаһрухун дәрқаһына) кәлдији билдирилир.¹⁸ Шаһрухун мәктубуна чаваб јазан Османлы султаны «Азәрбајчаның [Шаһрух тәрәфиндән] зәбтиндән» хәбәрдар олдуғуну, Ширваншаһ Фәрүх Јәсарын (I Хәлиуллаләһиң—Ш. Ф.) хағанла көрүшә кетмәјиндән севиндијини вә бүтүн бу һадисәләрдән онун «кејфиниң артдығыны»¹⁹ нәзәрә чатдырыб, Шаһрухла олдуғча дипломатик тәрәдә давраныр.

I Хәлиуллалә да, өзүнүн харичи сијасәтиндә атасы I Шейх Ибраһим кими Тејмуриләрә архаланыр, онларың Гарагојунлу һөкмдарлары илә етдији мүбаризәләриндә фәал иштирак едирди. О, белә етмәклә, һәмчинниң дә Османлы султ-

* Ә. Нәван јанлыш оларағ «Гумуғ» сөзүнүн ола билсин ки, сәһвән белә јазылдығыны еһтимал едир вә бу сөзүн бәлкә дә «Гыпыг» (?) «Гәпәг» (?) олдуғуну билдирир (Бах: Әснад...сәһ. 191).

танынын лүтфкарлыгына найл олмага, Ширванын Гарагоюнлулардан олан номинал асылылыгындан гуртулмаг истәјир, өзүнүн мејлини һәр ики эзәмәтли һөкмдара ачыҗа билдирди.²⁰

Шәрәфхан Бидлисинин «Шәрәфнамә» әсәриндә I Хәлилүллаһын Тејмуриләрә мејл етмәсини характеризә едан белә бир гејд вардыр: «Ханәданынын бөјүклүјү [бизим тәрәфимиздән] дөфәләрлә бөјән олан вә дудманынын гәдимијинин һеч бир шәрһә еһтијачы олмајан Әмир Хәлилүллаһ h. 886 (м. 1481/82)-чы илдә, атасы Мирзә Искәндәр ибн Гара Јусифдән инчијиб Ширваншаһын јанына гачан әмирзәдә Јарәлини бир кәмијә отурдув дәрја илә һерата јоллады». ²¹ Демәк, бир даһа сүбүт олунур ки, Ширваншаһ Гарагојунлу һакимләриндән чох, Тејмури вә Османлы һөкмдарларына архаланыр, онларын көмөк вә јардымындан истифадә етмәјә чалышырды. Лакин етираф етмәк ләзимдыр ки, нә I Ибраһим, нә дә I Хәлилүллаһ Ширван, С. Б. Ашурбәјлинин дедијинин әксинә олараг, там мүстәғил дөвләтә чевирә билмәмиш,²² онлар һәм Гарагојунлулардан, һәм Тејмуриләрдән, һәм дә Османлылардан мүәјјән асылылыгыда олмушлар. Бу асылылыға бахмајараг һәр ики ширваншаһын мүдрик сijasети сәјәсиндә Ширван мөһз Ширваншаһлар тәрәфиндән идарә олунмуш, онлар мүвафиг һөкмдарлара мүәјјән миғдар бач вә хәрәч вермәклә өлкәнин саһибни кими танынымышдылар.

XV әср Азәрбајҗан шаири Бәдр Ширванинин мәлүматына көрә Ширваншаһ I Хәлилүллаһын беш оғлу олмуш, онлардан дөрдү һәлә аталары сағ икән өлмүш, 24 јашлы Фәррух Јәсар исә атасынын вәфатындан сонра (1462) Ширван тахт-тачынын саһибни олмушдур.²³ Османлы дөвләтиндә дә дәјишниклик баш вермиш, I Мөһәммәди II Мурад, ону исә II Мөһәммәд әвәз етмишди. I Хәлилүллаһ илә II Мурад арасында шүбһәсиз ки, елчи кедиш-кәлиши вә рәсми јазышма баш вермишдир, лакин тәәссүф ки, бизим истифадәмиздә олан «Мүншәат»ларда бу барәдә мәлүмат јохдур.

Фәррух Јәсарын һакимијјәти дөврүндә дә Ширван—Түркіјә мүнәсибәләри нормал давам етмиш, һәр ики дөвләтин һөкмдарлары мүнтәзәм олараг јазышмыш, өлкәләр арасында елчи кедиш-кәлиши олмушдур. II Мөһәммәдин (Фәтеһин) «чаһад» ады алтында христиан өлкәләри үзәринә етдији һәрби јүрүшләри алгышлајан Ширваншаһ, она јолладығы мәктубларын бириндә јазырды: «Саламларыныз чатды... Мән ислам гејрәтинин тәләбинә мүвафиг олараг исламијјәнин икид әскәрләрини топлајыб...һәр һансы јүрүшә

хәтсәниз...сизинлә бирликдә олачағам...Һал-һазырда исә әмирләр вә бөјүкләр хәләфи...Зијаәддин Јусиф бәји...[сизин таныныза] көндәрдим ки...сәһһәтиниз барәдә мәлүмат өјрәниб бизи шад етсин...»²⁴ Мәктубун үмүми руһундан мәлүм олур ки, Фәррух Јәсар дипломатчасына һәрәкәт едәрәк, Османлы султанынын шәхсиндә, кәләчәкдә она гаршы ола билчәк һәр һансы бир тәсадүфи, ја гејри-тәсадүфи һүчумлардан горунмаг үчүн өзүнә етирафлы көрә, Ширваншаһын Османлы султаны илә олан дипломатик мүнәсибәтләри, ола билсин ки, Ширванын Узун һәсән тәрәфиндән ишғал олуна билчәји еһтималы илә әлағедардыр.²⁵ Мәктубун сонрақы чүмләләриндән белли олур ки, түрк усталарынын һазырладығлары ики әдәд бәркүстван (зиреһли кәјим—Ш. Ф.) Фәррух Јәсарын тачирләриндән Хачә Јарәһмәд Ширвани тәрәфиндән сатын алынмыш, Ширваншаһа тәғдим олунмуш, онун «бөјүк һәззинә» сәбәб олмушдур. Фәррух Јәсар өзүнә мөхсус олан зиреһли палтарларын сајыны даһа да артырмаг үчүн елчи Зијаәддин Јусиф бәјлә Түркіјә 7400 дирһәм халис күмүш пул (23 кг. 680 гр.) јолламышды.²⁶ Беләликлә, мәлүм олур ки, XV әсрин II јарысында Ширванла Түркіјә арасында, чох кениш дә олмаса, мүәјјән гәдәр тичарәт әлағәләри рөвәч тапмышдыр. Фикримизин сүбүту кими Фәррух Јәсарын бу мәктубуна II Мөһәммәдин чавабындакы «...сизин зиреһ һазырламаг барәдә етдијиниз сифариш...[бизим тәрәфимиздән] гәбул едилди» чүмләсини²⁷ мисал кәтирмәк олар.

XV әср Шәрг дөвләтләриндә һөкмдарлар, адәтән, өзләринин сijasети фәалијјәтләри барәдә бир-бирләринә мәлүмат верир, бир нөв һесабат тәғдим едирдиләр. Онлар белә һәрәкәт етмәклә мүгабил тәрәфи мүәјјән гәдәр өз һәрби гүдрәтләриндән һали етмәк (бәлкә дә хәбәрдар етмәк, горхутмаг) мөгсәди дашыјыр, бәзән дә ишләдикләри күнаһы мүәјјән мәнада пәрдәләмәк вә өзләринә бәрәәт газанмаг мөгсәди күдүрдүләр. Мәсәлән, мәшһур Сәфәви шејх һејдәр Сәфәвинин өлдүрүлмәси барәдә Јағуб Ағгојунлунун Османлы султаны II Бајазидә мәктубунда һәмнин гәтлини башвермә сәбәбини тәфәррүатла изаһ едилир. Султан Јағуб «Шејх һејдәрин өз сәләфләри олан Сәфәви шејхләринин јолундан дөнмүш олдуғуну», Күрчүстана һүчумдан сонра онун «аличәнаб сәлтәнәтмәаб Ширваншаһлара гаршы гәлбиндә олан тәғдим әдавәтә көрә» гәфилдән Ширвана һүчум етмәсини «аличәнаб Ширваншаһын (Фәррух Јәсарын—Ш. Ф.) онун тәрәфиндән Ширван галаларынын бириндә мүнәсирәјә алынмасыны», Шејх һејдәрин «өз зүлм әлини мүсәлман-

ларын малларынын гарэт олунмасы үчүн узатдыгыны», Ширваншаһын Аггојунлулардан көмөк истәмиш олдуғуну, сәркәрдә Сүләјман бәј Бичәнин, «һәмин фитнә-фәсадын дәф'и үчүн» Ширвана көндәрилдијини вә нәһәјәт Шејх Һејдәрин Дәрбәнд јахынлығында гәтлә јетирилдијини Османлы султанына билдирир.²⁸ Султан Јағуб Османлы һөкмдары илә Ширваншаһын мүнәсибәтләринин достчасына олдуғуну билдији үчүн, мәһз Сәфәви шејхинин өлдүрүлмәсинин бу достлуғун горунмасы үчүн һәјәтә кечирилдијини сөйләјир. Көрүнүр ки, мәктубун бу тәрздә јазылшы Фәтеһи гане етмиш вә о, өз чаваб намәсиндә Султан Јағубу гәтијјән мәзәммәт етмәмиш, она кәләчәк фәалијјәтиндә уғур диләмишдир.²⁹

Беләликлә, гејд етмәк олар ки, бүтүн XV әср боју Османлы султанлары вә Ширваншаһлар арасында мүнәтәзәм гаршылыгылы мүнәсибәтләр мөвчуд олмуш, тәрәфләр бир-бирләринә елчи көндәрмиш, дипломатик тәмәсләр даим давам етмишдир. Тәхминән 400 сәһифәдән ибарәт олан «Хункарнамә» јахуд «Хандкарнамә» әсәринин мүәллифи Сејид Мир Әли ибн Мүзәффәр Мүәлла (Мүәли) һ. 877—878 (м. 1472/73—1474)-чи илләр арасында јаздығы һәмин әсәриндә Түрkiјә—Ширван мүнәсибәтләринә дә тохунмуш, өзүнүн һәтта Отлугбели савашындан сонра Ширванда бир кечә Султан Хәлилүллаһын гонағы олдуғуну гејд етмишдир.³⁰

XVI әсрдә исә «дүнјанын бөјүк кишиләри дөјүш вә сјасәт мејданында заһир олдулар вә гаршы-гаршыја дајандылар. Онлара мисал оларағ Франсада I Франсуаны, Инкилтәрәдә VIII Һенрихи, Русијада IV Иванны, Иран вә Азәрбајчанда I Шаһ Исмајыл вә I Шаһ Тәһмасибни, Түрkiјәдә Султан Сәлими вә Султан Сүләјманы көстәрмәк олар.»³¹ Чох тәәссүф ки, Ширванда там мүстәгил һакимијјәт мөвчуд олмадығындан вә Ширваншаһлар јухарыда адлары чөккөлән һөкмдарлар кими бөјүк өзәмәтә малик олмадығларындан сон Ширваншаһларын адларыны һәмин сјаһыја эләвә етмәк мүмкүн дејилдир, лакин сөзсүз ки, сон Ширваншаһлар да дөврүн сјјаси һадисәләриндә мүәјјән рол ојнамыш, башга дөвләтләрлә, хусусилә Түрkiјә илә мүәјјән эләгәләр сахламышлар. Бу әсрдә Ширван—Түрkiјә мүнәсибәтләринин мөһкәмләnmәсинә, һеч шүбһәсиз, мүштәрәк дини идеолокијанын—исламын голларындан бири олан сүннилијин һәм Түрkiјәдә, һәм дә Ширванда олдуғча кениш јајылмасы да сәбәб олмушдур. Сәфәви дөвләти үзәринә едилән јүрүшләри заманы Османлылар Ширванын игтисади көмәјинә еһтијач дүјмуш, бу барәдә өз хаһишләрини мәктубла јазыб, Ширваншаһа билдирмишләр. Мәшһур Чалдыран дө-

јүшүндәки гәләбәдән сонра, Мисир вә Суријада да бөјүк гәләбә әлдә едән Султан Сәлим Ширваншаһ Шејх Ибраһимә (II Ибраһим, јахуд Шејхшаһа) көндәрдији мәктубунда өзүнүн Орта Шәргин бу гејди дөвләтиндә әлдә етмиш гәләбәсини хәбәр вермәклә, гаршыдакы јени јүрүшү барәдә дә мә'лумәт верир. Онун мә'луматына көрә о, тезликлә Шаһ Исмајыл үзәринә јени һүчума кечмәк нијјәтиндәдир. Бу хәбәри билдирән Султан Сәлим Ширвана чатачағы тәғдирлә Ширваншаһдан Османлы гошуну үчүн азуғу вә үлүфә һазырламасыны хаһиш едир.³² Диван катиби һејдәр Чәләби тәрәфиндән гәләмә алынән һәмин мәктубда һәләб, Шам, Гәззә, Гүдс, Мәккә, Мәдинә вә башга јерләрин—Оман саһилләриндән Бағдада гәдәр јерләрин артығ Султан Сәлим тәрәфиндән зәбтиндән бәһс едилир. «О јерләрин итаәт едән бүтүн өзәмәтли әмирләри бизим инајәт вә мәрһәмәтимизә наил олдулар, амма үсјан вә тугъјан јолуна гәдәм басанларын һамысы күлләјә туш, ғылынча јем олдулар»,³³ јазан Султан Сәлим инди тә'хир етмәдән «Шәрг дијарынын зындығ вә мүлһидләри» үзәринә (јә'ни ғызылбашлар үзәринә) јолландығыны билдирир. «Буна көрә дә, әскәрләримдән етрү су, ун, буғда, бал арпа, гојун, хүләсә јемәк-ичмәк тәдәрүкүндә олун. Белә ки, орду сизин дијара (Ширвана—Ш. Ф.) јахынлашан вахт һәмин шејләри һазырлајанларын һәр бири өз малыны һүмајун ордуја кәтириб, күнүн нырхы илә сатсын ки, онларын тичарәти вә мүзәффәр әскәрләримин мөшәти тә'мин олунсун. Иншаллаһ, биз орада көрүнән заман о әдаләтли чәнаб (јә'ни Ширваншаһ—Ш. Ф.) чүрбәчүр шаһанә инајәтләримизлә бәһрәләнәчәкдир».³⁴ Бу мәктуб, һәмчинин һәр ики дөвләт арасындакы тичарәт әлагәсиндән дә бәһс етдији үчүн марағлы тарихи сәнәдләрдән биридир. Султан Сәлим Ширваншаһа «чүрбәчүр шаһанә инајәтләр» вә'д етмәклә Шејхшаһы ширникләндирмәјә чалышмыш, онун шәхсиндә өзүнә бир дост чәлб етмишдир. Османлы һөкмдары: «ғызылбашлар үзәринә һүчум кафирләр үзәринә чаһаддан даһа зәруридир» јазмағла³⁵ јенидән шиә-сүнни мәсәләсини ортаја атыр, Ширваншаһла һәммәзһәб олдуғуну нәзәрә чатдырырды. Ширваны өз нүфуз даирәсинә алмағла, демәк олар ки, бүтүн Ширваншаһлар дөвләтинин эразисиндә—Дәрбәнд вә Хәзәрлә Күр чајы арасындакы торпағларда өзүнүн нүфузуну кенишләндирмәјә чалышын Султан Сәлим һәмин мәктубунда өзүнүн өзәмәтинин дә нүмајиш етдирир, аз вахтда бир печә өлкәни—Азәрбајчаны, Дијарбәкири, бүтүн Күрдүстан мәмләкәтләрини (Чәмшкәзәкдән Бағдада гәдәр) тутдуғуну билдирирди.³⁶ Султан Сәлимнин мәктубуна дәрһал чаваб јазан Шејхшаһ «бүтүн Ширван

вилајетинин, Шәкиннин, Гумуғун, дағ вә чөл Гајтағынын Османлы султанынын чаһанкирлијиндән хошһал олдуғуну, аллаһа дуа етдикләрини» јазыр вә белә бир икитәрәфли ојун ојнајыр: «Дараје-әчәм вә падшаһе-әкрәм...Шаһ Исмајыл Сәфәви султанын бизимлә мәктублашмағындан хәбәр оларағ, бу сәадәтхәһ бәндинин (јә’ни Шејхшаһын—Ш. Ф.) һәр ики дөвләт арасында (Түркијә илә Азәрбајҗан арасында—Ш. Ф.) сүлһ јаранмасы үчүн васитәчилик етмәсини арзуламышдыр». Ширваншаһ мәктубун сонрақы чүмләсиндә өзүнүн Шаһ Исмајылла олан әлагәсинин Османлы султанына нә чүр тәсир едәчәјини билмәдијиндән сөзүнә еһтијатла белә давам едир: «Амма, сизин дөвләтинизин гулу (јә’ни Шејхшаһ—Ш. Ф.) бу тәклифи гәбул етмәкдән бојун гачырды...» Инанмағ олмур ки, Шејхшаһ Шаһ Исмајыл кими әзәмәтли бир һөкмдарын тәклифиндән бојун гачырмыш олсун. Сонра Ширваншаһ јазыр ки, «мәнә кәлиб чатан хәбәрә көрә, мә’лум олду ки, [Шаһ Исмајыл] сизә елчи кәндәрмәк вә өзүнүн сәдағәтини вә табелијини билдирмәк нијјәтиндәдир. Әкәр онун тә’зимә кәләчәк гәсиди пис гаршыланарса вә онларын (гызылбашларын—Ш. Ф.) үзрхалығы гәбул едилмәсә, мә’лумдур ки, о тәзәдән бу бәндәни васитәчи едәчәкдир. Әкәр султан бизим васитәчилијимизлә разылашмаса, бу иш бөјүк говғаја сәбәб олачағдыр...Биз Бейтүллаһүл-Һәрама (Мәккәјә—Ш. Ф.) зијарәтә кәдән Хачә Маһмуд Бакујијә шифаһи оларағ сизин дәркаһыныза чатдырмағ үчүн бир нечә кәлмә сөз әрз етмишик...Нәјә ишарә етсәниз, она да әмәл едәчәјик».³⁷

Беләликлә, Шејхшаһ ики гүдрәтли һөкмдар арасында галдығы вә һеч бирини өзүндән инчик салмағ истәмәдијин үчүн еһтијатла һәрәкәт едир, Ширваны тәһлүкә алтында гојмағ истәмирди.

Тезликлә Ширваншаһа Султан Сәлимдән јени бир мәктуб кәлди. Османлы султаны Хачә Маһмуд Бакујинин онун һүзуруна кәлдијини, Ширваншаһын она јаздығы кими гызылбаш елчиләринин дә далбадал Түркијәјә тәшриф кәтирмиш олдуғларыны билдирир, јенә дә, өзүнүн «гызылбаше-овбашын бәдкирдар вүчудларыны» ити ғылынчларла јер үзүндән силмәк вә «аләми Шаһ Исмајылын шәр вә шурундан тәмизләмәк» нијјәтини билдирир.³⁸ Бу мәктубу алан Шејхшаһ Османлы султаныны Азәрбајҗан үзәринә нөвбәти һүчүмүндән чәкиндрмәк мәгсәди илә дәрһал она чаваб мәктубу кәндәрмиш, ону бу әмәлдән әл чәкмәјә чәғырарағ, «еј исламын пәнаһы, бу иши етмәјин» јазмышдыр.³⁹ Лакин, Ширваншаһла Османлы султаны арасында бу мәсәлә хүсусунда мәктублашма јенә дә давам едир. Сул-

тан Сәлим она өз фикринин гәти олдуғуну, «даим фитнә-фәсадын арадан көтүрүлмәси барәдә дүшүндүјүнү» јазыр.⁴⁰

Шејхшаһ белә бир шәрәйтдә, мә’лумдур ки, өз еһтијатыны әлдән верә билмәз, Османлы султанына архаланса да һеч вәчһлә өзүнүн Шаһ Исмајылла мүнәсибәтини корламағ истәмәзди. Әввәла, Ширван рәсми оларағ Сәфәвиләр дөвләтинә илбәил хәрәч вериди. Икинчиси исә, Шејхшаһын оғлу Султан Хәлил Тәбриздә Гызылбаш сарајында Киров сахланылырды. Мә’лумата көрә, Шејхшаһын һ. 927 (м. 1520) -чи илдә Сәһәнддә Шаһ Исмајылын јанында олмасындан сонра Ширван јенидән онун идарәсинә тапшырылмыш,⁴¹ һәтта, азачығ сонра Шаһ Исмајыл өз ғызы Пәрихан ханымы сарајда Киров сахланан Ширван шаһзадәси Султан Хәлилә әрә вермишди.⁴² Мәһз буна көрә дә, Шејхшаһ Османлыларла Гызылбашлар арасында сүлһ олмасыны истәјир, бундан өтрү бәрк чанфәшанлығ көстәрир, васитәчилик едирди.

Чалдыран ворушмасындан әввәл вә сонра Ширваншаһларын Османлылара гаршы олан мүнәсибәтини «Ширванын Түркијәјә табе олмасы» кими гәләмә верән Фәхрәддин Кырзыоғлу әсассыз јерә Ширван өлкәсини «Јавуз чағында Османлылара итаәт едән, сонрадан Шаһ Тәһмасибин истиласы илә [әлагәдар] Ирана табе олан Ширван» адландырыр⁴³ ки, бу фикир тамамилә әсассыздыр. Чүнки Ширван, јухарыда көстәрдијимиз кими, илбәил Сәфәвиләрә хәрәч вериди ки, бу факт Ширваншаһларын Османлылара дејил, Сәфәвиләрә итаәт етдијини көстәрир. Бундан башга, ашғыда да көрәчөјимиз кими, Ширваншаһла илк Сәфәви һөкмдары арасында јахын гоһумлуғ әлагәси дә вар иди. Амма, сөз јох ки, Ширваншаһларын өтән әсрләрдән бәри Османлыларла да мүнәсибәтләри пис олмамышдыр. Истанбулун Топгапы музеји архивиндә сахланылан бир нечә сәнәд Чалдыран һадисәсиндән сонра Ширван—Түркијә мүнәсибәтләринин даһа да артдығыны көстәрир. Һәмин сәнәдләрдән мә’лум олур ки, «Шамахы һакими Шејхшаһ Османлыларла дам әлагә сахламыш, «гызылбаш әһвалыны өјрәнмәкдән өтрү» кәндәрилән Чәбрајыл вә һүсәјн адлы Османлы чәсуслары илә көрүшүшдүр. Бу бирн тәрәфдән, II Ибраһим, тәбиидир ки, Шаһ Исмајылла да тәмасда олур, мүнәсибәтин даһа јахшы вә е’тибарлы вәзијәтә дүшмәсинә чалышырды. Һәмин архивин сәнәдләринин бириндә һәтта мә’лумат верилмишдир ки, Ширвашаһ Шејхшаһ һ. 923 (м. 1517) -чү илдә ғызыны Шаһ Исмајылын оғлуна вермиш, онунла јахын гоһумлуғ әлагәси јаратмшды.⁴⁴

Мәшһур Чалдыран ворушмасында (23 август 1514), мә’лум олдуғу кими, Ширваншаһ иштирак етмәмишди. Лакин Шаһ Исмајыла бәлли иди ки, Шејхшаһ өзүнүн вә Ширван

әһалисинин эксәријјәтинин сүнни олмасы бахымындан ғызылбашлардан чох Османлыларә мејл едирди. Султан Сәлимин Чалдыран гәләбәсиндән өзүнүүн уғурсузлуғундан сонра Шаһ Исмајыл, чох еһтимал ки, кәләчәкдә Түркијә тәрәфдән ола биләчәк жүрүшләрдә Шејхшаһын көмәјиндән истифадә етмәк нијјәтилә, Ширваншаһла даһа јахшы давранмаға башлады, онун ғызыны оғлуна алмагла кифајәт-ләнмәјәрәк, һәтта һ. 929 (м. 1523)-чу илдә онун азјашлы ғызына евләнди.⁴⁵ Бүтүн бунлара бахмајарағ, Османлы султаны илә Ширваншаһ арасында елчи кедиш-кәлиши вә јазышмалар давам етмәкдә иди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, истәр Султан Сәлим, истәрсә дә онун јеринә тахта чыхан Султан Сүлејман ғызылбашларын өзәмәтли һөкмдары Шаһ Исмајыла гаршы өзләринә даим јени мүтәфиғләр чәлб етмәјә чалышыр, гоншу дәвләт башчылары илә өз дипломатик әләгәләрини кәсмирдиләр. Султан Сәлим Ширваншаһа јаздығы бир мәктубунда она өзүнүн Мисир вә Суријада әлдә етдији гәләбәләрдән хәбәр верәрәк, Ирана јенидән һүчүм етмәк нијјәтини дә көстәрир.⁴⁶ Бундан башға, бу хүсусда Султан Сүлејманын Шејхшаһа јаздығы бир мәктуб марағ доғурур. Орада көстәрилдијинә көрә, һәлә Султан Сәлим Мисир фәһиндән керн дәнән заман онун бу гәләбәсини тәбрик етмәк үчүн Османлыларын дәвләт вә дин мұхалифи Шаһ Исмајыл тәрәфиндән Сары Шејх вә «валачәнаб» Ширваншаһ Шејх Ибраһим тәрәфиндән һүсејн бәј адлы елчиләр Османлы сарајына кәлмиш, лакин онларын һәр икиси Султан Сәлимин әмри илә дәрһал һәбс едилмишдиләр. Султан Сүлејманын һакимијәти башлајанда, мәктубда көстәрилдијинә көрә, һүсејн бәј дәрһал һәбсдән азад едилир, амма онун Султан Сүлејманын Белград вә Родос үзәринә олачағ һәрби жүрүшләриндә иштирак етмәк арзусуну нәзәрә алан Османлы һөкмдары ону да өзү илә һәммин жүрүшләрә апармыш, гәләбәдән сонра һүсејн бәјин Ширвана гајытмағына ичәзә вермишди. һ. 930 (м. 1524)-чу илдә јазылан бу мәктубдан мәлум олур ки, Белградын һ. 927 (м. 1521) вә Родосун һ. 928 (м. 1522)-чи илдә баш верән фәһләриндән бир нечә ил кечмәсинә бахмајарағ, Ширван елчиси һүсејн бәј һәлә дә Османлы дәвләтиндә галмыш, Ширваншаһын нүмајәндәси кими һөрмәт вә нүфуз саһиб олмушдур.⁴⁷

Ширваншаһ II Ибраһим Шејхшаһ Султан Сәлимин вәфаты вә Султан Сүлејманын тахта чыхмасы мүнәсибәтилә һ. 930 (м. 1524)-чу илдә әл-Һач һүсејнлә Османлы сарајына рәсми мәктуб көндәрмиш, «сәлтәнәт, чаһандарлығ, хилафәт вә шәһријарлығ» тахт-тачынын өз варисинә чатмасыны тәбрик етмишди. Султан Сүлејман исә өз нөвбәсиндә она көн-

дәрдији чавабында «арамыздакы вәфадарлығ әбәди олсуи» јазарағ Ширваншаһа мүнәсибәтини билдирмишди.⁴⁸

Көстәрмәк лазымдыр ки, II Ибраһим Шејхшаһын һ. 930 (м. 1524)-чу илдә вәфатындан сонракы бир нечә ил әрзиндә Ширван дәвләти нөвбә илә II Хәлилуллаһын вә II Фәррух Ёсарын һакимијјәти алтында олмуш, 1538-чи илдә исә Сәфәвиләрә табе едилмишди. Бу мүддәтдә Ширванда сабит һөкмдарлығ бәргәрар олмадығы үчүн јени Ширваншаһларла Түркијә һөкмдары Султан Сүлејман арасында елә бир нәзәрә чарпан мүнәсибәт јаранмамыш, тәрәфләрин биринин дикәринә елчи кет-кәли вә мәктуб мұбадиләси олмамышдыр. Лакин II Хәлилуллаһын оғлу Бүрһанәддинин (Бүрһан, јахуд Бүрһанәли Султанын) һ. 951 (м. 1544)-чи илдә, Дағыстанда јашајан гајтағлы гоһумларынын јанындан чыхарағ Ширван валиси Әлғас Мирзә илә дөјүш үчүн Ширвана кәлиб мәғлуб едилмәси вә Түркијәә кетмәсиндән сонра Ширван—Османлы мүнәсибәтләри јенидән тәзәләнмишди. Султан Сүлејман Ширван тахт-тачынын гануни вариси кими таныдығы Бүрһаны һөрмәтлә гаршыламамышди. О белә һәрәкәт етмәклә, шүбһәсиз ки, Бүрһанын көмәји илә Ширваны елә кечирмәјин мүмкүнлүјүнү дүшүнмүш, ғызылбашлар әлејһинә ондан истифадә етмәји гәрара алмышды. Османлы һөкмдарынын онун ихтијарына вердији гошунла Ширвана тәрәф һәрәкәт едән Бүрһан ғызылбаш әскәрләринин чохлағуну көрүп горхуја дүшмүш, түрк гошунуну Түркијәә керн көндәрәрәк, әлверишли фүрсәт вә вахт көзләмәк нијјәти илә јенидән Дағыстана кетмишди. һ. 955 (м. 1548)-чи илдә Азәрбајчана нөвбәти жүрүш едән Султан Сүлејманә бирләшмәк мәгсәди илә Дағыстандан һәрәкәт едән Бүрһан тезликлә Османлы һөкмдары илә көрүшмүш вә Ширваны елә кечирмәк үчүн ғызылбашларла саваша киришмишди.⁴⁹

Дөврүн бир сыра мәнбәләриндә Бүрһанәли Султанын әсасән Дағыстанда јашамасы вә Истанбулда бир дәфә олмасы барәдә мәълумат вардыр. Лакин әсасән Османлы мұәллифләринин әсәрләринә әсасланан Ф. Қырзыоғлу Бүрһанәлинин Әлғасла олан мәғлубијјәтли дөјүшүндән сонра бир даһа Истанбула үз тутдуғуну нәзәрә чатдырыб јазыр: «Султан Бүрһанәли гачыб, Гајтағ түркләринин јанында јашајырды. Османлылардан јардым алыб Ширвана варды, Әлғасын ордусуну чох [сајлы] көрүб, керн чәкилди. Она салјанә (иллик верки—Ш. Ф.) вә арпалығлар (үлүфә—Ш. Ф.)...тәјин олунду. 1547-чи илдә исә, онун көһнә дүшмәни Әлғас Мирзә дә ејнијлә [онун кечиб кәлдији] Дағыстан—Таман—Кәфә јолу илә Истанбула сығынды. Беләликлә, Шаһ Тәһмасибин оғлу илә ғыз нөвәси Ганунидән (Султан Сүлејмандан) Шаһ

Тәһмасиб әлејһинә жардым диләјиб, өз јурдларынын Истанбулуң һимајесиндә олмасын мәсләһәт билдиләр. Јени Шәрәсәфәринә башламағы гәрәра алаң Гануни дә, Ширван вә Дағыстан бәјләри вә онларын халгларына јазылаң «намеји-һумајунлар»ыны Султан Бүрһанәлијә вериб, ону Күрчүстан (Батум) јолу илә Ширван үзәринә һүчума көндәрди. О, өз ата јурдуна кәлиб, орадакы сүнни ширванлыларла бирликдә һүчум едәрәк Исмајыл Мирзәни говду, өлкәсинә саһиб олду.⁵⁰

Мә'лум олдуғу кими, Әлгас Мирзәнин өз гардашы Шаһ Тәһмасибә гаршы үсјан едәрәк, Ширвандан Түркијәгә гачмасындан сонра Гызылбаш һөкмдары шаһзадә Исмајыл Мирзәни Ширвана бәјләрбәји тә'јин етмиш вә Ширваншаһлар мәскәни Сәфәви дәвләтинин бир вилајәти кими идарә олунмаға башламышды. Бүрһан Ширвана јахынлашан вахт гызылбаш гошуну Дәрбәнд јахынлығында она һүчум етмиш, ағыр мәғлубијјәтә уғрајан Бүрһан гачмаға мәчбур олмушду. Лакин Султан Сүләјманын вә Әлгас Мирзәнин Тәбризә һүчуму илә әлағәдар оларағ, атасы Шаһ Тәһмасибин көмәјинә јолланан Исмајыл Мирзәнин Ширваны тәк етдијини билән Бүрһан дәрһал дағлардан енмиш вә һ. 955-чи илин чәмадүл-әввәл ајында (ијун, 1548) Ширваның пајтахты Шамахыны әлә кечирмиш, түрк вә Ширван дәјүшчүләринин көмәји илә Ширван вилајәтинин әксәр јерләрини тута билмишди. Мәнбәнин мә'луматына көрә, «әлиндә түрк султанынын мәктубу олаң» Бүрһан Ширванда ики ил вали сифәтидә галмыш,⁵¹ Султан Сүләјманын Азәрбајҗандан кери чәкилмәси, Әлгас Мирзәнин өлдүрүлмәси вә Ширваның Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән рәсмән Абдулла хан Устачлыга верилмәсиндән бәрк тәшвишә дүшүшүдү. Абдулла хан Күрҗаны кечәрәк Ширвана јахынлашаркән, Шәрәфхан Бидлиснин мә'луматына көрә, «Бүрһан онда олаң хәстәлик үзүндән гәфилдән» вәфат етмишди.⁵²

Ф. Кырзыоглу Бүрһаны «Сүнни вә үләма мәскәни олаң Ширваның мәшру (гануни—Ш. Ф.) һөкмдары» вә «икид Ширваншаһ» адландырарағ јазыр: «Беләликлә дә һ. 951 (м. 1544)-чи илдә ортаја чыхыб, Ширваны Әлгас Мирзәнин әлиндән вә сонра да Исмајыл Мирзәдән гуртармаға чалышан бу икид Ширваншаһ мәгсәдинә анчағ Ганунинин мадди вә мә'нәви жардымы илә 1548-чи илдә, баһарын башланғычында јетишмишкән, 1550-чи илин илк күнләриндә гәфләрән өлмәси вә Сәфәвиләрин күчлү бир орду илә кәлиб савашмасы үзүндән Ширван јенидән дүшмәнләри гызылбашларын әлинә дүшүшү олду».⁵³

Бүрһандан сонра Ширван тахт-тачына саһиб олмағ үчүн

Ширваншаһлар нәслиндән олаң Мехраб Мирзә вә Гурбанәлинин көстәрдији чәһдләр баш тутмамыш вә өлкә Абдулла хан Устачлы тәрәфиндән идарә олунмағда иди. Лакин Османлы дәвләти зәнжин Ширваны әлә кечирмәк үмидиндән һәлә әл чәкмәмишди. һ. 961 (м. 1554)-чи илдә Султан Сүләјманын Азәрбајҗана дәрдүнчү јүрүшү заманы Османлы султанынын өзү Нахчыван истигамәтиндә һәрәкәт етмишдисә дә, Ширваншаһлар нәслиндән олаң вә Истанбулда сығынан Гасым Мирзәни Кәфә—Шимали Гафғаз—Дағыстан јолу илә Ширваны тутмаға јолламышды.⁵⁴

Гасым Мирзә Дәрбәнд кечдикдән сонра онун Ширван истигамәтиндә һәрәкәтиндән хәбәрлар олаң ширванлылар Абдулла хан Устачлыдан үз дөндәрәрәк, Мирзә илә кәлән јеничәриләрә, Гумуг вә Гајтағ дәјүшчү дәстәләринә бирләмәјә башладылар. Онлар түрк султанынын Ширваны гызылбашлардан азад едәчәјинә вә өлкәнин әввәлки мүстәғиллијинә наил олачағларына инанмыш, бу јолда өлүм-дирим мүбаризәсинә башламышдылар. һадисәләрин сонракы кедиши көстәрди ки, бир нечә мин түрк вә ширванлы әскәри илә Буғурт галасында мүһарибәјә һазырлашан Гасым Мирзәнин көстәрдији чидд-чәһд боша чыхмыш, Күрчүстан галасы әтрафында баш верән дәјүшдә Абдулла хан Устачлы гәләбә чалмышды. һәмзин гәләбә илә әлағәдар оларағ бир гызылбаш әмиринин Ширвандакы һакимијјәти даһа да мөһкәмләнди.⁵⁵ Османлы тарихчиси Ибраһим Печәвинин мә'луматына көрә Султан Сүләјман 962-чи илин чәмадүс-сани ајынын 9-да (1 мај 1555) јенидән Ирана һүчум етмәји гәрарлашдырмышды, лакин Шаһ Тәһмасиб «өлүмчүл дәрдә јалныз сүлһ илә дөва олуна биләчәјини анлајарағ» Түркијәгә чохлу һәдијјәләрлә бир елчи һеј'әти јолламыш, бу јени јүрүшүн гаршысыны алмышды.⁵⁶

1555-чи илдә Сәфәвиләр вә Османлылар арасында имзаланан Амасја сүлһ мүгавиләсинин шәртләринә көрә, Ширван тамамилә гызылбашларын әлине кечмиш, Түркијә бир мүддәт (23 ил) Ширваны әлә кечирмәк нијјәтиндән әл чәкмәли олмушду. Чүнки Түркијә, Сәфәвиләрлә имзаладығы 1555-чи ил сүлһ мүгавиләсинә әмәл етмәји үстүн тутмуш, гызылбашларла барышығын тәрәфдары олмушдур. һеч дә тәсадүфи дејил ки, Абдулла хан Устачлы тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрајан Гасым Мирзәнин султандан көмәк ричасына әмәл олунмамыш, она «индики һалда мабејндә (арада—Ш. Ф.) олаң сүлһә мүхалиф бир вәзијјәт јаратмағын мүнәсиб олмадығы» билдирилмишди.⁵⁷ Лакин султан «Ширван ханы бүсбүтүн үмидсиз вә башсыз» галмасын дејә, Гасым Мирзәјә һәрби көмәк үчүн өз гоһум-әграбасы олаң

Крым Шамхала мұрачиет етмәсини мәсләһәт билмишди.⁵⁴ Демәли, Султан Сүлейман дәфәләрлә бағланан сүлһ мұғавиләсинә заһирән әмәл етмишдирсә дә, кизли оларағ Ширван шаһзадәсинә Сәфәвиләрә гаршы чыхыш етмәсинин јолуну көстәрмишди.

1578-чи илдә—III Султан Мурадын һакимийјәтинин (1574—1595) дәрдүнчү илиндә 150 минлик түрк ордусу Ләлә Мустафа пашанын сәркәрдәлији илә Ширвана һүчум әдәрәк, тез бир заманда Әрәш, Гәбәлә, Шамаһы, Баһы, Шаһран, Маһмудабад, Салјан вә башга шәһәрләри әлә кечирди.⁵⁵ Османлы гошунунун Ширван үзәринә олан бу јүрүшүндә Бурһанын оғлу Әбу Бәкр Мирзә дә иштирак едирди. Әбу Бәкр Мирзә һәлә бир нечә ил әввәл, ғызылбашларын Ширван үзәриндәки там гәләбәсиндән сонра Дағыстана гачмыш, орада ијirmi ил јашадыгдан сонра «чәркәзләр диярына» кетмиш, һ. 978 (м. 1570)-чи илдә Кырма, Бахчасараја јолланмышды. Османлы империясынын вассалы олан Дөвләт Кәрај хан ону өз ғызы илә евләндирмиш, бу барәдә III Мурада мә'лумат вермишди. Түрк султаны Багһасараја јашамагда олан Әбу Бәкр Мирзәјә һимајәчилик көстәрмиш вә о, Ләлә Мустафа пашанын Ширвана јүрүшүнә гәдәр (һ. 986; м. 1578). Кырмада галмышды.⁶⁰ Әбу Бәкр Мирзәнин Ширвандан узағ олдуғу бу мүддәт әрзиндә ширванлылар јенидән мүстәғиллик әлдә етмәк барәдә дүшүнмүш, онларын бир нечә сүнни нүмајәндәси Истанбула кедәрәк, султандан Ширваны ғызылбашлардан алмағы вә Ширваншаһлар тахтыны Әбу Бәкр Мирзәјә вермәји хаһиш етмишди. Елә Әбу Бәкр Мирзәнин өзү дә, әтрафына ләзки вә гарабөркләрдән ибарәт бир нечә мин дөјүшчү топлајарағ, Ширваны әлә кечирмәк үчүн III Мурада мұрачиет етди. Ширваны о вахты шәранти түрк гошунларынын ораја кирмәсиндән өтрү әлверишли иди. Ағыр верки сijasәтиндән әзијјәт чәкән рәијјәт вә кәндлиләрин пис күзараны, ғызылбаш әмирләри арасында олан дүшмәнчилик, Азәрбајҗан әразисиндә давам едән ара мұһарибәләри—бүтүн бунлар Ширван әһалисини ғызылбашлар әлејһинә галдырмышды. Ширванын бу вәзијјәтиндән хәбәр тутан Әбу Бәкр Мирзә тезликлә Крым вә Османлы дөјүшчүләри илә јүрүшә чыхды. Тәркибиндә Ширваншаһлар нәслиндән олан бир шаһзадәнин гошунла Ширван үзәринә јолланмасы түрк ордусунун сонрақы һәрәкәти үчүн әлверишли шәрант јаратмышды.⁶¹

Тәдгигатчы Фәхрәддин Қырзыоглунун јаздығына көрә, ширванлылар куја ғызылбашлар тәрәфиндән «ағыр бир сүнни веркисн вермәјә» мәчбур едилмишдиләр вә бундан хәли наразы идиләр.⁶² Биз һеч бир мәнбәдә белә бир мә'лумата

тәсадүф етмәдик. Чох күман ки, түрк алими «сүнни веркисн» демәклә Ширванын Сәфәвиләрә илбәил вердикләри бачы нәзәрдә тутмушдур. Ширванын ғызылбашлары бач вермәси исә онун Сәфәвиләрдән вассал асылылығында олмасынын әләмәти иди. Бач веркисини «сүнни веркисн» адландырмагла Ф. Қырзыоглу сүнни османлыларын јалһыз тәссүбкешлик сдәрәк сүнни ширванлылары «ғызылбаш мәзалиминдән» (ғызылбаш зүлмүндән) хилас етмәк үчүн һүчума кечдикләринин билдирир ки, бу фикир ашағыдакы көрәчәјимиз кими, мәсәләнин јалһыз бир тәрәфиндир.

Ширваны әлә кечирән Ләлә Мустафа паша Әбу Бәкр Мирзәни Ширван әјаләтинә вали тәјин етди. Лакин Ширванын Османлылар тәрәфиндән фәһиндән сонра III Мурада шаһзадә Әбу Бәкр Мирзәјә вердији вәди унутмуш, онун истајинин әксинә оларағ Ширваншаһлар дөвләтинин бәрпа етмәмишди. Буна көрә дә, Әбу Бәкр Мирзә тезликлә султандан дөнмүш, Османлылара гаршы мұбаризә апармағ үчүн Кәнчә һакими Имамгулу хана мұрачиет етмишди.

Ширваны ғызылбашлардан алан Ләлә Мустафа паша оранын идарәсини вә мұһафизә олунмасыны «икид вәзир» Осман паша Өздәмироғлуја тапшырмышды. Осман паша гәһлүкәсизлик бахымындан Шамаһыны дејил, Дәрбәнди өзүнә игәмәткәһ сечмиш, вәзир вә сәрдар рутбәси илә Ширван әјаләтинин идарә етмәјә башламышды. Ибраһим Печәви јавыр ки, Осман паша Дәмиргапыја (Дәрбәндә) кетмәздән әввәл, Ширван сүнниләри сәрдарын Ширваны Османлы торпағларына бирләшдирдијини билиб тез Дәмиргапы галасынын кутвалы олан ғызылбаш Чырағ Хәлифәни һәбә едәрәк, онун адамларындан 300 нәфәринин башларыны кәсдиләр. Сонра, ики минә јахын сүнни икидләр башларына көј вә тара папағлар кејәрәк (ғызылбаш папағларынын әксинә оларағ—Ш. Ф.) Османлыларын һәрби дүшәркәсинә кетдиләр, Османлы башчыларына гијмәтли һәдијјәләр верәрәк Чырағ Хәлифәни вә онун башга адамларыны гәтлә јетирдиләр.⁶³

Османлылар Ширван вилајәтинин малијјә мәсәләләри илә мәшғул олмаға башладылар. Бу ишин ичрасы Күмүшзадә Мустафа Чәләбијә тапшырылды.⁶⁴ Онун хусуси һазырдағы тәһрир дөфтерләринә вилајәтдән јығылан 247 јүк арым ағча пул* сәбт олунду. Ширван вилајәтиндә олан бүтүн торпағларын гејдијјаты исә Зал Мәһәммәд Чәләбијә

* Ағча вә јахуд ахча—вәзини 0,33 грамдан 1,2 грама гәдәр олан күчүш пул. Көстәрилән дөврдә 120 ағча—1 гуруш, 270—360 ағча исә бир итуна бәрәбәр иди. 1687-чи илдән башлајарағ ағча рәсмән гурушла вәз едилди (Бах: Ибраһим Печәви. Көст. әсәр, З. М. Бүниядовун «Шәрһәрәи, сәһ. 97).

тапшырылды. 700 мин ағча кәлири олан бүтүн хасс (хассә) торпаглары* Шамахи бәйләрбәјисинә верилди. Ондан башга 14 санчагбәјијә дә «хасс» торпаг сәһәләри тәһким едилди.⁶⁵ Көрүнүр ки, Османлы сарајы белә чидди тәдбирләр көрмәклә Ширванда узун мүддәт галмак вә ораны Османлы гәјда-гануну үзрә идарә етмәк нијјәтиндә иди.

Нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, Османлы сәрдар, вәзир вә дөјүшчүләрини Ширваның мәркәзи һиссәләриндә даими галмасы һеч дә хәтәрсиз дејилди. Ара-сыра һүчумлара мәруз галан «Ширван бәйләрбәјиси Осман Өздәмироғлу бу гәрара кәлди ки, ислам дөјүшчүләриниң Дәмиргапыда галмалары мәсләһәтидр».⁶⁶

Осман паша Өздәмироғлу Дәрбәнддә галмагла, һеч дә башга Ширван шәһәрләриндән әл чәкмәк нијјәтиндә дејилди. О, тезликлә Шамахија 15 мин ногај дөјүшчүсү јоллады. Печәвиниң мә'луматына көрә, тәхминән 15 мин Дағыстан дөјүшчүсү дә Шамхал бәјин башчылығы алтында ораја көндәрилди.⁶⁷

Гејд етмәк лазымдыр ки, III Мурад өзүнүн әсас гүввәләрини гызылбашларын өз әлләриндә сахладыглары башга зәнкин вә мүнбит Азәрбајҗан вә Иран әразиләринә јөнәлтмәк мәгсәди илә Ширваны, әсасән, татарларын күчү илә сахламаг нијјәтиндә иди. О, 1578—1579-чу илләрдә татар ханы Мәһәммәд Кәрај мәктублар көндәриб онлары Ширвана кетмәјә тәрғиб етмишди. Буна көрә дә Мәһәммәд Кәрај хан 987-чи илин чәмадус-сани ајының 1-дә (26 ијул, 1579) Ширваны тутмаг әзми илә өз пајтахты Бағчасарајдан јола дүшү. «...Шамахи вә Бақы алынды. Кирди[ман] чәјыны кечиб, Гызылагаҗа чатдылар. Татарлар чохла гәрәтә киришдиләр. Крым ханы бу гәдәр вар-дөвләт әлдә етдикдән сонра даһа Ширванда галмајыб, өз өлкәсинә гајытмаг гәрарына кәлди. Өзү гајыдараг, оғлу Гази Кәрајы Ширванда сахлады. Султан [онун] бу әмәлиндән инчиди, хан исә өз мүлкүндән вә башындан мәһрум олду».⁶⁸ Амма мә'лумдыр ки, бундан сонра да Крым ханлары Османлы султанларына онларын сәдагәтди вассаллары кими өз хидмәтләриниң көстөрмәкдә идиләр.^{**}

* Шаһ вә шаһ аиләсинә мәхсус олан торпаглара «хасс», јахуд «хассә» торпаглар дејилдири. К. Рәһбәрна көрә исә, әксинә, шаһ торпаглара «халисә», дөвләт торпаглара «хассә» адланырды (Бах: Ә. Ә. Рәһмани. Көст. әсәр, сәһ. 125, 228).

** Гејд: Крым татарлары һ. 880 (м. 1475)-чи илдән Султан Мәһәммәд Фатһини вәзир Кәдүк Әһмәд пашаның Кәфә зинданында душтаг олан Крым ханы Менлик Кәрајы азад едиб һакимијјәтә кәтирдји илдән башлајараг һәмишә (русларын 1783-чү илдә бу сүләләни мәһв етмәләринә гәдәр) Османлы султанларына онларын Авропа христианлары вә Сәфәви һөкмдарларына гаршы апардыглары дөјүшләрдә һәм-

Бу барәдә III Султан Мурадын Ширван хусусунда Мәһәммәд Кәрај хана јаздыгы мәктуб чох сәчијјәвидир: «Арамызда гәдимдән бәри олан достлуғмуза көрә сиз сон ики илдә Ширваны зәбт едән бизим дөјүшчүләримиз көмәк көстөрмиш вә һәмни виләјәтдәки фитнәкарлары гылыңчынызла гана гәрг етминсиз. Бу әмәлиниз бизим бирлијимниң даһа да мөһкәмләнмәсинә сәбәб олмуш, е'тибарыныз көзүмүздә јүз дәфә артмышдыр. Достлуғмузун даһа да артмасында азачыг да олса тәрәддүд етмәјин. Јенидән [Ширванда галмаг үчүн] сәј' едәк, чүнки јалныз һүчум вә гәрәтлә дүшмәнләрин көкүнү [о јерләрдән] кәсиб гуртара билмәрик. Әкәр биз бу гышда зәһмәтә гатлашараг Ширванда гала билмәсәк, ораны горујуб өз әлимиздә сахлаја билмәјәчәјик... Кәл әчәм мәмләкәтини о јолуну азымышлардан (гызылбашлардан—Ш. Ф.) пак едәк...»

Инди сәрдар Сән'ан паша...дүшмәнә тәрәф көндәрилмишдир. О, сизин торағыныздан кечиб кедәчәкдир, мәсләһәт билдијиниз јердә онунла көрүшүн...әчәм мәмләкәтини ајинләри пислик олан рафезиләрдән (гызылбашлардан—Ш. Ф.) тәмизләјин...сүнни әһалисини онларын итаәтиндән чыхарын...»⁶⁹

Бу мәктубун мисал кәтирдјимиз сон чүмләси Османлыларын Гызылбашлара гаршы мубаризәдә дини-идеоложи принципләр әсасында һәрәкәт етдијини бир даһа нәзәрә чатдырар. Елә III Мурадын Ирана һәмлә заманы Өздәмироғлу Осман пашаның әскәрләринә фәрманында да әсас фикр бу чәһәтә верилди. Фәрманда охујуруг: «Мүзәффәр әскәрләрим гәләбә әлдә етмәк үчүн мәним бу нәсиһәтләримә әмәл етсинләр...Биз дин јолунда һәмишә дөјүшмүш вә галиб кәлмишик. Нечә вахтдыр ки, ислам гылыңчы өз гынында галмагдан пасланмыш вә дин дүшмәнләри[миз] ислам өлкәләринә әл узатмышлар. Буна көрә дә, кафирләрин әзилмәси шәр'ән вачибдир...Кә'бә тәрәфләрдә чох дөјүшмүш олан зәмәтәли вәзир Гаҗы Сән'ан паша...илә һүчума кечиб, дин дүшмәнләрини...гырын».⁷⁰

III Султан Мурадын Дағыстан һакимиңә јаздыгы бир мәктубда да султаның «әчдад, сәрдар вә сәркәрләриниң»

карлыг етмишләр. һ. 1188 (м. 1774)-чи илдә Османлыларын Русия тәрәфиндән мәғлубијјәтиндән сонра Крым дөвләти түркләрин тә'сириндән чыхыб мустәғиллик әлдә етди. Ләкин бу һал узун сүрмәди. Рус чаричасы II Јекатеринаның гошуналары Крымы зәбт едиб, сон Крым ханы Шәһин Кәрај ханың һакимијјәтинә сон гојдулар. Јухарыда ады чәкилән Мәһәммәд Кәрај хан исә II Мәһәммәд Кәрај хандыр ки, о һ. 985—997 (1577—1584)-чи илләрдә һакимијјәт сүрмүшдүр. Ондан сонра гардашы I Ислам Кәрај хан (һ. 986; м. 1578-чи илдәк) вә II Гази Кәрај (һ. 992—996; м. 1584—1588) ханлыг етмишләр. Бах: К. Э. Босфорт. Мусульманские династии, Москва, 1971, с. 209.

вахты илэ Ширвана жүрүш етмэлери вэ оранын пак е'ти-
гадлы сүннилэрини рафезилэрдэн тэмизлэмэлери хатырла-
ныр, бу жолда дагыстанлыларын да дин дүшмөнлэрини өз-
мөжө башлајыб, бөјүк хидмэтлэр көстөрдиклери јад едилер.
III Султан Мураддын јаздыгына көрө, Дагыстан «һөвзәси
үләма мәнбәи, зүһәда мә'дәнидир вэ [әһали] сүнни әгидәли-
дир».⁷¹ Этраф ханлара вэ һакимләрө бу мәзмунда мәктублар
көндөрөн Османлы султанлары сүнни тәригәтини әлдә әсас
тутараг, ғызылбашлар үзәринә етдикләри жүрүшләрин әсл
маһијәтини пәрдәләмәжә чалышыр, һәмин жүрүшләрә динч
дон кејдиридиләр. Мә'лум олдуғу кими, II Шаһ Исмајы-
лын һакимијәти илләриндә (1576—1577) Османлы—Ғызыл-
баш мүнәсибәтләриндә бир һәлимлик мүшәһидә олунмаға
башламышды. Бунун сәбәби, зәннимизчә, бу Сәфәви һөкм-
дарынын ашағыда көстөрәчәһимиз кими сүнниликә мејл вэ
бөјүк рәғбәт етмәси олмушдур. Амма ондан сонрақы Ғызыл-
баш һөкмдарлары Шаһ Мәһәммәд Худабәндә вэ Шаһ Аббас
шиәлији өзләринин әсас дөвләт дини е'лан едәрәк, вар гүв-
вәләри илэ сүнниликә гаршы чыхышлар етмиш, бу јолда дә-
фәлләр вэ инадкарлыгла мубаризә апармышлар.*

И. П. Петрушевски вэ С. Б. Ашурбәјлинин дүзкүн ола-
раг көстөрдикләри кими, Иран—Түркия мубарибәләринин
идеоложи әсасынын дини мотивләр олдуғуна бахмајараг,
әслиндә Османлы Түркиясинин Загағгазијанын зәнкин өлкә-
ләрини вэ тичарәт-карван транзит јолларыны әлэ кечир-
мәкдә бөјүк марағы варды. «Бундан башга, Бақы лиманыны
тутмагла Түркияжә Хәзәр дәнизинә чыхмаг имканы әлдә
едирди. Ширванын зәнкинлији, онун нефти, дузу, ипәји,
памбыгы вэ с. мәһсуллары да түрк султанларыны Азәрбај-
чана һүчума ширникләндирән амилләрдән иди».⁷²

Көстөрмәк лазымдыр ки, 1578—1590-чы илләр арасын-
да Османлылар үмумијәтлә, Азәрбачан, Күрчүстан вэ
Ширван торпаглары үзәриндә өз һакимијәтләрини сахла-
мышдыларса да, ғызылбашлар һеч бир вәһлә бунунла ра-
зылашыр, тез-тез һәмин торпаглар уғрунда чидд-чәһд
көстәридиләр. Мәһз буна көрә дә, Османлы сәрдарлары,
адәт үзрә, ғыш фәслини Әрзурумда кечирир, баһарда јени-
дән өзләринин султан тәрәфиндән тәјин едилән јерләринә
гајыдырдылар. Османлылар ғызылбашларыны һүчумлары
нәтијәсиндә Ширванда ара-сыра өз мөвгеләрини итирир-
диләрсә дә, јени гүввә топлајыб сонрадан һәмин јерләри

* II Шаһ Исмајылын ғысамүддәтли һакимијәти заманы онун дини
ислаһат кечирмәк чәһди барәдә О. Ә. Әфәндијевин вердији мә'луматлар
дигәтәләјидир. (Бах: О. Ә. Әфәндијев. XVI әср Азәрбајчан Сәфәвиләр
дөвләти, сәһ. 139—143).

кери алырдылар. Н. 990 (м. 1582)-чы илдән Кәнчә һакими
Имамгулу хан Гачар Шаһ Мәһәммәд Худабәндә тәрәфин-
дән 4 хан, 30 султан, 3 мин горчи вэ 50 минлик бир гошун-
ла Шамаһыја көндәрилимиш, бә'зи јерләри тутмуш, Шабран
јахынлығында олан Нијазабадда Румели дөјүшчүләринин
сәрдары Јағуб бөјлә дөјүшмүш, мәғлуб олараг кери чәкил-
мишди. 991-чи илин рәбиуә-сани ајынын 18-дә (12 мај
1583) исә Имамгулу ханла «ислам дөјүшчүләри» османлы-
лар арасында јени дөјүш олмушду. Ибраһим Печәвинин
мә'луматына көрә, «Имамгулу ханын гошунунда ибн Бүр-
һан да варды. О, Ширван бөјләриндән олуб, сонра дүшмән-
ләр (ғызылбашлар—Ш. Ф.) тәрәфинә кечмишди».⁷³ Шүбһә-
сиз ки, бурада ады чәкилән ибн Бүрһан јухарыда һағғындә
бәһс етдијимиз Әбу Бәкр Мирзәдир.* Үч күн сүрән вә һәт-
әлә кечә мөш'әл ишығында да давам етдијинә көрә «Мөш'-
әл дөјүшү» адланан һәмин дөјүшдә Имамгулу хан јенидән
мәғлуб едилмишди.

Зәбт етдикләри вэ сонрадан дәфәләрлә әлдән вердиклә-
ри бөјүк шәһәрләри горумаг үчүн Османлылар галалар
тикир, бөјүк гарнизонлар сахлајырдылар. Белә галалар-
дан бири дә 40 күн әрзиндә тикилән вэ чәмәдүс-сани ајы-
нын 15-дә (7 ијул 1583) тамамланан Шамаһы галасы ол-
мушдур.⁷⁴

Ширван Османлыларын әлинә кечдикдән сонра өлкә
ики бөјләрбәјилијә—Шамаһы вэ Дәрбәнд бөјләрбәјилијинә
бөлүнмүш, һәр бөјләрбәјилик бир нечә санчагдан ибарәт
олмушдур. Шамаһы бөјләрбәјилијинә даһил олан сәччаг-
лар (16 санчаг) бунлар иди: Лаһыч (һөвзи-Лаһыч), Аф-
лаш, Гәбәлә, Салјан, Зәрдаб, Шәки, Бақы, Салеру, Гарч
Улус, Ахты вэ Ихир, Дику, Сирјан (Сирһан), Османн, Ху-
даверд (Худадард), Маһмудабад, Әрәш.

Дәрбәнд бөјләрбәјилији исә ашағыдакы 8 санчагдан
ибарәт иди: Дәмирғапы, Шабран, Ахты, Губа, Мүскүр, Кү-
рә, Чыраг, Рустов.⁷⁵

Османлы империјасынын разылығы илэ Ширванда
белә бөлкү ишн апарылмасына бахмајараг, орада әлдә еди-
лән гәләбәни сахламаг үчүн бу ишә һөвәслә киришә
биләчәк бир шәхс тапмаг чәтинлик јаратмышды. Ширван-
дакы Османлы гошунларына башчылыг етмәк әввәлчә Ди-
јарбәкир бөјләрбәјиси Дәрвиш пашаја, сонра исә Гәләб
бөјләрбәјиси Мустафа пашаја тәклиф олунмушдурса да,

* Әбу Бәкр Мирзә 1602-чи илдә вәфат етмиш, ондан сонра вариси
галмадығы үчүн Ширваншаһлар дөвләтинин бәрпасы уғрунда даһа һеч
бир чәһд кестәрилмәмишдир. (Бах: Бәкир Сидги Күтүкөғлу. Көст. әсәр.
сәһ. 124—127).

онлар бу вәзифәдән бојун гачырмыш, нәһајәт сәрдар Ләлә Мустафа паша һәмнин вәзифәни Өздәмироғлу Осман пашанын өһдәсинә гојмушду.⁷⁶ Јухарыда көстәрилдији кими, Осман пашанын игәмәткаһы исә, узун әсрләр Ширваншаһлар дәвләтинин пајтахты олан Шамаһыда дејил, Дәрбәнддә иди.

Османлы мә'мурлары Ширванда әһалинин сијаһыја алынмасы илә дә мәшғул олуб, орада Османлы верки системи үзрә фәалијәтә башладылар. 1582-чи илин сонларында III Мурад тәкчә Ширваны дејил, бүтүн Азәрбајҗаны илә кечирмәк нијјәти илә өлкәјә јени јүрүшләр тәшкил етди.* Сонралар Шаһ Мәһәммәд Худабәндә Ширванда галан түркләрлә дөјүшмәк үчүн бир нечә дәфә гошун јолладыса да, лакин Искәндәр бәј Мүншинин көстәрдији кими, Осман паша онлара гаршы дурмаға мүвәффәғ олду.⁷⁷

1587-чи илдә Сәфәви тахтына чыхан. 16 јашлы Аббас Мирзә үч ил сонра Османлыларла Гызылбашлар үчүн ағыр олан сүлһ мүгавиләси имзаламаға мәчбур олду. Мүгавилә имзаланмаздан әввәл онула III Мурад арасында сәрт әһвали-руһијјәли мәктублашма кетмиш, Османлылар галиб тәрәф кими өз шәртләрини мүгавил мәғлуб тәрәф гаршысында бәјан етмишдиләр. Султан мәктубларындан бириндә дејилрди:

«...Султан дөјүшчүләринин илә кечирдикләри јерләр вә мәмләкәтләрин әһалиси гызылбаш зәбтиндән чыхыб, бизим сарајын јолладығы адамларын әлиндә олмалыдыр: Тәбриз, Гарачадағ әтрафы, Кәнчә вә Гарабаға мәнсуб олан јерләр, Ширван торпағлары, Күрчүстан наһијәси, Нәһавәнд вә она мәнсуб јерләр, Луристан вә онун табелијиндәки торпағлар...султан сарајынын мүвәккилләриндә вә Османлы дәвләтинин е'тибарлы адамларынын ихтијарында галмалыдыр...Сәрһәдләрин [јенидән] мүәјјән олмасы үчүн Ван

* Османлы ордусунун Азәрбајҗана бу јени јүрүшләри илә әләгәдар бир сыра тәдгигатчыларын сәһв фикирләри вардыр. Шәрәфхан Бидлиснин әсәринә истинад едәрәк, 1582-чи илдән сонрақы Османлы јүрүшләриндә куја Крым татарларынын да иштирак етмәләри хусусунда мәлумат верән И. П. Петрушевскинин сәһв фикри С. Б. Ашурбәјли тәрәфиндән дә тәқрар гејд олунмушдур /Бах: И. П. Петрушевски. Азәрбајҗан XVI—XVII әсрләрдә, сәһ. 273; С. Б. Ашурбәјли. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 281—282/. Һалбуки, О. Ә. Әфәндијев тарихчи И. Печәви вә тәдгигатчы Б. Дорна истинад едәрәк, јухарыда көстәрилән јени Османлы јүрүшләриндә татарларын иштиракыны тәкзиб етмишдир /Бах: О. Ә. Әфәндијев. Азәрбајҗан Сәфәвиләр дәвләти, сәһ. 170/. Үмумијәтлә, татар гошуналарынын 1579—1581-чи илләрдә Азәрбајҗана дөрд јүрүшү баш вермиш, онлар сонралар бир даһа Ширвана сөхулмамышлар /Бах: О. Ә. Әфәндијев. Азәрбајҗан Сәфәвиләр дәвләти, сәһ. 159—161; 178—180/.

бәјләрбәјиси Хызыр паша вә али дәрҗаһа јахын адам олан һүсејн тә'јин едилди».⁷⁸

Бу мәктубун ардынча III Мурад елә һәмнин мәсәлә хусусунда јени бир намә јоллајыб, артыг сәрһәдләрин мүәјјәнләшдирилмиш олдуғуну Сәфәви һөкмдарына билдирди.⁷⁹

Беләликлә, 1590-чы илин мај ајынын 21-дә бағланан Сәфәви—Османлы сүлһ мүгавиләсинин шәртләриндән биринә көрә Ширван вилајәти башға Азәрбајҗан торпағлары кими Османлы империјасынын тәркибинә гатылды. Һәмнин әрази XVII әсрин башланғычына гәдәр түрк һакимијјәти алтында галмышдыр. Ширван 1590-чы илдән сонра он илдән чох Туркијә тәрәфиндән идарә олунмушдурса да, бу вилајәти өз кечмиш мүстәғиллијинә гајтармағ үчүн мүәјјән чәһдләр едилмишдир. Белә ки, 1602-чи илдә Ширван тахт-тачынын Ширваншаһлар нәслиндән олан сон илдиачысы Әбу Бәкр Мирзә бу мәсәләдә она көмәк көстәрилмәси үчүн I Шаһ Аббаса мүрациәт етмишди.⁸⁰

Беләликлә, гејд етмәк ләзымдыр ки, XV—XVI әсрләр Ширван дәвләтинин игтисади вә ичтиман-сијаси һәјәтында вә нәһајәт онун сүгутунда мүһүм рол ојнајан дөврләрдән бири олмушдур.

СӘФӘВИ ДӘВЛӘТИ ВӘ ОСМАНЛЫ ИМПЕРИЈАСЫ

XV әсрин мүхтәлиф дөврләриндә Гарагојунлуларла вә Ширваншаһларла сүлһ, Ағгојунлуларла каһ сүлһ, каһ да мүһарибә шәрәитиндә јашајан вә һәмнин дәвләтләрлә өз ичтимаи-игтисади, сијаси, дини вә һәрби мүнәсибәтләрини ардычыл давам етдирән Османлы дәвләти XV әсрин II јарысында башлајарағ, әввәлчә Сәфәвијә дәрвинш вә шејхләри, сонрадан исә (XVI әсрдә) Сәфәви падшаһлары илә гаршылыгылы мүнәсибәтләрдә олмушдур. Бүтүн XVI әср боју давам едән һәмнин мүнәсибәтләр әсасән рәгабәт характери дашымышдырса да, Османлы—Сәфәви әләгәләриндә, динч јанашы јашамағ, бир-бирләринә мүхтәлиф мөгсәдләрдәшыйан дипломатик елчиләр (сәфарәт һејәтләри) јолламағ, мәктублар, һәдијјәләр көндәрмәк мөгамлары да аз олмамышдыр.

XVI әср Сәфәви—Османлы мүнәсибәтләринин шәрһинә башламаздан әввәл, бүтүн мүсәлман Шәрһиндә бәргәрар олмуш ислам дининин ики чәрәјанындан—шиәлик вә сүн-нилиқдән бәһс етмәмәк олмаз. Ону да гејд етмәк ләзымдыр

ки, XV эсрин сону—XVI эсрин эввэлләриндә үч бөјүк сүләлә—Османлылар, Мәмлүкләр вә Сәфәвиләр бүтүн мүсәлман дүңјасы вә ислам әләминдә үстүнлүк әлдә етмәјә чалышырдылар. Бу сүләләрин әлләриндә олан кениш әразиләрдә сүнни-шиә мүнәсибәтләри кәркинләшдирилир, бир динин ики мәнәһәби гаршы-гаршыја гојулурду. Мәмлүк султанлары Османлы вә Сәфәви һөкмдарларыны ислам дининин гәјдаганунарныны позмагда күнаһландырыб, Гаһирәни бүтүн ислам дүңјасынын баш шәһәри сајыр. Мәһәммәд пејғәмбәрнин вә бөјүк мүсәлман имамларынын вәсијјәт вә төвсијәләринә јалныз орада дүзкүн әмәл олуңдуғуну билдирдиләр.¹

Мәлүмдур ки, шиәлик идејалары VII эсрдән е’тибарән мејдана чыхмышдыр. Һәмнин идејаларын ән долғун шәрһи XII эср мүәллифи Мәһәммәд әш-Шәһристанни тәрәфиндән онун «Китаб әл-миләл вә-н-ниһәл» китабында тәфсилләтлә верилмишдир.² Шәһристаннијә көрә, шиәләр Мәһәммәд пејғәмбәрнин ғызы Фатимәнин әри олан дөрдүнчү хәлифә Әлинин (хилафәт илләри 656—661) тәрәфдарлары кими чыхыш едәрәк, јалныз онун ән ләјәгәтли имам (мүсәлман ичмасынын башчысы) вә хәлифә (Мәһәммәд пејғәмбәрнин чанишини) олдуғуну гәбул едирдиләр. Онларын фикринчә, имамлығ һүғугу (имамәт) Әли вә Фатимә нәслиндән башға (Мәһәммәд пејғәмбәрнин оғлу олмадығына көрә) һеч кимә мәнсуб ола билмәз. Шиә әгидәсинчә имамәт һүғугу јалныз ирси принципә әсасланмалыдыр, имам мүсәлман ичмасы тәрәфиндән мүстәғил оларағ сечилә билмәз (сүнни әгидәсинин әксинә оларағ) вә јалныз ирси оларағ тәјин едилмәлидир. Мәһз буна көрә дә шиәләр Әлидән әввәлки үч хәлифәни—Әбу Бәкри (632—634), Өмәри. (634—644) вә Османлы (644—656) јаланчы имамлар вә јаланчы хәлифәләр һесаб етмишләр.³

XIV—XV эсрләрдә Өн вә Орта Асија дәвләтләрининиң әксәриндә сүннилик рәсми дәвләт мәнәһәби олмушдур. Бәзән, һәтта бир сыра һөкмдарларын (мәсәлән, Чаһаншаһын) шиәлијә мејл етмәләринә бахмајарағ, үстүнлүк сүннилијә хас иди, шиә мәнәһәбинин нүмәјәндәләри исә тәғиб олунурдулар. Амма кениш халғ күтләләрининиң әксәријјәти, әсәсән кечирдикләри иғтисади чәтинлик үзүндән, исламын илк дөврләриндә мөвчуд олан шәриәт ганунарларынын бәрпа олунмасына (јә’ни шәрнәтә әсасланмајан верки вә мүкәләффийјәтләрин ләғвинә) чәһд едир, «гејбә чәкилән» 12-чи шиә-иснаәшәри имамы Мөһдинин тезликлә гајытмасыны арзулајыр, онун көмәји илә еһтијач, мөһрумијјәт вә зүмләрләрдән азад олуначағларына үмид едирдиләр. Һәтта, Сәб-

зәвар шәһәриндә, Хорасан сәрбәдарларынын үсјаны заманы базарда һәр күн бәр-бәзәкли бир ағ аты һазыр вәзијјәтдә сахлајырдылар ки, имам Мөһди «зүһур» едән кими һәмнин ата миниб, халғы зәнкин ә’јанларын вә ганичән һөкмдарларын әлиндән хилас етсин.

Һәмнин дөврдә шиәлик јалныз Азәрбајҗанда дејил, һәмчинин Иранда, Ираги-Әрәбдә, Суријада (Шам) вә Кичик Асијада (Рум) да јајылмагдајды. Мө’тәдил шиә-имамларын тө’сири илә, јухарыда адлары чәкилән дәвләтләрин әразиләриндә сәфәви-ғызылбаш һәрәкаты јаранмагда иди.⁴

Сәфәвијјә, јахуд «Шејхи» адланан суфи-дәрвиш тәригәтинин әсасы һәлә монғолларын һакимијјәти заманы Әрдәбил шәһәриндә Шејх Сәфиәддин Ишағ (1252—1334) тәрәфиндән гојулмушду. Ондан сонра бу тәригәтин башында онун оғлу Шејх Сәдрәддин (1334—1392), нәвәси Хачә Әли [1392—1427], нәтичәси Шејх Ибраһим [1427—1447] вә көтүчәси Султан Чүнејд [1447—1460] дајандылар.⁵ Әввәлләр Чүнејдин дә «шејх» адландырылмасына бахмајарағ, о сонралар өз мүридләрини силаһландырымыш, өзүнү «султан» е’лан едәрәк, Азәрбајҗанда вә Анадолуда шиә мәнәһәбини һәрби-сијаси јолларла јајмаға башламышды.⁶

Шејх Чүнејдин «султан» титулу дашымағы илә онун сијаси фәәлијјәти Әрдәбил маликанәси һүдудундан кәнарә чыхырды.⁷ О, кениш һакимијјәтә чатмағ үчүн һәтта, нә гәдәр тәзадлы бир һал олса да бә’зи сүнни һөкмдарларын нүфузундан да истифадә етмәјә чалышырды. Шејх Чүнејд Ширваншаһ Хәлилуллаһа мәктуб јоллајарағ, ону да чаһад нә гәзавата дә’вәт едир, ондан көмәк төмәннасында олур.⁸ Ширваншаһ онун бу тәклифини гәбул едирсә дә, көрүнүр ки, онларын сазиши баш тутмамышдыр. Султан Чүнејд өз мүрид вә дәрвишләри илә аз сонра Әрдәбили тәрк етмиш, Сиваса кәләрәк, Османлы һөкмдары II Султан Мурада елчи көндәрмиш, онун торпағында өзүнә иғамәт верилмәсини хаһиш етмишди.⁹ Түрк мәнбәләринин мә’луматындан бәлли олур ки, Султан Мурад Султан Чүнејдин бу хаһиши илә әләғәдар үләмалар илә мәсләһәтләшдикдән сонра, шиәлијин Түркијәдә јајылачағындан горхмуш, шиә рәһбәринин Османлы дәвләтинә кәлишинин «милләтин бирлијини позан бир тәһлүкә» олачағы гәнаәтинә кәлмиш вә «бир тахта ики падшаһ сығмаз» китабы илә онун истәјини рәдд етмишди.¹⁰

Сивасы тәрк етмәк мәчбуријјәтиндә галан Султан Чүнејд әввәлчә Конјада, сонра исә Трабзонда галмыш, өз идејаларынын тәблиғинә киришимши, һәтта Трабзон императорлуғуну јыхыб, өзү вә мүридләри үчүн бир дәвләт гурма-

ға чалышмышды. Өзүнүн бу мөгсәдинә јетә билмәјән Султан Чүнејд «Гарагојунлу дәвләтини девириб,* Ағгојунлу дәвләтини јарадан» Узун һәсәнин јанына кәләрәк, онун бачысы Хәдичә илә евләнди.¹¹ Бу издивач ону кәстәрир ки, Султан Чүнејдин шиә мәнһәбинин дини башчысы олмасына бахмајраг, о, гаты сүнни олан Узун һәсәнин бачысыны алмагла, фанатик бир шејх кими дејил, сијаси хадим кими һәрәкәт етмиш.¹² мәнһә Ағгојунлуларла гоһумлуғ сәјәсиндә өзүнүн кәләчәк планларыны һәјата кечирмәк мөгсәди күдмүшдүр. Султан Чүнејдин вәлиһәнди һејдәр дә атасынын јолу илә кетмиш, Ағгојунлулар архаланмыш, дајысы Узун һәсәнин гызы Аләмшаһ (Марта) илә евләнмишди. Бу кәбин илә Узун һәсән дә дөјүшкән Сәфәвиләрин шәхсиндә өзүнә һимајәчи тапмыш, Чаһаншаһ Гарагојунлу вә Әбу Сәид Тејмури илә мүбаризәсиндә гызылбашларын кәмәјиндән истифадә етмишди.¹³

Узун һәсәнин вәфатындан сонра Ағгојунлу тахт-тачынын ирси саһиби олан Султан Јағуб Султан һејдәрини сијаси фәалијјәтинин кенишләнмәсиндән горхмуш, онунлу мүбаризәдә көмәк истәјән гајынатасы Ширваншаһ Фәрүх Јасара һәрби дәстәләр јоллајараг белә демишди: «Әкәр Султан һејдәр...бу өлкәни (Ширваны—Ш. Ф.) әлә кечирәрсә, Азәрбајчан дәвләтини дә (јә'ни Ағгојунлу дәвләтини—Ш. Ф.) алмаг арзусунда олачагдыр».¹⁴ Нәтичәдә, Султан һејдәр дә өз сијаси мөгсәдләринә јетә билмәди вә 1488-чи илин ијун ајынын 30-да Табасаран јахынлыгындакы дөјүшдә мәнһә олду.¹⁵ Шејх һејдәрин вәфатындан сонра, онун оғлу Султанәли, ондан сонра исә Исмајыл гызылбаш тајфаларына башчылығ едәрәк, өзләринин мә'лум сијаси мөгсәдләри уғрунда дөјүшдүләр. Беләликлә, Шејх Чүнејдән башлајараг, онун оғлу һејдәр (1456—1488) вә нәвәләри Султанәли (1488—1494/95) вә Исмајыл (1494/95—1524) дә өз ата-бабаларынын јолу илә кедәрәк, шиәликдән сијаси мөгсәдләринин ичрасы үчүн истифадә етмәјә башладылар.

XV әсрдә Сәфәвиләрин архаландығлары әсас гүввә сонрадан гызылбашлар адландырылан једди тајфа (шамлы, румлу, устачлы, тәкәли, әфшар, гачар, зүлгәдәр) олмушдур. Бу тајфалар «мүгәддәс» Сәфәви шејхләринин итаәтинә кирәрәк, өзләрини «мүрид», «суфи», «дәрвиш» адландырылар.

* Проф. Меймет Сарајын бу фикри сәһвдир. Мә'лум олдуғу кими, Узун һәсәнин Ағгојунлу бәјлијинә башчылыға кечмәсиндән (1453) сонра, һеч дә Ағгојунлу дәвләти јаранмамыш, Гарагојунлу дәвләтинин 1467-чи илдә сүғутуна гәдәр Узун һәсән сәдәчә олараг бир «бәјлик» һөкмдары олараг галмышды.

салар да һәгигәтдә, Сәфәвиләрә хидмәт едән феодал гошунлары функцијасыны дашыјырдылар.¹⁶

Сәфәви-гызылбаш тәсиринин Әрдәбилдән чоһ-чоһ кәнара јајылдығыны (Иран, Күрдүстан, Рум, Шам вә с.) көрән Өн Асијанын сүнни һөкмдарлары шиә һәрәкәтынын белә сүр'әтлә кенишләндијиндән горхуја дүшдүләр. И. П. Петрушевскинин тамамилә һағлы олараг јаздығы кими, Шејх һејдәр Сәфәвинин Ширваншаһ Фәрүх Јасар тәрәфиндән мәғлубијјәти вә гәтлинин бејнәлхалғ әһәмийјәти варды.¹⁷ Бу һадисә мүнәсибәтилә Јағуб Ағгојунлу дәрһал Османлы султаны II Бајазидә мәктуб јазмыш, «јолуну азымышларын башчысы»¹⁸ (јә'ни Шејх һејдәр—Ш. Ф.) үзәриндәки гәләбәни бөјүк севинчлә она билдирмишди.

Мәктубда Шејх һејдәрин «әсил-нәсәб е'тибарилә өвлија ханәданындан вә Әсфија (Сәфәвијјә—Ш. Ф.) дудманындан» олдуғуна бахмајараг, сијаси фәалијјәти (Күрчүстан вә аличәнәб Ширваншаһа гаршы Ширвана һүчуму) пиләнир, өлүмүнүн зәрурәт олдуғу әсасландырылыр. «О фиргә (јә'ни гызылбашлар—Ш. Ф.) пејғәмбәр шәриәтинин вә мүртәзәви тәриғәтин дүшмәнләри, дин вә дәвләтин јағыларыдырлар...Онларын гәһр олунамалары дин вә милләт сәһабәләри үчүн...мүждәдир».¹⁹—јазан Султан Јағубун мәктубуна дәрһал чаваб кәндәрән II Бајазид бир сүнни һөкмдары кими һәмин гәләбә мүнәсибәтилә ону тәбрик етмишди.²⁰

Султан һејдәр Сәфәвинин дин вә сијасәт мејдандан кәнар едилмәсиндән аз сонра Султан Јағуб Ағгојунлу да өз јахын адамлары тәрәфиндән зәһәрләниб өлдүрүлмүш, сарајда һакимијјәт уғрунда даһили чәкишмәләр гүввәтләнмишди. Белә чәкишмәләрин Ағгојунлулары мәғлубијјәтә уғрадачағыны вә Сәфәвиләрин һакимијјәтә кәләчәкләрини санки ирәличәдән көрән II Бајазид Әлвәнд Мирзә Ағгојунлуја јаздығы мәктубда онлары бирлијә чағырыр. Әлвәнд Мирзәнин чавабында «бајандури султанларынын иттифағ етмәләринин зәрурәтиндән» бәһс едилдикдән сонра «әкәр әмим һәзрәт Гасым бәј вә Мир Мурад...мәл'ун гызылбашларын дәф'инә иттифағ етсәләр...һәмин күруһу мәғлуб едә биләрләр. О, һәзрәтдән (II Бајазиддән—Ш. Ф.) дә бизим тәвәғгимиз будур ки, өз көмәјини әсиркәмәсин вә аллаһын пәнәһи илә...јер үзү о чәмәәгин (гызылбашларын—Ш. Ф.) вәләләтиндән хилас олсун вә бајандуријјә хилафәти (һакимијјәти—Ш. Ф.) әлә алсын» јазан Әлвәнд Мирзә өз наһаһатлығыны Османлы султанына билдирир.²¹ «Гызылбашларын ортаја кәлмәләри илә зүлмәтин чоһалдығы вә нурун азалдығыны» билдирән Султан Бајазид өзүнүн нөвбәти

мәктубунда «лакин күнәшин габагында чыраг ишыгынын әләмијјәти јохдур» јазараг, Әвәнд Мирзәјә үрәк-дирәк верир, она өз көмәјини вәд едир.²²

Бүтүн бу һадисәләр Сәфәвиләрин шиә мәнһәбини әлдә әсас тутараг, бөјүк һакимијјәтә јегмәк уғрунда етдикләри чидд-чәддләри нүмајиш етдирир. Шејх Чүнејд, Шејх Һејдәр вә Шејх Султанәлинин мәғлубијјәтләри һәлә Сәфәвијјә тәриғәтинин мәғлубијјәтә уғрамасы демәк дејилди. Гызылбаш тајфалары вә Сәфәвиләрин тәрәфдарлары сүнни һөкмдарларына гаршы чыхмаг үчүн әлверишли шәраит көзләмәјә башладылар. Ағгојунлу дәвләти даһилиндә баш верән јени сарај мүнәғишләри гызылбашлара 13 јашлы Исмајылын рәһбәрлији илә јени фәалијјәтләри үчүн имкан јаратды. 1500—1501-чи илләр арасында Исмајыл бүтүн Азәрбајчан өзүнә табе едә билди.²³

Гејд етмәк лазымдыр ки, Сәфәвиләрин Анадолудаки мүридләри һәлә Исмајыл шиә олмаздан әввәл дә тез-тез Әрдәбилә зијарәтә кедир, шиәлијин өз торпагларында төблиғи үчүн бөјүк сәј кәстәрирдиләр. Онлара верилән «Бунча зәһмәт чәкиб, Әрдәбилә кетмәк әвәзинә Мәккәјә кедиб һәзрәти-рәсулу зијарәт етсәниз даһа јакшы олмазмы?» суалына суфиләр «биз диринни јанына кедирик, өлүнүн јох чавабыны верирдиләр».²⁴

Азәрбајчан торпагларыны әлә кечириб, орада Сәфәви-Гызылбаш дәвләти гурмаг идејасы илә мүхтәлиф тәшәббүсләрә әл атан Сәфәви шејхләри Чүнејд, Һејдәр вә Султанәлинин фәчили уғурсузлуғларындан сонра бу јола гәдәм гојан Исмајылы јалныз Әрдәбил суфиләри дејил, һабелә бүтүн Иран, Ираги-Әрәб, Күрдүстан вә әсасән Рум (Кичик Асија) имами-шиәләри вә дәрвишләри гызыллығла мүдафиә етдиләр.²⁵ Онлар јалныз Азәрбајчанда дејил, олдуғча кениш бир әразидә дәвләт дини шиәлик олан бир сәлтәнәт јаратмаг истәји илә силаһланыб һәрәкәт етдиләр вә нәтичәдә, чохла ган ахыдараг мәгсәдләринә наил олдулар.

Әкәр, Гарагојунлуларын шиәләрлә, Ағгојунлуларын сүнниләрлә, шиә Сәфәвиләрин исә Ағгојунлуларла гоһум олдуғларыны нәзәрә алсаг, белә гәнаәтә кәлә биләрик ки, XVI әсрә гәдәр шиә-сүнни мүнәсибәтләри һәлә дини дүшмәнчилик дәрәчәсинә чатмамышды. Өз сјајси мубаризәсиндә гәләбә әлдә етмәк наминә шиә мәнһәбини бир бајраг кими Азәрбајчан вә Иран үзәриндә галдыран Шаһ Исмајыл шиәлији сүнниликә гаршы барышмаз дини идеолокија сәвијјәсинә галдырды.

Өзүндән әввәлки Гарагојунлу вә Ағгојунлу дәвләт баш-

чылары кими Шаһ Исмајыл да һакимијјәтә кәлән заманә* Тәбриз шәһәрини өзүнә пајтахт етмишир. Онуң илки мәгсәдинин јалныз Азәрбајчанда һакимијјәт сүрмәк олдуғуна бахмајараг, јухарыда кәстәрилән өлкәләрдәки шиә мәнһәбли тәрәфдарларынын тәзјиг вә истәји илә бу кәч һөкмдар 1502—1509-чу илләрдә Иранын вә Кичик Асијанын дәринликләринә доғру ирәлиләјәрәк Қашан, Исфahan, Казерун, Шираз, Јәзд, Кирман, Дијарбәкир, Әхлат, Бидлис, Әрчиш шәһәрләрини әлә кечирди, Күрдүстана вә Ираги-Әрәбә һүчумлар етди, Луристаны өз табелији алтына алды, Ширван исә онун ики һәрби јүрүшүнә мәрзу галды. Онуң бу јүрүшләри заманы, әһалиси шиә олан јерләр дәрһал табе олур, сүннилик мәркәзләриндә исә гызылбашлар әһалијә шиәлији зорла гәвул етдирмәјә чалышырдылар.

Сәфәвијјә-гызылбаш чәрәанынын јени мүршиди олан Шаһ Исмајыл өзүнүн сәјсыз-һесабсыз мүридләри тәрәфиндән кет-кедә илаһиләшдирилди. Исмајылын башга мәмләкәтләрдә олан мүридләри бир-бири илә гаршылашканда «Салам әлејкум» әвәзинә «Шаһ» дејирдиләр, һәтта хәстәләрини јолухмаға кәдәнләр белә, дуа әвәзинә «Шаһ» сөзүнү тәқрар едирдиләр.** Бу һагда, алман тәдғигатчысы Валтер Һинсин дә марағлы гејди вардыр. О јазыр ки, мүстәсна шәхсијјәтләрин гәһрәман, јары мә'буд һәтта мә'буд сајылмалары бәшәријјәт гәдәр көһнә олан бир мәсәләдир.²⁶

XVI әсрин әввәлләриндә Иран әһалисинин әксәријјәтинин сүнниләр тәшкил едирдиләр. И. П. Петрушевски, В. Ф. Минорски, Н. Д. Миклухо-Маклај вә башгаларынын мә'луматларына көрә XIV—XV әсрләрдә дә Иранда шәһәр сүнниләрә нисбәтән аз идиләр. Әрдәбил шејхләри тәрәфиндән апарылан шиә төблиғаты төкчә Иранда дејил, Азәрбајчанда вә Кичик Асијада—түркдилли әһали арасында да бөјүк әкс-сәда доғурду вә өзүнә чохла тәрәфдар топлады.²⁷ Франс Бабинкерин Венесија сәјјаһларынын әсәрләринә әсасән вердији мә'лумата көрә, XV әсрин сону—XVI әсрин әв-

* Исмајылын 1501-чи илдә тахта чыхмасы һағгында кениш мә'лумат вардыр, лакин түркмән тәдғигатчысы О. Екајев Исмајылын 1499-чу илдә тахта әйләшдији барәдә јанлыш мә'лумат верир (Бах: О. Екаев. Усиление проникновения шиизма в Хорасан XV—XVI вв. «Материалы IV Всесоюзной конференции востоковедов. Восток: Прошлое и будущее народов», Москва, 1991, стр. 220).

** Тәдғигатчы Чавад Һеј'әт дә бу хүсусда јазыр: «Сәфәви дәвләтинин јаранмасы Анадолу шиәләриндә елә бир шур вә һојачан јаратмышды ки, бир-бирини «Шаһ» кәлмәси илә саламлајырдылар вә өз шаһларыны көрмәк үчүн Ирана кәлирдиләр» (Бах: Чавад Һеј'әт. Кәст. әсәр. сәһ. 121).

вәлләрində Кичик Асија әһалисинин артыг бешдә дөрд һиссәси шиәләрдән ибарәт иди.²⁹

Јухарыда јаздығымыз кими, шиә-гызылбаш һәрәкатынын јайылмасы түрк султаны II Бајазиди бәрк һәјәчана салмышды. О, нә јолла олурса-олсун шиәлијин гаршысыны алмаға чалышыр, гоншу һакимләри дә буна дәвәт едирди. Ағгојунлу шаһзадә вә мирзәләри арасында ихтилафын кет-кедә дәрриләшдијини көрән II Бајазид вахты итирмәдән күрд һачы Рүстәмә мәктуб јазараг, Ағгојунлу—Гызылбаш мүнәсибәтләриндән нараһат олдуғуну билдирир, бу хусусда ондан мәлүмат сорушур. Күрд һачы Рүстәмин чавабы түрк султанынын тәшвишини бир гәдәр дә артырыр.²⁹ Лакин артыг кеч иди. Ағгојунлу мүлкүндә һәмин сүләләнин јахын гоһуму, Узун һасәнни гыз нәвәси Исмајыл Сәфәвинин һакимийәти бәргәрар олмушду.

Шаһ Исмајыл, шүбһәсиз ки, бөјүк бир шиә дөвләти гурмаг нијјәтиндә олмушдур, лакин о, һәләлик бу иши онун мәзнәб рәгиби олан башга гүдрәтли һөкмдарлары өзүнә гаршы галдырмагла көрмәк истәмирди. Султан Бајазидә тезликлә Шаһ Исмајылдан бир мәктуб кәлди. Сәфәви һөкмдары түрк султанындан «Рум өлкәсиндә јашајан гызылбаш мүрид вә әгидә саһибләринә Әрдәбили зијарәт етмәләри үчүн ичазә» истәјир, јолларда јерли һаким вә вәлиләрин зәвварларын кедиш-қолишләринә мане олмамалары үчүн тәдбир көрүлмәсини нәзәрә чатдырыр. Һәлә чох кәнч олан, лакин белә сүр'әтлә гәләбәләр әлдә едән, јалныз Азәрбајчанда дејил, Румда вә башга өлкәләрдә дә јүз минләрлә тәрәфдары олан Шаһ Исмајыла етираз едә билмәјән султан она мүсбәт мәзмунлу чаваб мәктубу јоллајыр.³⁰

И. П. Петрушевскинин бир гејдиндә II Бајазидин тәбәәләри олан Сәфәви дәрвиш тәригәти мүридләринә онларын Әрдәбили зијарәт етмәләри хусусунда ичазә верилмәси султанын белә зијарәтин сијаси дејил, дини характер дашыдығыны күман етмәси илә әсасландырылыр ки,³¹ зәннимизчә, бу дүзкүн мүлаһизә дејил. Тәбиәти етибарилә мүлајим адам олан түрк султанын гызылбашларын сијаси нијјәт вә аддымларыны көрмәјә билмәзди. Һеч дә тәсадүфи дејил ки, кәнч Исмајыл һәлә шаһ олмаздан әввәл II Бајазид мүхтәлиф гүдрәт вә игтидар саһибләри илә мәктублашыр, әлагәдә олдуғу бүтүн нүфузулу шәхсләри Сәфәвиләрә гаршы чыхмаға тәһрик едир, онлара өз көмәјини вәд едирди. О, Мисир вә Суријанын мәмлүк султаны Гансу Гури (1501—1516) илә гызылбашлар арасында һәрби иттифаг бағлана биләчәјиндән горхуја дүшәрәк, дәрһал мәм-

лүк һөкмдарына мәктуб јоллајыб ону гызылбаш һәрәкатынын Өн Асија дөвләтләри үчүн тәһлүкәли ола биләчәјиндән һали едирди.³² Бу түрк султаны, үмумийәтлә, өзүндән әввәлки вә сонрақы Османлы һөкмдарларынын әксинә олараг мүнәрибәләрә, өзкә торпағлары зәбт етмәјә бикәнә олмушдур. О, Шаһ Исмајылын шәхсиндә тәһлүкәли бир рәгибин мејдана чыхдығыны көрүрдү, лакин ола билсин ки, II Бајазид мәшһур гызылбаш шаһына гаршы чыхмагла Кичик Асијада јашајан чохсајлы шиә әһалисинин дә она гаршы чыхачағындан горхурду.

Атасынын әксинә олараг, шаһзадә Сәлим Гызылбашлар, дөвләтинә гаршы даһа гәти һәрәкәт етди. О, әввәлләр Ағгојунлу һөкмдарларына, инди исә Сәфәви шаһына иллик хәзак өдәјән вә беләликлә дә, гызылбашларын вассалы вәзијәтиндә олан Күрчүстана һәрби јүрүш етди (1508). Трабзон валиси олан шаһзадә Сәлимин белә һәрәкәти Шаһ Исмајылын һиддәтинә сәбәб олду.

Кәнч Османлы шаһзадәси илә кәнч Сәфәви һөкмдары арасында вәзијјәт, онсуз да, кәркин иди. Шаһ Исмајыл тахта чыхдығы вахтдан етибарән Бајбурд, Әрзинчан вә башга Анадолу торпағларына өз гызылбаш хәлифәләрини (шиә динини тәблиғ едән гызылбашлар) көндәрәрәк, о јерләрин әһалисини өз тәрәфинә чөкмәјә чалышырды. Һәсән бәј Румлу Јазыр ки, Рум дијарында јерли халгын бәзи нүфузулу нүмајәндәләри, о чүмләдән Гарача Илјас «Рум суфиләринин бир дәстәси илә кәлиб» она гошулду.³³ Демәк, Шаһ Исмајыл гызылбаш-суфи идеолокијасыны Османлы торпағларында даһа да кенишләндирәрәк, өз дөвләти илә һәмсәрһәд олан Кичик Асија торпағларында өзүнә арха ола билчөк күввә һазырлығына башламышды. Амма һәләлик ики дөвләт арасында чидди бир ихтилаф баш вермирди. Фәхрәддин Кырзыоғлунун мәлүматына көрә, шаһзадә Сәлим Күрчүстан сәфәриндән гајымтыгдан сонра, Шаһ Исмајыл Истанбула бу Трабзон һакиминдән «шикајәт етмәк вә падшаһа тәминати-достанәсини јенидән билдирмәк мәгсәдијлә» бир елчи һејәти көндәрди.³⁴ Бу мәлүматдан көрүнүр ки, Султан Бајазид кими, елә Шаһ Исмајыл да гоншу Османлы дөвләти илә бөјүк ихтилафа чан атмырды. Мүнәччимбашыја көрә, Султан Бајазид гызылбаш елчиләрини гәбул етдикдән сонра Сәлимә «әмри-али көндәриб бујурдулар ки, о, анчаг өз санчағыны (Трабзону—Ш. Ф.) мүнәфизәјә мәшғул олуб, зијадәјә (башга торпағлара—Ш. Ф.) тәчавүз етмәсин».³⁵

Кичик Асија шиәләринин Османлы султаны вә вилајәт һакимләри тәрәфиндән тәғиб едилмәси Шаһ Исмајылын

диггетиндэн јайынмады. О, шиэчилијин даһа да кенишлән-мәси үчүн һатта Кичик Асија шиэләринин Иран вә Азәр бајчана көчүрүлмәсинә чәһд етди. Лакин бу хуsusда онун II Бајазидә јаздығы һ. 908 (м. 1502/03)-чи ил тарихли мәктубуна султан тәрәфиндән һеч бир чаваб верилмәди.³⁶ Ики ил сонра, Ираг вә Фарсы фәһ едән Шаһ Исмајылы тәбрик етмәк үчүн Султан Бајазид тәрәфиндән Тәбризә көндәрилән елчи һеј'әти Сәфәви һөкмдары тәрәфиндән һөрмәтлә гаршыланмыш, һәсән бәј Румлуја көрә, «шаһ Султан Бајазидә өз мәнәббәтини изһар етмишди».³⁷

Түркијәнин Азәрбајчанла харичи сijasәти II Бајазидин шаһзадә Сәлим тәрәфиндән тахтдан салынмасы вә Султан Сәлим дөврүнүн (1512—1520) башланмасы илә көкүндән дәјишди. Атасындан фәргли олараг Султан Сәлим Асијада кениш торпаг сәнәләри әлә кечирмәк барәдә дүшүнмәјә башлады. Бу планын һәјата кечмәси үчүнсә о, илк нөвбәдә Сәфәви дөвләтинин гызылбашларыны, сонра исә Мисир вә Сурија мөмлүкләрини арадан көтүрмәли иди.

Султан Сәлим шиә-гызылбашлар үзәринә һүчумуна елә өз дөвләтинин шиәләрини гырмагла башлады. Мәнбәләрин мә'луматына көрә, бир нечә күн әрзиндә 40 миңдән чоһ шиә гырылды. Султан Сәлимин нөвбәти шиә гыргыны исә онун Азәрбајчана вә Ирана һүчуму илә баша чатмалыјды.

Султан Сәлимин шиә һәрәкатына гаршы белә чидд-чәһдлә фәалијәтә башламасынын сәбәби онун кечирмиш олдуғу бөјүк бир горху һисси илә дә әлагәдардыр. II Бајазидин һакимијәтинин сонунда Кичик Асијада (Анадолуда) јерли гызылбашларын бөјүк үсјаны башлады. Усјанын башында гызылбаш тәкәли тајфасындан олан Шаһгулу (Османлы мәнбәләриндә кинајә илә «Шејтангулу») адлы бир шәхс дурурду.

Шаһгулу кимдир? Бу суалын чавабы үчүн Сәфәвиләрин көстәриши илә Кичик Асија вилајәтләриндә шиәлијин төблиғи илә мөшгул олмуш бә'зи јерли хәлифәларин фәалијәтләри һагда бир нечә кәлмә сөз демәк вачибдир.

Султан һејдәрин бир гызылбаш мүршиди кими фәалијәтдә олдуғу вахтларда Анадолудан һәсән Хәлифә адлы бир шәхс ики дәфә Ирана кетмиш, Султан һејдәрән «дәстүрүл-әмәл» алараг Тәкә елинә гајытмышды. Дејиләнә көрә, о өз елине гајытдыгдан сонра Султан һејдәрин мүридләриндән олан Пирә Сән'ан белә узагкөрәнлик етмишди: «Һәсән Хәлифә кәлди, амма о, Тәкә елине јанар бир атәш кәтирди». Доғрудан да, һәсән Хәлифәнин Тәкә елине апардығы атәш вә ган олду. Онун сонрақы фәалијәти бу сөзләрин доғрулуғуну тәсдиг етди.

Һәсән Хәлифәдән сонра онун оғлу Шаһгулу Тәкәли өз атасынын давамчысы олду. Султан Бајазидин һакимијәтинин сонларында, о, бир дәстә Мүнтәша вә Кәрмијан гызылбашлары илә Шаһ Исмајылын јанына јолланды. Тәкә ели һакими онлара мане олмаг истәдикдә, Шаһгулу она гаршы чыхыб, дөјүшдү вә галиб кәлди. Тезликлә өз әтрафына чоһлу шиә топлајан Шаһгулу Гараман вилајәтини әлә кечирди. Сивас үзәринә һүчума кечди. Султан Бајазидин баш вәзири Хадим Әли паша 50 миңлик ордусу илә она һүчума кечмәк мәчбуријәтиндә галды. Чүнки үсјанчыларын һәрәкәтләри Османлы дөвләти үчүн артыг бөјүк тәһлүкә јаратмышды; онлар мәсчидләри дағыдыр, кәндләри јандырыр, мүгәддәс зијарәткәһ вә мөзарлары виран едирдиләр. Усјанын јатырылмасы вә Шаһгулунын өлдүрүлмәсиндән сонра, сағ галан үсјанчылар Гызылбаш дөвләтинә гачмаг мәчбуријәтин дә галдылар.³⁸

Султан Сәлим гызылбаш хәлифәләри тәрәфиндән Кичик Асија вилајәтләриндә апарылан төблиғатын даһа да кенишләнчәјиндән вә бунун ағибәтинин Османлы дөвләти үчүн фәчиәли ола биләчәјиндән еһтијат дәрәк, Азәрбајжан Сәфәви дөвләти илә бирдәфәлик һесаблашмағы гәрара алды. О, гаршыдакы дөјүшүн ағыр олачағыны билдијиндән, јүрүшә һазырлыг тәдбирләри көрмәјә башлады, әтраф вилајәтин һакимләринә вә бир сыра сүннимәзһәб дөвләт башчыларына онларын да сәфәрбәр олмаларыны мәсләһәт биләрәк, гызылбашларла бирдәфәлик һесаблашмаг сәзүрәтини нәзәрә чатдырды.

Османлыларын Сәфәви дөвләтинә һүчум һазырлығы илә әлагәдар бир мәсәләнин дә нәзәрә чатдырылмасы әһәмијәтли оларды. Султан Сәлим, мә'лум олдуғу кими, гызылбашлары мүсәлман сажмамыш, бу хуsusда башга өлкә башчыларына да мүхтәлиф рисалә вә фитвалар јолламышдыр. Мүфти һәмзә Әфәнди тәрәфиндән һазырланан фитва дејилерди: «Еј мүсәлманлар, билин ки, рәисләри Әрдәбил-оғлу Исмајыл олан гызылбаш тајфасы Пејғәмбәр әфәндимизин шәриәт вә сүннәсинә, ислам дининә вә Гур'ани-мүбинә хор бахмагдадыр. Чәнаби-Аллаһын һарам бујурдуғуна һаләл дејән, Гур'ани-кәримни атәшә атан, шәриәт китабларыны чыран, мәсчид вә чамеләри јыханлары мүдафизә едән, һәзрәт Әбу Бәкр илә һәзрәт Әмәрә сөјүб, онларын хилафәтини инкар едән, Пејғәмбәр әфәндимизин хатуну Ајишә анамыза күфр едән бу гызылбаш тајфасына гаршы һәрб е'лан едилмәси хуsusунда шәриәт китабларымызын еһкамларына үј-ғун олараг фитва вердик. Зира онлар кафир олмушлар. Онларла әлбир оланлар вә онларын етдикләрини едәнләр дә

кафирдирлэр. Бу кафирлэрин чэмијјэтини дагытмаг бүтүн мүсөлманлара вачиб вэ фэрз олмушдур. Бу иш уғрунда дөјүшөн мүсөлманларын өлэнлэри шәһид, галанлары исә газн олачагдыр. Өлдүрүлөн гызылбашлар исә чәһәннәмликдир!».³⁹

Мәзһәблэри ајры, динлэри бир олан гызылбашлары «дин-сиз» адландыран бәзи Османлы тарихчилэри дэ Султан Сәлим тәрәфиндөн јаздырылан фитваја тәрәфдар чыхыр, «ислам дининә күфр едиб, ону рөдд едән Шаһ Исмајыл вэ онун газилэринә гаршы башланачаг савашларын башга дин дүшмәнлэрилә едилән савашлар кими чаһад сајылачагыны» билдирир, шиәлэрин «өлдүрүлмэлэринин чајиз, малларынын һалал, никаһларынын исә батил олдуғуну» хүсуси олараг нөзэрә чатдырырлар (Ибн Камал, «Фи-тәкфирир-рәфавиз»). Ашиг Пашазадә дэ «Фитөвајә-Камал Пашазадә дәр һәггә-гызылбаш» адлы рисаләсиндә һәмнин фикирдәди. Вахтилә Әрдәбилдә јашајан, сонра Анadolуја сығынан Молла Әрәб адлы, әсли Хорасанлы олан бир түрк алһимнин дэ Султан Сәлимнин Азәрбајчана јүрүшә рәғбәтләндирилмәсиндә бөјүк ролу олмушдур. Шиәчилик мәсәләсинин чиддилијини Османлы султанына анладан Молла Әрәб гызылбашлар үзэринә һүчумуни зәуриллијини билдирир вэ сонралар, јүрүш заманы Чалдырана гәдәр кедиб, Османлы әскәрлэрини һәрбә тәшвиғ едир.⁴⁰ Буна көрә дэ, Султан Сәлим өзбәк Шејбәк хана (Мәһәммәд хан Шејбанијә) мәктуб јазараг, она «мүштәрәк дүшмәнлэри олан гызылбашлара гаршы биркә јүрүш етмәји тәклиф едир».⁴¹

Беләликлә, бир илдән чох кәкән дөјүш һазырлығы башлајыр.

Султан Сәлимнин бир мүттәфиғ кими өзүнә чәлб етмәк истәдији һөкмдарлардан бирн дэ Мавәра ән-нәһр дөвләтинин башчысы Убејд (Убејдулла) хандыр*. Османлы һөкмдарынын она јаздығы мәктубда «Шәрг өлкәлэри әһалисинин Суфиоғлунун (Шаһ Исмајылын—Ш. Ф.) элиндән чана дојдуглары, онун гәдәм басдығы јерләрдә фитнә-фәсад төрөндији» вэ с. һәрәкәтлэри нисләниләрәк, бу шиә һөкмдара гаршы

* Убејд хан өзбәк ханы Маһмудун оғлудур. Бөјүк һакимийәт әлдә етмәк мөгсәди илә Хорасана һүчум едәрәк Султан һүсејн Бајқаранын оғланлары Көпәк Мирзә вэ һүсејн Мирзәни мәғлүб едир. Мәшһәди тутур, Бухарада Зәһирәддин Бабурла (кәләчәк «Бөјүк моғоллар» империясынын башчысы) дөјүшүр, Гәчдәван галасы јахынлығында Шаһ Исмајылын әмири Нөчмә-саннин гәтлә јетирир, Шаһ Исмајылын өлдүрдүју Шејбәк ханын ханымы Моғол хатуну алдыгдан сонра Бухарада вэ сонра бүтүн Мавәра ән-нәһрдә там мүстәғил һаким олур. Хорасаны өлә кечирмәк үчүн дөфәләрлә Ирана һүчум едир, 946 (1539/40)-чы илдә өлүр (Һасән бәј Румлу. Әһсәнүт-таварих, Седдон нәшри, сәһ. 185—187; 191—194; 205—207; 213—220; 222—233; 240—243; 269—272; 274—276, 294—295; Шаһин Фәрәлијев. Азәрбајчан XV—XVI әсрләрдә, Бақы, 1983; сәһ. 116—117).

јүрүшүн зәуриллији гаршыја гојулулр. «Јахын заманда бөјүк бир орду илә һәрәкәт олуначагдыр...Сизә атамын заманындан бәри күвәнчимиз вардыр [вә] Сизин дә бу ишдә бизә јардымынын лазымдыр...Тезликлә Сиздән севиндиричи кәбәр көзләјирик» јазан Султан Сәлим тезликлә дэ Убејддән чаваб мәктубу алыр. «Сиз һүчум едән кими биз дә һәрәкәтә кәлмәји гәрәра алмышыр. Елчимиз Низамәддин Мәһәммәд бәј кәлән андан Сәмәргәнд сөрһәдидән {тутмуш} Дашкәндә гәдәр бүтүн мирзәләрә (шаһзадаләрә—Ш. Ф.) ханлара, султанлара, баһадырлара, өзбәк-чағатај бәјлэринә табе оланлара—Чинкиз хан сојуна гурултај гуруб, рафизиләр (гызылбашлар—Ш. Ф.) үзэринә јүрүмәлэри хүсусунда гәрар верилди»—јазан Убејд хан тамамилә Султан Сәлимә тәрәфдар олдуғуну билдирир.⁴²

Османлы султаны Ағгојунлу бәјлэриндән Фәррухшад бәјә (О, Султан Мурад Ағгојунлунун вәзири олмушдур) дэ мәктуб јоллајараг, ону дэ «әһли-сүннә» (сүнниләр) кими өзүнә һәмкар олмаға дәвәт едир.⁴³

Көстәрдијимиз бу сәбәбләрдән башга, Османлы орду-сунун гоңшу «Шәрг дијарына» һүчума апарылмасында ордулакы јеничәрилэрин (гејри-мүсәлман Османлы пијада дөјүшчүлэри—Ш. Ф.) бөјүк гарәт әлә кечирмәк үчүн һәрби јүрүшә чыхмаг истәји дэ мүәјјән рол ојнамышдыр. 918 (1512)-чи илдән, јәни Султан Сәлимнин өз атасына вэ гардашларына гаршы гиям едиб тахт-тачы әлә кечирмәси илиндән башлајараг, Кичик Асијада, хүсусилә Анadolу вэ Әрзинчанда гызылбаш хәлифәлэри тәрәфиндән јенидән шиә тәблиғаты күчләндирилмиши. Османлы дијарында јени султанын һакимийәтә кәлмәси илә әлагәдар орада јаранан һәрч-мәрчлији билән «Суфијә-камил» («Камил суфи»), јәни, Шаһ Исмајыл дәрһал Нурәли Хәлифә Румлуну «садиғ суфилэри бир јерә топламаг» үчүн Анadolуја көндәрди. Мәнбәлэрин мәлүматына көрә, бу хәлифә Анadolуда елә атәш төрәтди ки, евләрлә бәрәбәр адамлар да јанды. О, үстүнә јеријән Османлы гошунуну мәғлүб едиб, Тоғаты тутду, «Суфијә-камил»ин адына хутбә охутду. Нурәли Хәлифә Әдирнәдән Газзајыры адлы јерә кәлдиклә, һәтта өз атасы Султан Бајазидә вэ гардашы Сәлимә гаршы үсјан едән Султан Мурад да 10 минлик гошуну илә гачыб она бирләшди.⁴⁴ Јенидән Тоғата гајыдыб шәһәри јандыран бу бирләшмиш орду Никшәһрә кәлди. Орада Султан Мурад Хәлифәдән ајрылыб, Тәбризә—Шаһ Исмајылын јанына кетди. Нурәли Хәлифә исә Әрзинчана кедиб, 15 минлик бир ордуја га-либ кәлди. Султан Сәлимнин Гызылбаш дөвләти үзэринә тәҗили һүчума кечмәк нијјәтинин башга бир сәбәби дэ мәһз

бунда иди. О, женичә тахта чыхдыгы үчүн өз гүвәсини кәрәк һәм «өзүнүнкүләрә, һәм дә биканәләрә» кәстәрәјди.⁴⁵

О. Ә. Әфәндијевин һаглы гејдинә кәрә, Сәфәви дөвләтинин һәрби-сијаси тарихиндә Чалдыран дөјүшү мүнһүм мәрһәлә олмушдур. Бу дөјүш Кичик Асијада јашајан шиәләрдән көмәк ала билчәкләри хусусунда Сәфәвиләрин үмидинин јанлыш олдуғуну кәстәрди.⁴⁶ Дөјүшдән әввәл Султан Сәлимн күчлү һазырлыг иши апардығынын әксинә олараг Шаһ Исмајыл «Исфәһан бојларында ов етмәклә» мәшғул иди.⁴⁷

Азәрбајчана һүчүм әрәфәсиндә Султан Сәлим бир-биринин ардынча үч мәктуб көндәрир. Һәмнин мәктубларын һамысы тәһгирамиз хитаб вә һәдә-горху илә долудур. Османлы султаны гызылбаш шаһынын әлиндән бәрк јаныглы иди. Мә'лумдур ки, бир чох өлкәләрин, о чүмләдән дә Шәрг өлкәләринин дипломатиясына хас чәһәтләрдән бири дә, тахта јени чулус едән һөкмдарын башга јахын вә узаг дөвләт башчылары тәрәфиндән рәсмән танынмасыдыр. Сәлимн ики илдән бәри султан олдуғуна вә һәтта Венесија вә Мачарыстан тәрәфиндән дә рәсмән танындығына бахмајараг, һәлә Шаһ Исмајыл ону тәбрик етмәмиш, беләликлә дә јахын бир гоншу кими онунла сијаси әлағә јаратмаг чәһдиндә олмамышды.⁴⁸ Тәбиәти е'тибарилә кин-күдурәтли бир шәхс олан Султан Сәлим Азәрбајчана гошун чәкмәклә бу һәрәкәтин әвзини Шаһ Исмајылдан чыхмалы иди. Мәһз елә буна кәрә дә Султан Сәлим биринчи мәктубунда гызылбаш һөкмдарынын да мүтәгабил олараг өзү тәрәфиндән шаһ кими танынмадығыны билдирмәк мәгсәдијлә она «Әмир Исмајыл» дејә мүрачигәт етмишдир.⁴⁹ Сонра о, һәмнин мәктубда Сәфәви һөкмдарыны шәриәтә мүхалиф әмәлләрдә күнаһландырыр, онун вә она ујанларын гәтлинин вачиб олдуғуну билдирир. Лакин мәктубдан көрүндүјү кими, Султан Сәлим ики дөвләт арасындакы ихтилафын дөјүшсүз дә һәлл олуна билчәјәтинә ишарә едәрәк («Әкәр, сән төвбә едиб, әлиндәки өлкәни Османлы өлкәси сајсан, чох јахшы, јох, әкәр белә һәрәкәт етмәсэн, Аллаһын истәји нәсә о да олачагдыр»),⁵⁰ ону дөјүшдән чәкиндиर्मәјә чәһд етмишдир, чүнки һәмнин дөјүшүн мәс'улијјәтин баша дүшмүш, ола билсин ки, өзүнүн гәләбә чала билчәјәтинә там архајын олмамышды. Белкә, елә буна кәрә дә о, гаршыдакы Гызылбаш—Османлы дөјүшүнә сүнни өзбәкләри, күрдләри, Афғојунлу бәјләрини вә ширванлылары да чәлб етмиш, онлара мүхәлиф мәктублар көндәрмишдир.

Шаһдан чаваб алмајан султан она икинчи мәктубуну јоллајыр. Мүгабил тәрәф јенә сусур. Үчүнчү мәктуб јазылыр, Османлы ордусу Әрзинчандан Азәрбајчана доғру даһа

да прәлиләјир, нәһајәт султанын үч мәктубуна шаһын бир чаваб мәктубу кәлир. Шаһ Исмајыл Султан Сәлимә билдирир ки, Гызылбаш вә Османлы дөвләтләри арасында һеч дә елә бөјүк ихтилаф јохдур, онларын мүнәсибәтләринин исләшмәсинә Әлауддөвлә Зүлгәдәр (гоншу һаким) сәбәб олмушдур. Бу мәктубун јазы тәрзиндән көрүнүр ки, Шаһ Исмајыл да дөјүшдән чәкинир вә арада сүлһ јараначағына үмид едир. Мәһз бу нијјәтлә дә о, Шаһгулу ағанын елчи сифәтилә Османлы султанынын һүзуруна көндәридијини билдирир. «Бу мәктубу достчасына јаздыг вә Сизә гаршы чыхмаг үчүн һазырлыга башладыг. Инди, истәдијинизи един...Әли өвладлары илә савашанларын өзләри јох олмалыдыр!...»⁵¹

Шаһ Исмајыла дөрдүнчү мәктубуну 1514-чү илин август ајынын орталарында јазан Султан Сәлимлә дөјүш, нәһајәт ки, бир нечә күндән сонра, августун 25-дә Тәбриздән бир гәдәр аралыда јерләшән Чалдыран адлы јердә баш верди. Бу дөјүшүн кедиши вә нәтичәләри бәрәдә И. П. Петрушевскинин О. Ә. Әфәндијевин, Н. Фәлсәфинин, Ә. Нәваннин, Ј. Сәнәмоғлунун вә башга мұәллифләрин әтрафлы мұәлүматлары вардыр. Бир күнлүк Чалдыран дөјүшүндә мәғлүб олан Шаһ Исмајыл кери чәкилмәк мәчбуријјәтиндә галдыр. * Тезликлә Тәбризә кирән Султан Сәлим дә орада чәми 8 күн галдыдан сонра кери гајыдыр, чүнки артыг хејли гәнимәт әлә кечирән јәничәриләр Султан Сәлимдән тәкнидлә кери гајытмағы тәләб едирләр.

Биз Чалдыран дөјүшү илә әлағәдар мәнбә вә әдәбијјатларын вердикләри мәлүматларын тәһлили илә мәшғүл оларкән, белә гәнаәтә кәлдик ки, һәрби тәһлизат вә гүввә чәһәтинчә Османлылардан хејли зәиф олан Гызылбашлар кәрәк һәмнин дөјүшә чыхмајыб көзләмә мөвгеји тутадылар. Әкәр белә олсајды, Османлылар елә онсуз да өз тор-

* «Тарихи-чәһанара» вә «Аләмарәји-Шаһ Исмајыл» мәһбәләринин мә'лүматына әсасланан О. Ә. Әфәндијевә кәрә Чалдыран дөјүшүндә гызылбаш гадынлары, о чүмләдән Шаһ Исмајылн ханымлары Бәһрузә вә Тачлы дә иштирак етмишләр. Дөјүш заманы Бәһрузә әсир дүшмүш, Тачлы исә јараланышды /Бах: О. Ә. Әфәндијев. XVI әсрин...сәһ. 118/. Көрүнүр ки, дөјүшләрдә гызылбаш гадынларынын иштирак етмәләри, ән'әнәви һал олмаса да, тәкчә азәрбајчанлылары хас иди. О дөврдә Османлы гадынларынын дөјүшләрдә вурушдуғлары бәрәдә мә'лүмат јохдур. С. М. Онуллаһи өзүнүн «Тачлы ханым» адлы мағаләсиндә бу шаһ ханымынын һәтта дипломатик фәаллијјәтиндән дә бәһс едир. Белә ки, Тачлы ханым тәрәфиндән данышыг апармаг үчүн Османлы сәркәрдәси Ибраһим пашаја бир елчи һеј'әти көндәридишди /Бах: С. М. Онуллаһи. Тачлы ханым, Азәрб. ЕА-нын Хәбәрләри, Әдәбијјат, Дил вә Инчәсанәт сәријасы, № I, 1981, сәһ. 49/.

пагларына дөnmөк мөчбуријјетиндә галачагдылар, чүнки Азербайчана јүрүш едән ики јүз минлик бөјүк бир ордунын јад өлкәдә галмасы үчүн һеч бир шәраит јох иди. Султан Сәлимин бу хусусда Севиндик адлы бир хана јолладығы «Чалдыран фәтһнамәсиндә ачыг-ашкар белә јазылмышдыр: «...О залым вә гәддарын (Шаһ Исмајылын—Ш. Ф.) шәриндән әтраф әмин олмадығы үчүн бу вилајәтләрдә гышламаг чох зор олдуғундан Османлы мүлкүнә дөnmөк лазым кәлди».⁵² Лакин Османлы гошунунун керн дөnmө лабүдлүјүнә бахмајараг, Султан Сәлим өзүнүн гәләбәсиндән олдугча гурурланмыш, елә һәмнин күн оғлу Сүләјмана, Қрым ханына, Қурчүстан һакиминә, зүлгәдәр әмиринә, күрд бәјнинә вә «Шәрг һакимләриндән онунла кизли достлуг мүнәсибәтиндә олан бир бәј» фәтһнамәләр јолламыш,⁵³ һәтта Әһмәд адлы бир пашаны Тәбризә һаким тәјин етмишди.⁵⁴

Сентјабр айынын 14-дә Тәбризи тәрк едән Султан Сәлим Нахчыван вә Бајбурду кечиб өз мәмлөкәтинә дахил олду. О, бир нечә мин Азербайчан сәнәткарыны да көчүрүб өзү илә Истанбула апарды.⁵⁵ Ә. Нәванинин мәлүматына кәрә, Султан Сәлим 1515-чи илин баһарында јенидән Азербайчана һүчүм планлашдырмышды.⁵⁶ Јәгин ки, елә буна кәрә дә, о, гызылбашларла нифаг мөвгәјиндә дурур, онларла сүлһә кәлмәк истәмирди. Султан Сәлим Амәсјадә олдуғу заман, Шаһ Исмајылын јолладығы сәфәрәт һејәти гијмәтли һәдијјәләрлә сараја кәлиб, Османлы дөјүшчүләринин әсир көтүрдүкләри Тачлы ханымы керн истәмишдиләрсә дә, султан нәинки шаһын бу хаһишинә әмәл етмәмиш, һәтта сәфирләри зиндана атмыш, мәликә Тачлыны гошун газиси Чәфәр Чәләби Тачизадәјә вермиш,⁵⁷ беләликлә дә, гызылбашларла олан дүшмән мүнәсибәтини бир даһа нәзәрә чатдырмышды.

Чалдыран дөјүшүндән сонра Шаһ Исмајыл ики мәктуб јазараг, Османлыларла бир нечә дәфә сүлһ бағламаға чәһд етдисә дә, бу чәһдләрин мүсбәт нәтичәси олмады. Онун о вахтларда султана јолладығы мәктубларын биринчиси әлимиздә јохдур. Икнччи мәктуб исә санки биринчинин давамы кими јазылмышдыр. Гызылбаш һөкмдары һәмнин мәктубда Османлы сарајына јолладығы елчи һејәтинин керн гәјятмадығындан нараһат олдуғуну билдирир, Кәмәләддин Һүсејн бәјдән вә Бајрам ағадан ибарәт олан јени елчиләринин «мачал дүшән кими» керн гәјтарылмаларыны хаһиш едир. Бу мәктубун диггәти чәлб едән јерләриндән бири дә, Чалдыранда мәғлубијјәтинә бахмајараг, Шаһ Исмајылын өз гуруруну горујуб сахладығыны ифадә едән чүмәләридир. Шаһ өз мәғлубијјәтинин сәбәбини һәмнин дө-

јүшә әһәмијјәт вермәјәрәк, јахшы һазырлыг ишләри апармамасында вә «талә гисмәтиндә» кәрүр («О вахтларда мән өз әскәрләrimi әтраф јерләрдән чағырмадым, бир нечә мүлазимим вә Дијарбәкир әтрафындан кәлән адамларымла зәрурәт үзүндән Сизин гаршыныза чыхдым»)⁵⁸ Шаһ Исмајыл султаны сүлһә дәвәт еләрәк («...диндар султанлар арасында башланан мүхалифәт дин вә иманын сәифләмәсинә, күфр вә үсјан әһлининә чүрәт вә чәсарәтинә сәбәб олур»),⁵⁹ онун јанына јолланан гызылбаш елчиләринин мәгсәдләринин јалныз «әлбирлијин әсасыны гојулмасы, [арадакы] дүшмәнчилик вә бикәнәлијин көтүрүлмәси» олдуғуну нәзәрә чатдырыр.⁶⁰

Османлы—Гызылбаш сүлһүнүн јаранмасындан өтру Мисир дөвләтинин султаны Гансу Гури дә бәрк чанфәшанлыг едирди. О, Шаһ Исмајылла өзүнүн јахшы мүнәсибәтдә олдуғуну нәзәрә алараг, Султан Сәлиме Ирана јени һүчүм етмәәсини мәсләһәт кәрүр, чүнки «јени дөјүшдә Шаһ Исмајыл Уәун һәсонин Султан Әбу Сәидлә етдији һәрәкәти едә биләр...гаршыја чыхмаз, түрк гошуну даға-даша дағылар вә гәфил һүчүмла мәғлуб олар»...⁶¹ Султан Сәлими Родоса, христианлар үзәринә һүчүма тәрғиб едән Гансу Гури әнки мүсәлман падшаһын» барышмасы үчүн һәтта өз васитәчилијини тәклиф едир. Лакин Султан Сәлим елә дә сәдәловһ шәхс дејилди. О, мәмлүкләрлә Сәфәви дөвләти арасындакы мүнәсибәтдән хәбәрдар олдуғундан, дәрһал Гансу Гури илә һагг-һесабыны чүрүтмәк вә беләликлә дә Шаһ Исмајылы бир мүтфәигдән мәнрум етмәк гәрарына кәлир. Нәтичәдә, османлыларла мәмлүкләрин һәләб јахынлығындакы дөјүшү заманы Гансу Гури мәнв едилир (24 август 1516) вә Султан Сәлим бу гәләбәни дәрһал «Мисир фәтһнамәси» ады алтындакы бир мәктубла Ширваншаһ II Ибраһимә хәбәр верир. Мәктубда мәмлүк гошунлары илә 4 ај әрзиндә 8 дөјүш етдијини билдирән Султан Сәлим «гызылбашлар үзәринә һүчүмун кафирләр үзәринә чаһаддан даһа зәрури» олдуғуну јазараг, шиә—сүнни мүнәсибәтләринин барышмазлығына ишарә едир.⁶²

Хәзәр дәнизи вә Күр чајы арасындакы торпагларын (Дәрбәнд дә дахил олмагла)⁶³ ирси саһибн олан Ширваншаһ Түркиә султанынын әлдә етдији Мисир фәтһиндән чох севидијини вә бүтүн Ширван вилајәтинин, һәмчинин Шәки, Гумуг вә Гајтаг* әһалисинин дә әзәмәтли падшаһын

* Мәктубда Гајтагын кенишлијинә ишарә едиләрәк, о јер «Гајтагкули» вә «Гајтагә-дәшти» («Дар Гајтагы» вә «Чөл Гајтагы») ады илә тејд едилмишдир. (Бах: Фиридун бәј, Мүншәати-сәлатин, I ч. сәһ. 444).

(Султан Сәлимин—Ш. Ф.) чаһанкирлижиндән хошһал олдуларыны билдирир. Бу, Османлы Султанына Ширван һөкмдарынын яздығы чавабын дипломатик тәрәфидир. II Ибраһимин бу мәктубу язмагдан әсас мәгсәди исә ашағыдакы чүмлөләрдән билниир: «Дараје-әчәм вә падшаһе-әкрәм (Әчәм Дарасы вә карамәтли падшаһ—Ш. Ф.) Шаһ Исмајыл Сәфәви...султанын бизә көндәрдији мәктубдан хәбәр тутуб мәнә билдирди ки, бу сәадәтхәһ бәндә һәр икки дәвләт арасында сүлһ жаранмасы үчүн васитәчи олсун. Амма Сизин дәвләтнинизин гулу (јә'ни II Ибраһим—Ш. Ф.) бу тәклифи гәбул етмәкдән бојун гачырды».⁶⁴ Ширваншаһынкунуја Шаһ Исмајылын тәклифиндән бојун гачырмағына инанмаг чәтиндир, чүнки мә'лум олдуғу кими, Ширван дәвләти Ширваншаһ тәрәфиндән мүстәгил идәрә олундуғуна бахмајараг, Сәфәвиләрә илбәил хәрәч верир вә онлардан вассал асылылығында иди. Белә олан һалда, һеч чүр инанмаг мүмкүн дејил ки, Шаһ Исмајылын етдији тәклифлә Ширваншаһ разылашмаја биләрди (онун лап Султан Сәлим кими әзәмәтли бир мүттәфиги олса да!). Одур ки, II Ибраһим јени бир дипломатик фәнд ишләдир. О, белә язмагла, сонракы чүмлөләриндән көрүндүјү кими, султандан мәсләһәт алмаг, јә'ни өзү тәрәфиндән васитәчи олмаг тәклифинин султанын ичазәси олмадан гәбул едилмәјәчәјини билдирмәк мәгсәди күдмүшдүр. «Мәнә чатан хәбәрдән билдим ки, [Шаһ Исмајыл] сизә елчи көндәрмәк...фикриндәдир...Мә'лумдур ки, о, бу бәндәни васитәчи едәчәк. Әкәр Султан [һәнин васитәчилији] гәбул етмәзсә, бу [һәрәкәт] бөјүк бир говғаја сәбәб олачаг».⁶⁵ Демәк, Ширваншаһ һәм султанын е'тибарыны газанмаг, һәм дә јени гырғынын гаршысыны алмаг вә «бөјүк говға»дан гуртулмаг наһинә мүдрик аддым атыр.

Шаһ Исмајылын сүлһ чәһиднә бахмајараг, Султан Сәлим јумшалмаг билмир. О, Ширваншаһа чавабында «мән көрәк о...тајфанын...вүчудуну ити гылынчымла јер үзүндән силәм...Буна көрә дә, о тәрәфә јүрүш етмәк...фикриндәјәм»⁶⁶ Јазараг, «әтрафда олан башга һөрмәтли әмирләрлә дә мәсләһәтләшәчәјини вә сонра фитнә-фәсады» арадан көтүрәчәјини билдирир.⁶⁷

Нөвбәти чаваб мәктубуну султана јоллајан Ширваншаһ бу дөфә һәтта она јалварыр («...Сизин һүчум едәчәјиниз мә'лум олду...Буну етмәјин, еј исламын пәнаһы!»⁶⁸

Ширваншаһдан башса Килан һакими Әмирә Дибача вә Мазандаран һөкмдары Мәһәммәд ағаја мәктублар көндәриб, Шаһ Исмајыла гаршы иттифаг тәклифини ирәли сүрмәклә өз планыны онлар билдирән («Мән даим фитнә-фәсадын арадан көтүрүлмәси барәдә дүшүнүрәм»)⁶⁹ Султан

Сәлим Сәфәви дәвләтинә олдуғча бөјүк бир јүрүш планлашдырыр.* Әслинә галса, елә Шаһ Исмајылын өзү дә Османлы султанынын мәгсәдиндән һали олдуғу үчүн бир сыра дипломатик фәалијәтә башлаыр. О, илк нөвбәдә, Алманија, Исвечрә, Венесија вә Мачарыстанла јени данышығларына кирир. Елә һәнин дәвләтләрин өзләри вә башга Авропа дәвләтләри дә, Османлы империясынын кет-кәдә кенишләндидини көрәрәк, бәрк тәшвиһә дүшүмшдүләр. Шаһ Исмајылын бу дәвләтләрә мүрачидиндән сонра, онлар Сәфәвиләрин әли илә Османлыларә зәрбә вурмаг гарарына кәлдиләр. 1519-чу илдә артыг јени мүһарибә тәһлүкәси керчәкләшмәкдә иди. Никосијада Венесија Республикасынын чанишини олан Алвикос д'Армер ијулун 7-дә һәләбдән алдығы хәбәр барәдә өз республикасына мә'лумат вериб, «Бөјүк Түркүн ордусунун Суфинин үзәринә һүчума һазырлашдығыны»⁷⁰ јазырды.

Һәлә 1518-чи илдә Алманија императору V Карла мәктуб көндәрәрәк, она «мүштәрәк дүшмәнимиз олан Османлы түркләринә гаршы Сиз гәрбдән, мән исә шәрғдән һүчума кечиб, онларә галиб кәлә биләрик» тәклифини едән вә һүчумун вахтыны 1519-чу илин апрел ајына салан Шаһ Исмајыла јазылан чаваб олдуғча кеч, 5 илдән сонра, 1524-чү илин август ајында Сәфәвиләр сарајына јетишмишди. Лакин V Карлын «мүштәрәк дүшмәнимиз олан Османлы түркләринә гаршы биркә мүчадиләјә һазырыг» чүмләсини охумаг Шаһ Исмајыла гисмәт дејилмиш. О, 1524-чү илин мај ајынын 23-дә вәфат етмишди.⁷¹

О заман Османлы тахт-тачынын да саһиби Султан Сәлим дејилди. О, Шаһ Исмајылдан 4 ил әввәл өлмүш, 1520-чи илин сентјабр ајынын 30-дан е'тибарән шаһзадә Сүлејман «Султан Сүлејман» олмуш, империјаја башчылыг етмәјә башламышды.

Султан Сәлимин вәфатындан сонра да Османлы—Сәфәви мүнәсибәтләри дүшмәнчәсинә олараг галмагдајды. Шаһ Исмајыл јалныз 1523-чү илдә Султан Сүлејманә илк мәктубуну јазыб, ону һәм тахта чүлусу, һәм дә Родосу фәтһ етмәси мүнәсибәтилә тәбрик етмишди.⁷² Лакин султанын әмри илә рәисүл-күттаб (баш мүнши) Чөври Чәләби тәрәфиндән шаһа чаваб мәктубу јазылмышдыса да,⁷³ мүнәсибәт јахшылаша билмирди. Һәтта, Шаһ Исмајылын өлүмү мүнәсибәтилә Килан һакиминә мәктуб јоллајан Султан Сүлеј-

* Һәнин јүрүш 1525—1526-чы илләр үчүн планлашдырылмышды. Лакин о заман Алманија—Мачарыстан мүһарибәси баш вердији вә Түркијәнин Франса илә әлбир олараг Алманија вә Австријаја гаршы һәрби јүрүшләрдә иштиракы сәбәбиндән «Шәрг сәфәри» бир нечә иллијә тәхирә салынды (Бах: Ф. Қырзыоғлу. Көст. әсәр. сәһ. 127).

ман Ирана назырланан жүрүшө бу өлүм надисесинин мане олдуғуну («...Эрдэбилеоглу өлду. Мәнсе, о геддар зындылары дөф етмөк үчүн Шәрг диярына жүрүш етмөк фикрин дөйдим...»), лакин бунунла белә тезликлө жүрүшүн баш тутачараны («Иран мәмаликинә һүчум едөчөжөм, бу ишдә ө чөнабын да көмөжи...вачибдир») билдирир.⁷⁴

I Сәлимин вахтында Азербайжаны ишғал етмөжө нанә ола билмөжөн Османлы Түркијәси I Султан Сүлејман (накимијјет илләри: 1520—1566) заманы өз әразисини шәрг истигамәтиндә кенишләндирмөк үчүн дөфәләрлө чөһд етди.⁷⁵ Сәфәви һөкмдарынын јашынын азлығы (Шаһ Тәһмасиб тахта чыхаркән 10 јашында иди—Ш. Ф.) вә Гызылбаш дөвләти дахилиндә әмирләрин жүксәк вәзифәләр өлдә етмөк пәминсә тез-тез баш верән ганлы тоггушмалары⁷⁶ Азербайчанын тезликлө Түркијә әразисинә гатылмасы үчүн әлвәришли шәраит јаратмышды. Лакин Османлы султанынын башы империянын нүфузуну һиндистан, Сурија вә Мисир истигамәтиндә кенишләндирмөжө вә португаллара гаршы мүбаризөжә гарышдығы үчүн һәмин имкандан истифада олунмады. Буна бахмајараг, һәлә өндә 4 бөјүк һүчум дурду.

Јухарыда гејд едилдији кими, Султан Сүлејман Османлы тахтына чыхдығы илк илләрдән башлајараг «Шәрг диярына»—Азербайчана һүчум етмөк фикриндә иди. Бу мәгсәдини һәјата кечирмөк үчүнсә һәр һансы бир бәһанә лазым иди. Шаһ Тәһмасибә атасынын вәфатындан аз сонра султанын олдугча тәһдидамиз бир мәктуб тәгдим олунду. Шаһ Исмајылын 1523-чү илдә, кеч дә олса Османлы султанынын тахта чыхмасыны тәбрик етдијинә бахмајараг, көрүнүр ки, дипломатик әлағә сахламаг наминә һәмин һадисә јени Сәфәви һөкмдары тәрәфиндән дә алгышланмалы вә һәтта Сәфәвиләрин һәрби чәһәтчә онлардан күчлү Османлылардан асылылығы хүсуси олараг гејд едилмәли иди. Шаһ Тәһмасибә кәлән мәктуб тәһгирамиз ифадә вә һәдәләрлө долу иди: «...Нә үчүн...сарайыма адам көндәриб, өз табелијини...бизә изһар етмәдин?...Ағлынын нөгсәни... мәним јахын вахтларда Шәрг диярына һүчум едөчөжөм сәбәб олубдур. Чадырымын тәкчә Тәбриз вә Азербайчанда дејил, бәлкә дә [бүтүн] Иран вә Туран мәмлөкәтләриндә... гурулмасы мүәјјән едилмишдир».⁷⁷ Султан Сүлејман бу һә дә-горхудан сонра Сәфәви шаһына һәтта дөјүшсүз тәслим олмағы тәклиф едир: «...Инди сән кәрәк өз ханиманыны

вә мәмлөкәтини тарача вермәдән тачыны...башындан чыхарыб, әчдадын кими әјнина кәтан парчадан палтар кәрәк дәрвишлик завијәсиндә... әйләшәсән... Фәрманыма.. чаваб көндәриб, [әкәр] әрсәнсә...дөјүшә һазыр оласан».⁷⁸

Белә сәрт јазылмыш мәктуб көндәрилдијинә бахмајараг, Түркијәнин Азербайчана һүчуму 1534-чү илә кими ләнкиди. Султанын һүчум барәдә гәти гәрәра кәлмәјинә сәбәб ики Сәфәви әмиринин—Нохуд Султан Мосуллу (Јуристан һакими Зүлфугар хан) вә Өлмә Тәкәлинин (Азербайчан әмирәл-үмәрасы) Шаһ Тәһмасибә хәјанәти олмушдур. Нохуд Султан һ. 934 (м. 1528)-чү илдә Бағдада һүчум едиб, ораны өз әлине кечирмиш вә өзүнүн бундан сонра Азербайчан шаһына дејил, Түркијә султанына табе олачағыны билдирмиш, һәтта Султан Сүлејмана мәктуб јазараг, Бағдадын ачарларыны она көндәрмишди.⁷⁹ Бир ил сонра Бағдада һүчум едән Шаһ Тәһмасиб јенидән шәһәри өз әлине кечирмишди.⁸⁰ Гызылбаш һөкмдарына хәјанәт едиб «көмүр касасынын һәлә долмадығына кәрә».⁸¹ Османлы султанына сығынан Өлмә Тәкәли* исә султаны тез-тез Азербайчана вә Ирага һүчум етмөжә ширникләндирир, Шаһ Тәһмасибин башынын Хорасанда өзбәкләрлө мүһарибәжә гарышдығыны вә Азербайчанын дәрһал әлә кечириләчөјини билдирди. Буна кәрә дә, Султан Сүлејман 1534-чү илин јайында бөјүк бир орду илә Азербайчана биринчи жүрүшүнү етди. Артыг, сентјабр айынын сонуна гәдәр, башда Тәбриз олмагла Азербайчанын чөнүб һиссәси Османлы гошунлары тәрәфиндән зәбт едилмишди. Бу хәбәри ешидән Шаһ Тәһмасиб Хорасандан чыхыб әввәлчә Рејә, сонра исә Гәзвинә вә Әһһәрә кәлиб чатды. О, атасы Шаһ Исмајыл кими өзәмәтли түрк ордусунун өнүнә чыхыб вурушмағын мәғлубијјәтлә нәтичәләнәчөјини билдији үчүн дөјүшә кирмәмәји гәт етди вә

* Кичик Асија Тәкә-түркманларындан олан, лакин гызылбашлара гошулараг, 1511-чи илдә, јухарыда бәһс етдијимиз «Шаһгулу усаны»нда иштирак едән, Султан Сәлимин тәғибинә мәрүз галараг, Шаһ Исмајылын јанына гачан Өлмә бәј (Улөма, Улама) Шаһ Тәһмасиб вахты бәјләрбәји олду, гоһуму Чүһә Султан Тәкәлинин өлдүрүлмәсиндән сонра исә онун јеринә шаһын баш вәзирин олмаг фикринә дүшдү, лакин буна наил ола билмәдијиндән Түркијәжә кетди, 1531-чи илдә Бидлис бәјлији она верилди, «паша» титулуна лајиг көрүлдү, султаны Азербайчана жүрүшә тәрғиб етди, өзү дә бир нечә дөфә һүчумла Тәбриз вә Әрдәбилә гәдәр кәлиб чыхды. (Һәсән бәј Румлу. Әһсәнут-тәварих, Седдон нәшри, сәһ. 237, 239.; Шәрәфхан Бидлиси. Шәрәфнамә, I ч, сәһ. 418—421). Османлы ордусунун Азербайчана үчүнчү жүрүш әрәфәсиндә Боснијада бәјләрбәји олан Өлмә паша Тәкәли «Иран барәдә јахшы мәълуматы вә танышылығы олдуғу үчүн» Истанбула чағырылыб Әрзурума бәјләрбәји вә Әлгас Мирзәјә ләлә тәјин едилди вә јенә дә Азербайчана һәрби сәфәрдә иштирак етди (Ф. Кырзыоглу. Көст. әсәр, сәһ. 180—186).

* Султанын Килян һөкмдарына јоламашы олдуғу мәктуб һ. 931-чи илин рамазан айында (1525-чи илин июл айынын I јарысында) јазылдығы үчүн куман етмөк олар ки, Шаһ Тәһмасибә јазылан мәктуб дә тәхминән 1525-чи илин јәј ајларында үнванә чатдырылмышдыр.
106

өзүнүн бу һәрәкәтини әсәриндә белә әсастандырды: «...Онун мәктубуна чавабада јаздым ки, һәзрәт пәрвәрдикар бүтүн мөвчудатын бөјүјүдүр. О, Кәләме-шәрифдә (Гур'ан—Ш. Ф.) бујурмушдур ки, кафирләрлә чаһад вә гәза етдијиниз вәхт өзүнүзү тәһлүкәјә атмајын. Пәрвәрдикар бир һалда ки, бизим кафирләрлә* дөјүшдүјүмүз вәхт белә тәһлүкәли һәрәкәти гадаған етмишдир, мән дөјүш фитасы вә әрәк нечә ола биләр ки...мүсәлманлары тәһлүкәјә атым?» Шаһ Тәһмасиб белә дәлил кәтирмәклә јанашы, ејни заманда гызылбаш вә Османлы гошунларынын тәнәсүбүнү дә нәзәрә чатдырмағы унутмур: «...Инди бизим бир нәфәриниз Сизин он нәфәринизин мүгабилиндә нә едә биләр? Белә олан һалда биз нечә Аллаһын әмринә гаршы чыхат вә биләрәкдән өзүмүзү ола јахақ? Адам кәрәк диванә, јә да сәрхош олсун ки, фәјдасыз дөјүшә башласын».⁸²

Көстәрмәк лазымдыр ки, елә баш вәзир Ибраһим паша да, гызылбашларла дөјүшмәји мәсләһәт билмәдијинә бахмајараг, бу барәдә фикрини султана билдирмәјә горхдугундан, Шаһ Тәһмасибни зөвчәси Бәјимә мәктуб јазмыш («Һәзрәт Шаһ Исмајылдан галан јараг-јасағы төһфәләрлә көндәр ки, мән онлары һәзрәт хандкара верим, сүһл илтимасы едим вә сизин дијара онун һүчумунун гаршысыны ала билим»), санки дөјүш тәрәфдары олмамышдыр. Лакин Султан Сүләјманнн фикри гәти иди. Тәбризә кирдијинә бахмајараг, бир һәфтәдән сонра Азәрбајҗандан чыхмаға мәчбур олан** Османлы гошуну Бағдада јолланды.⁸³

* Сүнни Османлылар шпә гызылбашлары кафир адландырдылары ки ми, гызылбашлар да сүнни өзбәкләри, мәнә мәзһәб бахымышдан, кафир санырдылар: «Һәзрәт хандкар көмфүрсәтлик едиб, мән һәрәт сәфәриндән вә өзбәк һәрбиндән гајдырарам, бизим өлкәмизә һүчум етди («Бах: Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 32).

** Османлыларын Тәбриздә чәмиси бирчә һәфтә галмаларына бахмајараг, баш вәзир Ибраһим паша орада олдуғу мүддәтдә фәтһнамәләр јазараг «шимдијәдәк ваге олан фүтуһаты» Истанбула, Бурсаја, Әдирнәјә, Шама һәләбә вә Мисирә дә билдирмиш, һәтта бир чох гызылбаш шәһәрләрина санчагбәјиләр дә тәјин етмишди. Белә ки, «Нахчыван санчагы падашанын фарманы илә 7 дәфә 100 мин ағча илә Улама пашанын гардашы Вәли Тәкәлијә, Мараға санчагы 600 мин [ағча] маашла онула кәлән Валичана, Сәлмас шәһәрн Нурәли бәја, Чухур-Сә'д 10 дәфә 100 мин [ағча] илә гызылбашдан гачыб, астанеје-ислампаһана итаәт едән һәмзә Султан Талыша, Урмија Газигыран бәја, Чалдыран санчагы 300 мин [ағча] илә һачы бәј Дүнбулијә вериди...Инди, аллары чәкилән бәјләр [өз] санчагларындадырлар. Улама пашаја да Азәрбајҗан [Тәбриз] бәјләрбәјлији 60 дәфә 100 мин ағча илә...верилди». Беләликлә, «гоча Азәрбајҗан» өлкәсини бүтүнлүкәлә ишгал едән Ибраһим паша ајры-ајры гызылбаш шәһәрләриндә һәтта санчагбәјиләрин дә тәјин едилдијинә бахмајараг, султана көндәрдији «Әрзнәмә»дә «Дијәрбәкирдә гышламаг мүнәсибдир» јазараг, Азәрбајҗанын Османлылар үчүн тәһлүкәли ола биләчәјинә ишарә етмишдир (Ф. Кырзыоғлу. Көст. әсәр, сәһ. 141—149).

Османлы гошунунун Азәрбајҗана биринчи јүрүшү вә онун сәбәбләри барәдә Султан Сүләјманннн Крым һөкмдары Менкли Кәрај хана бир мәктубу вардыр. Орада, Крым ханына мә'лумат верилди ки, «ислам етигадыны мөһкәмләндирмәк намиңә» Шәрг дијарына һүчум едән османлы гошунунун горхусундан куја Шаһ Тәһмасиб Хорасана гачмаға мәчбур олмушду.⁸⁴ Әслиндә исә билдијимиз ки ми, бу белә олмамышдыр. Султанын бу јүрүшү башланмаздан чох әввәл Шаһ Тәһмасиб Хорасаны тутан өзбәкләр үзәринә һүчума кечмиш, Азәрбајҗанын идарәсини Муса бәј Мосуллуја тапшырмышды.⁸⁵ Демәк, Султан Сүләјман тәрәфүндән Крым ханына верилән мә'лумат дүзкүн дејилдир.

Тарихчи һәсән бәј Румлу билдирди ки, бу һадисәдән бир ил сонра Султан Сүләјман икинчи дәфә Азәрбајҗан үзәринә һүчум етди.⁸⁶ Лакин биринчи јүрүш ки ми, Султанын икинчи јүрүшү дә уғурсузлуғла нәтичәләнди. Шаһ Тәһмасиб бу дәфә дә дөјүшә чәлб едә билмәјән Султан Сүләјман Түркијәјә гајтмыш, онун ардынча һүчума башлаған гызылбашлар исә Ван вә Әрчиш галаларыны элә кечирмишдиләр.⁸⁷

Султан Сүләјманннн гызылбаш торпагларында гала билмәдијини нәзәрә чатдыран Әбдуһүсејн Нәван јазыр: «Мәркәзи Европада Вјана шәһәрини тутан вә Истанбулдан Исвечрәјә гәдәр өлкәләри зәбт едән Султан Сүләјман Иранла бачармады, Европада һөкмранлыг едән ән гүдрәтли түрк султаны Иранла бачармады».⁸⁸

Лакин бу һеч дә о демәк дејилди ки, Түркијә Азәрбајҗана һүчум етмәк чәһиндән тамамилә эл чәкмишди. Султан Сүләјманннн «Шәрг дијары»на үчүнчү јүрүшүнүн әсәс тәһрикчиси вә сәбәбкары Шаһ Тәһмасибннн гардашы, 1538-чи илдән бәри Ширванда бәјләрбәји олан, 1547-чи илдә исә Ширванда уғурсуз мүстәғиллик чәһиндән сонра Истанбула гачан Әлгас Мирзә олмушдур.⁸⁹ Әлгасын гызылбашларла хәјанәти вә бунун сәбәбләри барәдә Шаһ Тәһмасибннн өзүнүн мәрәғлы мүлаһизәси вардыр. «Тәзкирә»дә Сәфәви һөкмдары Әлгасын Истанбула фәрар етмәсинин ики сәбәбннн көстәри ки, һәмнин сәбәбләрин икинчиси һәгигәтә ујғундур. Шаһ јазыр: «Әлгас...јағи олду...»⁹⁰ Гардашынын она гаршы чыхмасыны үрәк ағырысы илә хатырлајан Сәфәви һөкмдары бу һадисәнин башвермә сәбәбләри үзәриндә хәјли дүшүндүкдән вә бу мәсәләни көтүр-тој етдикдән сонра сөзүнә давам едир: «Онун мәнә јағы олмасы [хәбәрн] јајылмаздан әввәл мән Әлиаға Ағчасаггалы онун јанына көндәрдим ки...о, мүхалиф олуб, үзүнү рәһм сийласындән гачырмасын. Амма о, Әлиағанын нәсиһәтинә һеч гулаг да

асмады... Өз адына хүтбә охутдуруб, сиккә кәсдирди...⁹¹ Чәркәзә гачды... Орадан мәнә мәктуб јазды ки, «Бәс мән һәзрәт ханджарын јанына кедирәм, көрүн Си-зин башынызә нә ојун ачагағам!»⁹¹ Әлгасын хә-јәнәтиниң икинчи сәбәбини белә изаһ едән Шаһ Тәһмасиб Түркијә Султанының Азәрбајчана һүчумунун һеч бир әсасы билмадығыны вә бу ишдә Әлгасын јалныз бәһанә олдуғуну олдирир: «Кәрәк һәзрәт ханджар әввәлчә онун (Әлгасын—Ш. Ф.) идрак вә әглини имтаһана чәкәјди вә сонра онун сөзүнә әмәл едиб бу тәрәфә кәләјди. Бундан башга, кәрәк һәзрәт ханджар әввәлчә бир адамыны мәним јаныма јола-јайб. Әлгасын кунаныны өјрәнәјди...Әкәр мән разылаш-масажым...истәјдини едәјди. Белә олан сурәтдә о, мәним үстүмә гәзәблә кәлсәјди дә һағлы оларды»⁹² Шаһ Тәһмасибни дәвәләрәрасы ихтилафлары низама салмағ барәдә мүлаһизәси беләдир. Лакин Султан Сүлејман һ. 955 (м. 1548)-чи илин баһарында, һәсән бәј Румлунун мәлуматына көрә Османлы империясына табе олан бүтүн өлкәләрдән—Мачарыстан, Әфлак (Валахија), Боснија, Сербиа, Мура, Молдова, Анадолу, Мүнтәша ели, Гараман, Мәрәш, Һәләб, Сурија, Мисир, Һичаз, Јәмән, Дијарбәкир, Ираги-Әрәб вә Кәфәдән бөјүк гошунлар чағырыб үчүнчү дәфә Азәрбајчана јүрүш етди.⁹³

«Ираны асанлыгла тута биләчәји барәдә»⁹⁴ Султан Сүлејманы әмин едиб ону үчүнчү дәфә Шәрг јүрүшүнә чыхмаға ширникләндирән Әлгас Мирзә дә јанылмышды, Султан Сүлејман да. Османлыларын гызылбаш торпағларында бир галиб кими гала билмәмәләриндә, һеч шүбһәсиз, Шаһ Тәһмасибни јенидән дипломатик фәнд ишләдәрәк султанла үзбөүз дөјүшә кирмәмәси факты әсас рол ојнамышдыр.

Һәсән бәј Румлуја көрә, Шаһ Тәһмасиб гәтијјән фәали-јәтсизлик едиб көзләмә мөвгәјиндә дурмур, «гызылбаш дилә-вәрләрини румлуларын дөрд бир тәрәфинә кәшфијата (гаровули) көндәрир, газиләр Рум әскәрләрини ордубазарда дара чәкирдиләр». Гызылбашларын белә мүғавимәтинә «пәришан вә һејран» галан Султан Сүлејман гајыдаркән, Тәбриз әһалиси онун дөјүшчүләринә һүчум етмишди.⁹⁵ Лакин үчүнчү Шәрг јүрүшүндә Тәбриздә чәми дөрд

* Гејд: Әлгас Мирзә доғрудан да Ширванда өз адына хүтбә охутдуруб, лакин Шаһ Тәһмасибниң фикриниң әксинә, сиккә кәсдирмишишди. Буну елә Әлгас Мирзәниң өзү Султан Сүлејманга јаздығы бир мәктубда белә гејд едир: «...үмидварам ки, о Искәндәрмәкан вә Сүлејманнишан султан (I Сүлејман—Ш. Ф.) бу бәндәниң һалына ачыҗаҗаҗ... мөврүси мүлкү она верәчәк, динар вә дирһәми онун ады илә кәсдирәчәкдир» (Бах: Ә. Нәван. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 172).

күн галыб һеч бир гәләбә әлдә етмәдән кери гајытмаға мәчбур олан Султан Сүлејман бу јүрүшүн нәтичәләрини «зәфәр вә гәләбә» адландырымыш, һәтта буну Гәрб дәвәләрәнинә дә билдирмәк үчүн Франса кралы II Генрихә бир намә дә јолламышды: «Мә'лум олсун ки, овбаш гызыл-баш тајфасы...шиә мәзнәбини јаймагла иман шөләсини өз дәвләт чырағларындан узаглашдырымышдыр. [Онларын] сәрдарлары олан Тәһмасибни гардашы Әлгас али сарајымыза мүраҗиәт етмишди...Дин күзкүсүнү тутан пасы гылынчла...силиб-тәмизләмәк үчүн...дијари-шәргә јүрүш әмри верилди...Азәрбајжан әразиси фәтһ едилди...Әсәл мәгсәди-миз Азәрбајжан мәмләкәтини зәбт етмәк...иди...О гәһр олунмушун (Шаһ Тәһмасибни—Ш. Ф.) Ширван мәмләкәти дә әлимизә кечди...»⁹⁶

Мәсәлә бундадыр ки, Султан Сүлејманын биринчи ики јүрүшү кими бу үчүнчү јүрүшүнүн дә гәләбә илә битмәси барәдә мәктубда дејилән фикир гәтијјән дүзкүн дејилдир. Тамамилә мүстәгил бир дәвләт әразисиндә бир нечә күн дајандығдан сонра јенидән өз дәвләтинә гајытмағ һансы сәбәблә гәләбә адландырыла биләр? Әкәр һәмин јүрүшләр-дән сонра Османлы гошунлары Азәрбајчан вә Ширван торпағларында галсајды вә һәмин јерләр Османлы гајда-ғануну әсасында идарә олунмаға башланылсајды, буну сөзсүз ки, Османлы гәләбәси кими гәбул етмәк оларды. Өз өлкәсинә «гыш кәлдији үчүн»⁹⁷ гајыдан султанын бу дөңүшүнү гәтијјән гәләбә адландырмағ олмас. О бири тәрәфдән, Османлы гошунларының Азәрбајчандан чыхмасыны онларын гәләбәси јох, мәғлубијјәти кими гијмәтләндирән Шаһ Тәһмасиб, бәлкә дә һағлы оларағ өзүнү нәтичә е'тибарилә галиб сајымыш, Рүстәмдар һакими Мәлик Кәјумәрсә бу хүсусда бир фәтһнамә јолламышдыр. Иран Милли Шура Мәчлисиндә сахланан 606 №-ли әлјазманын 327-чи сәһифәсиндә әксини тапан һәмин фәтһнамәдә Әлгасын хәјәнәти, султанын үчүнчү јүрүшү, Османлы гошунунун Мәрәнд дөјүшү заманы мәғлубијјәти, «јүрүшдән пешман олуб кери гајыт-малары» һағғында әтрафлы мә'лумат верилмишидир.⁹⁸ Әлјазманын сонунда Шаһ Тәһмасибни белә бир көстәриши вардыр: «Бу мүждәни ешидән бүтүн халғ көрәк үч кечә-күндүз нағара чалыб шадлығ етсин».⁹⁹ Мәкәр бу шадјаналығ мәғлубијјәт нишанәси ола биләрдими?

Бир нечә кәлмә дә, Шаһ Тәһмасибни шәхсијјәти барәдә демәк јеринә дүшәрди. О. Әфәндијев «XVI әср Азәрбајжан Сәфәви дәвләти» китабында бә'зи тәдғигатчыларын онун ку-ја гејри-фәал, гәтијјәтсиз, тәшәббүссүз олдуғуну, «өз бөјүк атасына гәтијјән бәнзәмәдијини» билдирән мүлаһизәләрини доғру оларағ рәдд едир вә јазыр ки, «Шаһ Тәһмасибни шәх-
111

синда биз ағыллы, еhtiятлы бир сijasәтчи көрүрүк.»¹⁰⁰ Һәгигәтән дә, бу Сәфәви һөкмдары Османлы жүрүшләри заманы дүзкүн һәрби сijasәт ишләтмиш, өзүндән гат-гат күчлү Османлы ордусунун өнүнә чыхмагдан чәкинмиш, лакин јери кәлдикдә, өз дөјүш мәнәрәтини дә нүмајиш етдирмишдир.

Тејд етмәк лазымдыр ки, Османлы—Гызыблаш дөјүшләриндә Шаһ Тәһмасибин Османлылара фәал һәрби һүчумларына даир мә'луматлар чохдур. Султан Сүлејман кими Шаһ Тәһмасиб дә дөјүшләрә ирәличәдән һазырлашыр, һәтта султан Түркијәдән чыхыб Азәрбајчана кәләркән, она архадан зәрбә вурмаг фүрсәтини дә әлдән вермирди. Султан үчүнчү жүрүш јолланаркән, Шаһ Тәһмасибин Анadolу гызылбашларына көндәрилән, лакин Османлыларын әлине кечән бир мәктубунда дејилирди: «Сиз ки, гәдимүл-әјјамдан әшабе-ханәдане-сорхсәр вә әрбабе-әһзабе-мәрдане-рәфзпәрвәрсиз, һазыр вә мүһәјја оласыз. Биз бу чәнебдән ала-Осман илә карзарда икән кәлиб јетишәсиз. Ола билсин ки, Сизин көмәјиниз сајәсиндә бу бәлијјејә-әзимә (бөјүк бәла—Ш. Ф.) үстүмүздән дәф ола.»¹⁰¹ Демәли, Шаһ Тәһмасиб һеч дә «тәшәббүссүз һөкмдар» олмамыш, јери дүшдүкдә, Османлылара гаршы өз һәрби фәндләрини һәјата кечирмәји бачармышдыр. О өз «Тәзкирә»синдә, һәтта Әлгасын сөзү илә һәрәкәт едиб, Азәрбајчана һүчума кечән Османлылары «диванә вә ағылсыз» адландырмышдыр: «Әлгас...бир мәктуб јазыб...билдирир ки, хандкар...атамын мүлкүнү (јә'ни Гызылбаш дөвләтини—Ш. Ф.) бүтүнлүкә мәнә вермишдир...Бу мәктуб мәнә (јәни Шаһ Тәһмасиб—Ш. Ф.) чатан кими румиләрин диванәлији вә ағылларынын азлығы тамамилә мә'лум олду. Чәвабында јаздым ки, мүлк нә мөнимдир, нә дә хандкарын, мүлк аллаһындыр ки, һәр кимә мәсләһәт билсә она дә верәр.»^{102*}

Мәнбәләрин мә'луматындан бәлли олур ки, Султан Сүлејман «Шәрг дијары»на етмиш олдуғу уғурсуз үчүнчү жүрүшдән 6 ил сонра јенидән Азәрбајчана һүчума кечмишдир. Билдијимиз кими, о, дөрдүнчү жүрүшә үчүнчү жүрүш-

* Султан Сүлејман үчүнчү дәфә Тәбризә кирдији заман доғрудан да, Әлгас Мирзәнин ихтијарына «топ вә чәри» верәрәк ону «Тәбриздә Иран тахтына» чыхармышды. Ф. Кырзоғлуја көрә, Әлгас исә орада «Һәшт бешәт» сарајыны јандырыб, һөкмдарлыға јарамадығыны билдирди. Вахтиял Ширванда етдији зүмләри Тәбриздә дә етмәјә башлады. Султан вәзијәти белә көрүб, «Әлгас Мирзәни Тәбриз тахтына ујгун көрмәди» (Көст. әсәр. сәһ. 186). Бизә елә кәлир ки, Султан Сүлејманын Әлгасы «Тәбриз тахтына ујгун көрмәмасини» сәбәбини һеч дә «бу јени һөкмдарын» зүлмкарлығында јох, Османлыларын Шаһ Тәһмасибин һәрби сijasәти нәтичәсиндә Азәрбајчанда гала билмәмәләриндә ахтармаг лазымдыр.

дән аз сонра башламаг истәмиш, лакин башы империјанын бир сыра дахили вә харичи мәсәләләринә гарышдығындан нијјәтини тезликлә һәјата кечирә билмәмишдир. Лакин бу һеч дә о демәк дејилдир ки, Османлы Султаны дөрдүнчү жүрүш барәдә 6 ил дүшүнүб-дашынмамышдыр. Фикримизин сүбуту кими онун Мавәра ән-нәһр әмири өзбәк Әбдүлләтиф хана (Улуг бәјин новәси) јаздығы мәктуб олдуғча сәчијјәвидир: «...Бизә бир нечә фәтһ мүјәссәр олмушдур. Муфсидләр тајфасы (гызылбашлар—Ш. Ф.) гадынлар кими чадраја бүрүнүб...кизләнди...Биз Азәрбајчан торпағында вә Ираги-Әчәмдә кама јетдик...газиләримиз нечә нечә гала алды...Ики илә јахындыр ки, әскәрләримиз өз ипәк либасларыны полад палтарларла өзәс етмишләр. Әкәр о тәрәфдән дә (јә'ни Мавәра ән-нәһрдән—Ш. Ф.) дин гошунлары һүчума кечәрсә, о јолуну азмыш тајфа јер үзүндән синлинер...Һәмин јолуну азанлар...олдуғча зәифдирләр. Әкәр...Сизин дә гошунларыныз о мүлһидләри әзмәк үчүн, кәләрсә...ишләримиз дүзәләр.»¹⁰³

Мә'лумдур ки, бу мәктубда сүнни Әбдүлләтиф ханы шиә Шаһ Тәһмасибә гаршы галдырмаг, онун һәрби иттифағы илә Сәфәвиләри әзмәк нијјәти әкс олунмушдур.* Гызылбашларын «олдуғча зәиф» олмалары барәдә султанын мүлаһизәси исә һәгигәтдән узағдыр. Бу әкәр доғрудан да белә олсајды, күчлү Османлы ордусу чохдан Сәфәвиләрлә һагг-һесабы чүрүдәр, Азәрбајчаны, Ширваны вә бүтүн Ираны өз империјасынын тәркибинә гатарды.

Гызылбаш ордусунун «олдуғча зәиф» олмадығына Султан Сүлејманын башга бир мәктубу дә сүбутдур. Бир түркман һакиминә мүрачиәтлә көндәрилән һәмин мәктубда һ. 961 (м. 1554)-чи илин рамазан ајынын орталарында «горхаг гызылбаш тајфасына...јүрүш үчүн гәза» тәклиф олунур, «бу ишин (гәзанын) һәјата кечмәси үчүн бундан әввәл дә һәмин түркман һакиминә мәктуб көндәрилдији» билдирилди.¹⁰⁴

Көстәрмәк лазымдыр ки, Султан Сүлејманын гызылбашлара мүхалиф олан һакимләрә белә мәктублар көндәрмәсинин сәбәби һ. 959 (м. 1552)-чу илдән башлајарак Шаһ Тәһмасибин Османлыларын әлиндә олан торпаглара етди-

* «Мүншәати-сәлатин» әсәринин материалларындан билиндији ки, Султан Сүлејман һәтта Азов—Һәштәрхан јолу илә Әбдүлләтиф хана үч јүз јеничәри вә бир топчу алаји көндәрмиш, амма бу гүввәләр һәлә Бухараја чатмамыш Әбдүлләтиф хан өлмүш, бир-бирләринә дүшман вәзијәтиндә олан онун хәләфләри исә һәмин әскәр вә сипяһлардан бир-бирләринә гаршы истифада етмәјә башламышдылар (Бах: Фирдуси бәј. Мүншәати-сәлатин, II ч. сәһ. 80—82; Ә. Нәван. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 220).

ји фәал һәрби һүчумларла элагәдардыр. 1552-чи илин башланғычында Эрзурум һакими Искәндәр пашанын әввәләк Хоҗа, сонра исә Чухурсәдә һүчумуна чаваб олараг, Шаһ Тәһмасиб һәмнин илин јаында бөјүк орду жығымыш, онлары дөрд һиссәјә бөлүб ашағыдакы дөрд истигамәтә јолламышды.

1. Эрчиш вә Баркири;
2. Пасин;
3. Ираги-Эрәб;
4. Дәбил (Двин).

Гызылбашларын бу һүчумларындан мәгсәд Османлы Түркиясинин сәрһәд вилајәтләрини Османлы дөјүшчүләриндән тәмизләмәк вә һәрби гәнимәт әлә кечирмәк иди. Шаһ Тәһмасибин өзү шәхсән бу һәрби јүрүшләрдә иштирак едирди.¹⁰⁵

1552—1553-чү илдә Түркия илә һәмсәрһәд вилајәтләрдә бир сыра уғурлу гәләбәләр әлдә едән гызылбашлар (Трабзон валиси Мустафа бәј, Мәр'әш һакими Иса бәј, султанын гулларагасы Мәһәммәд бәј, Малатја һакими Хейрәддин бәј әсир тутулуш, Эрчиш вә Баркири фәтһ едилмиши)¹⁰⁶ керн дөнүш, Шаһ Тәһмасиб һ. 960-чы (м. 1553) илин баһарында Нахчывана гајыдараг, һәсән бәј Румлунун мә'луматына көрә, әмир Шәмсәддин Дилчанини сүлһ данышыгылары апармагдан өтрү султан сарајына јолламышды. Лакин јенә дө бу тарихчијә көрә, султан тәрәфиндән гызылбаш сәфири е'тинасызлыгла гаршыландыгы үчүн Шаһ Тәһмасиб тәзәдән оғлу Исмајыл Мирзәни Күрдүстан үзәринә һүчума јолламыш, онлар Ван, Востаң, Эрчиш вә Адилчәвазы гәрәт едәрәк јенидән Нахчывана гајытмышдылар.¹⁰⁷

Бу һадисәләрдән бир ил сонра (һ. 961; м. 1554) Азәрбајчана дөрдүнчү јүрүшүнә башлајан Султан Сүлејман бөјүк орду илә Гарса кәлиб, орадан Нахчыван истигамәтинә һәрәкәтә башлады. О, Гарсада оларкән, Шаһ Тәһмасибә мәктүб јоллајараг, ону «дин јолундан дөндүјү вә дүзкүн шәриәти дөјишмәклә инсаф данрәсиндән чыхдыгы» үчүн төһмәтләндирир, артыг «шүары күфр олан Шәрг дијагыны дағытмаг...нијјәти илә фәғий вә сејидләрин фитва» вердикләрини* билдирир, шаһы јенә дә, әввәлләрдә олдуғу кими

* Османлыларын һүчуму әрәфәсиндә, адәтән шејхүлисламлар һүчумлары әсасландырмаг үчүн фитва верирдиләр. Мәсәлә, биринчи јүрүш әрәфәсиндә верилән фитванын мәтнин 1534—39-чу илләрдә шејхүлислам олмуш тарихчи Хоча Сәдәддин Әфәнди тәрәфиндән јазылмышды. Насули Мәтрәкчи (вә јахүд Насиһүс-Силаһи, Мәтрәкчи) өзүнүн «Бәјә-мәназилә-сәфәре-Ирагәјне-Султан Сүлејман хан» әсәриндә биринчи сәфәрин сәбәбинин Османлы ордусуна белә аңладылдығыны билдирир: «Шиндикни һиндә дијаге-Шәргдә табдилә-әјинә-шәриәтә-Мүһәммедијјә

ачыг мүһарибәјә дә'вәт едирди: «...Әкәр, јенә чүр'әт етмәсән...шаһлыг ады сәнә һарам олсун...Мәним бу фәрманымна чаваб кәндәриб, вахтлы-вахтында [дөјүшә] һазыр ол».¹⁰⁸

Еһтијатлы шаһ вә узагкөрән сәркәрдә олан Шаһ Тәһмасиб, бу дәфә дә һәрби гүввәчә вә сајча гызылбашлардан үстүн олан Османлыларла үзбәүз кәлмир, лакин Османлы ордусунун Нахчыванда олмасындан истифадә едәрәк, өзүнүн ики гошунуну Ван вә Востаң бөлкәләрини, һәмчинин Пасин вилајәтини ишғал етмәк, беләликлә дә, керн гајыдачаг Османлы гошунлары үчүн эрзаг вә далдаланачаг сарыдан чәтинлик јаратмаг мәгсәдијлә һүчума кәндәрир. Доғрудан да, Нахчыванда ики күндән чоғ гала билмәјән, Базарчај вә Ганлычәмәни адлы јерләрдә мәғлубијјәтә уғрајан Османлы гошунлары тезликлә өз ордуларына гошулараг Эрзурума гајытдылар.¹⁰⁹

Јенә дә тарихчи һәсән бәј Румлунун мә'луматына көрә тезликлә тәрәфләр арасында сүлһ мүғавиләси имзаланды вә һәр ики тәрәфин кудураты арадан көтүрүлдү.¹¹⁰

Бир сыра Османлы мәнбәләриндә Османлы гошунлары мүғабилдән куја гызылбаш гошунларынын вә шәхсән Шаһ Тәһмасибин һәмишә гачдыгылары кими јанлыш мә'луматлар болдур. Биз бир даһа гејд етмәк истәрдик ки, Шаһ Тәһмасиб өзүнүн узагкөрәнлији сајәсиндә мәһнасыз мүһарибәјә кирәрәк, мүтләг мәғлубијјәтә уғрамамасындан өтрү доғрудан да гызылбаш ордусуну Османлы ордусу гаршына чыхармагдан чәкинмишди. Лакин ажры-ажры гызылбаш сәркәрдәләри вә шәхсән Шаһ Тәһмасибин өзү тәрәфиндән Османлы ордусуна дәфәләрлә чидди һәмләләр едилмиш, хәсарәт, јетирилмишди. Султан Сүлејманын тәһгирамиз мәктүбларына тәһгирамиз дә чавабар јазан Сәфәви һөкмдары өз мәнлик вә гүруруну горујараг, султанын Сәфәвиләрә гаршы олан дүшмәнчилик сијәсәтини ғынамыш, «бәд е'тигадлы вә имансыз олан әле-Османын...бә'зи шејтанларын јағлы вә'дләринә ујараг [јә'гин ки, Өлмә-Тәкәли вә Әл-

вә тәҗире-мәзаһибә-милләтә һәнәфијјә...едән рәнсе-рүүсул-әһмәд Тәһмасиб ибн Исмајыл ибн һейдәр нам шаһын...вүдудә мајәје-фитнеје-әләм вә маддәје-изтирабә-бәни-Адам» олдуғундан онун арадан көтүрүлмәсинә гәрар верилди. (Бах: Мәтрәкчи. Кәст. әсәр, вәр. 26—3а; Ф. Қырзыоғлу. Кәст. әсәр. сәһ. 140). Дөрдүнчү Шәрг јүрүшү әрәфәсиндә верилән дөрдүнчү фитвада (һәмнин фитванын сурәти Али Әфәндиин «Нүсрәтнамә» әсәриндә верилмишди) белә дејилди: «О залымлар Гур'ане-әзими вә шәриәтә-шәрифәни истихләф еләмәклә вә кәтәбә-шәријјәни тәһгир едиб ода јахмагла...үләмаје-дини...гырмагла, рәнсләри олан...шаһы мә'буд јеринә гојуб, она сәчдә еләмәклә, һәзрәтә-Әбу Бәкрлә һәзрәтә-Өмәри лә'н еләмәклә кафир олдуғдан сонра...Гур'ане-кәрим тәкәзиб едиб, кафир вә мүртәдд олдуғлары үчүн...онларын күфрләриндә тәрәддүд едән [шәхс] мүслим дејилди» (Бах: Ф. Қырзыоғлу. Кәст. әсәр, сәһ. 140).

гас Мирзэ нэзэрдэ тутулул—Ш. Ф.)...Јер үзүнүн эн көзөт мүлкү олан Иранда шаһлыг вэ падшаһлыг хэјалына дүшүб... Азэрбајчан мәмлөкәти үзәринә» јүрүшләрини исләмши- дир.¹¹¹ Бу гөбилдөн онун Султан Сүлејмана јаздығы бир мәктуб олдугча сәчијјөвидир. Иран Милли Шура Мәчлисини 606 нөмрәли әлјазмасында һәмин мәктуб да сахланылмагдадыр. Шаһ Тәһмасиб султана јазыр: «...Мәнә дејибләр ки, рум тајфасы өз амансыз гәдәмләрини Нахчыван вилајәтини басыб...зүлм бәјрағыны учалтмышдыр...Мән... бәзи әскәрләрини... о тәрәфә јолладым...Онлар (Осмаиллылар—Ш. Ф.) Нахчыван үлкасындан итләр кими гачмыш... гәһәтлик, чатышмазлыг, ачлыг вэ башга сәбәбләр үзүндән тәнкә кәлиб Дијарбәкирә дөнмүшләр...Бу хәбәр мәнә чатдыгда, әзиз фәрзәндим...Исмајыл Мирзә...бәзи адлы-санлы әмирләр, газиләр вә ағыр гошунда онларчы архасынча кетмәк ичазәси истәди...Мән буна разы олмадым. Гәләбә Аллаһ тәрәфиндән мүјәјнләшибсә, гошуну нә һачәт»¹¹² Демәли, гызылбаш гошуну һеч дә һәмиздә Османлыларын габағындан гачмамыш, јери кәлдикидә онлара һүчумлар да етмишләр. «Мәнә јаздығын «мән бир нечә дәфә сәнин мәмлөкәтинә һүчум етдимсә дә, сән гаршыја чыхмадын вэ бизимлә бачармаға гүввән чатмыр» кими јава сөзләринә гаршы билдирирәм ки, адлы-санлы султанлар вә дүнја хаганлары [һеч дә] мәрдлиј, мәрданәлиј, икидлиј вә мүдриклиј сәнә шәмил етмирләр...чүнки сән һеч вахт икидләр сәфиндән...охламысан, мүдриклик вә мәрданәлик етмәмисән, мәрдләр дөјүшүндә...сәрфәразлыг бәјрағы галдырмамысан...мејмәнәдән мејсәрәјә, мејсәрәдән мејмәнәјә кечмәмисән... һәмиздә шәбәдәбазлыг...вә атәшбазлыг едәрәк, үзү чадралы гадынлар кими...гала ичәрисиндә отурмусан вә үч јүз мин нә мәрди дә мејданда мәнбус вәзијјәтиндә сахлајараг, онларын әтрафыны зәнчирләмисән...* Әкәр султанлыг, шәһријарыг, шүчәәт вә икидлијин варса, киши кими, кирдијин топ-түфәнк галасынын дахилиндән чых ки, бизим һумајун әскәрләримизин икидлијини... мүшаһидә едә биләсэн... Шүчәәт вә икидлик бизә бөјүк әчдадларымыздан вә атамыздан мирас галмышдыр!...»¹¹³ Султана бу сон чүмләдә мәсәләни белә гојан Шаһ Тәһмасиб, демәк, Султан Сүлејманы тәкбәтәк дөјүшә дәвәт едир, она өз шүчәәтиннү нүмајиш етдирир. Бундан сонра Шаһ Тәһмасиб мәктубда өтән илләрин һадисәләринә гајыдар, атасы Шаһ Исмајылын вәфатындан сонра

* Бурада Шаһ Тәһмасиб түркләрин дөјүш үсулуна ишарә едир. Мәлум олдугуна көрә, Османлылар әскәрләрин фәрар етмәләринә јол вермәк үчүн ордунун арха тәрәфинә араба вә зәнчирләрдән сәдд чәкирдиләр.

80 чагатај әмринин Мазандаранын, Хорасанын, Сәчестанын, Фарсын, Тәбәристанын, Ирагын, Азәрбајчанын вә бүтүн Иранын саһибсиз галачағыны зәнн едәрәк, һүчума кечдикләрини, лакин һ. 935 (м. 1529)-чи илдә јашынын аз олдуғуна бахмајараг, дөјүшә кирдијини билдирир. «Татар лошкәри бизим һумајун гошунумузу мәрлүб етди. Елә билдиләр ки, мән фәрар етмишәм...Мәним әскәрләримин әксәријјәти, доғрудан да гачмышды...Мән үч мин адамла галмышдым. Мәһәррәмин 12-дә (мәшһур Уләнкә-Чам дөјүшү исә ики күн өввәл, мәһәррәмин 10-да сешәнбә күнү башланмышды—Ш. Ф.) сүбһ вахты ики јүз әлли мин өзбәк әскәри вә бүтүн Туран мәмлөкәти султанлары гарәт үчүн атландылары вахт гаибдән гулағамы бир сәда кәлди: «12 мүгәдәс имам вә һәзрәт Саһибүз-зәман сәнин көмәјинә кәлмишди, тез ата мин!»...Мән һәмин үч мин сиаһлы чаванла ики јүз әлли мин өзбәјә һәмлә етдим. Үч мин гылынч ејни вахта ишләди...Туран мүлкүнүн 80 падшаһыны...ләшкәрләри илә бирликдә бир фәрәсәк узаға годвул...Биз һәмин дөјүшүндә зәфәрлә гајытдыг».¹¹⁴ Шаһ Тәһмасибин хатырлатдығы бу дөјүш, һәсән бәј Румлунун да мәлуматына көрә, «бир гызылбашын ијирми өзбәјә гаршы дөјүшдүјү» Уләнкә-Чам, Сарыгамыш вә јахуд Чам дөјүшү адланар ки, орада өзбәк Үбәјдулла ханын бүтүн Мавәра ән-нәһр, Кашгар, Түркүстан (Туран—Ш. Ф.), Әндичан, Отрар, Сејран, Кабул, Гылмаг, Мәска (Ә. Нәваи бу сөзү «Москва» охујур ки, зәннимизчә доғрудул, чүнки һәсән бәј Румлуда һәмин сөз «Газар» шәклиндәдир вә јәгин ки, рус казакларына андир), Чәркәз вә Гыпчагадан топладығы нәһәнк бир орду кәнч Сәфәви шаһынын гаршысына чыхмышды.¹¹⁵ «...Әкәр [инди] сән дә мәним мәрдлик вә мәрданәлијими мүшаһидә етмәк истәјирсәнсә, пәрдә архасында әјләшән гадынлар кими дејил, шир овлајан нәһәнкләр кими топ-түфәнк галасындан чых* вә бизим илаһи гүдрәтимизи, падшаһлыг дөбдәбәмизи, икидлијимизи вә һејбәтимизи көр!.. Јох, әкәр сән [мәним мүгабилимә] чыхмасан Аллаһын көмәји илә шаһлыг сарајымы Истанбулда гуруб сәнин Мәрвани дөвләтинин бәјрағыны гара торпагла јексан едәрәм!». Суал олунар, мәкәр зәиф, горхаг шаһ чүр'әт едәрәк әзәмәтли бир султана белә тәкәб-бүрлү мәктуб јаза биләрдими? Султан Сүлејманын Азәрбај-

* Түрк тәдгигатчысы Ф. Кырзыоғлуја көрә, Султан Сүлејман доғрудан да икинчи «Шәрг сәфәри»ндән сонра «хәстәһал олдуғундан» һеч бир һәрби дөјүшдә шәхсан иштирак етмир, јени өлкә вә вилајәтләрин зәбти үчүн өзир вә пашаларыны јоллајырды. 1552-чи илин баһарында 59 јашлы султан Мачарыстан үзәринә јени јүрүшә дә өз вәзирини јолламышды вә өзү «овлағларда ов едәрәк» истираһәтлә күн кечирмәкдә иди. (Бах: Ф. Кырзыоғлу. Көст. әсәр, сәһ. 209—210).

чаны тутачагына инанмајан Шаһ Тәһмасиб белә јазмагла өз гүдрәтини нүмајиш етдирмирдими?

Һәмнин мәктубунда Султанын дөрдүнчү жүрүшү үчүн фитва верән сүнни үләмалары да тәнгид олунур. Бу, артыг Шаһ Тәһмасибин идеоложи мүбаризәсидир: «...Мә'лумунуз олсун ки, биз сизин үләмалары бир нечә хусусијјәтә көрә кафир, фитнакар, бәдбәхт вә үзүгара санырыг...Онларын әксәријјәти рәсулүллаһ евинә (ханәданына—Ш. Ф.) эдавәт едир...бүтүн кафирләрлә—фирәнжиләр, јәһудиләр, христианлар вә зындыгларла достлуг едир, онлары пак сајырлар...Һәтта әчәм дијарынын тохучулары белә елми мүбаһисәләрдә онлара галиб кәләр». Сүннилијә өз мүстәгил мүнәсибәтини билдирән Шаһ Тәһмасиб сонра шиәләрин вә шиәлијин тәрифинә кечир. «...Османлыларын вә Мәрванни давамчыларынын мезһәб вә ганунунун шәрәфсизлијинә вә рүсвајчылығына бахмајараг, сиз шиә тајфасына «рафези» демиш, онлары «шиәје-шә'ијјә («мурдар шиә») адландырымысыныз. Һәзрәте-каинатын (Мәһәммәд пејғәмбәрин—Ш. Ф.) дөврүндә онлара һеч ким белә демәзди...»¹¹⁸

Сүнни—шиә мүнәсибәтләринин белә кәскинләнмәјинин һәр ики империја халглары үчүн нә дәрәчә зәрәрли олдуғу мә'лумдур. Лакин һәм султан, һәм дә шаһ һәләлик өз тәригәт мүбаризәләриндән әл чәкмәк истәмир, мәгсәдләринә јәтмәк уғрунда ејни бир динин ики мезһәбиндән идеоложи бир силаһ кими истифадә едир, бир-бирләрини тәһгирләрә мә'руз гојурдулар.

«Јазмысан ки, үч иллик јараг-јасаг һазырлығындан сонра, ағыр гошунла дөрд бир тәрәфдән Ирана јолланырсан... вә Иран торпагыны фәнаја уғрадачгасан...Сән беш дәфә бу дијары тутмаг вә виран етмәк үчүн үч јүз минлик гошунла кәлмисән.* Мән һеч сәнлә дөјүшә кирмәдән белә мәғлуб олараг, ит кими ачиз вә пәришан һалда јүз мин аһ-зарла кери гајытмысан. Һәр жүрүшүндә дә јүз мин нәфәрә јахын әскәрин тәләф олмуш, бир нечә мин ат, дөвә, чохла хәзинә вә дәфинән, топ-түфәнкин Јәзил вә Мүавијә јолунда фәда олмушдур. Гүввәт вә гүдрәт топламысан ки, [бурада] беш күн гала биләсэн...Сән кәрәк мәнә јаздығын ләјтисиз мәктубун бу чавабыны охујуб...чәһаләт вә эдавәти тәрк едәсэн, пејғәмбәр шәриәтинә табе оласан...ислам әһлинин јолуну тутасан...инады јерә гојасан вә сәадәт тапасан...»¹¹⁷

Османлы ордусунун Азәрбајчана дөрдүнчү жүрүшү хусусунда Шаһ Тәһмасибин «Тәзкирә»синдә дә мә'лумат вардыр. Орада дејилир ки, әмир Һәсән бәј Јүзбашынын Осман-

лы ордусуна һүчум етмәк барәдәки тәклифинә шаһ разы олмамыш, «мән гәфилдән онлара һүчум едиб, ганларына баис ола билмәрәм» демишдир. Шаһ Тәһмасиб јазыр: «Онларын «кәлин дөјүшәк» сөзләриндән мә'лум олур ки, јенә кери гајытмаг истәјирләр. Онлар мәчбур олуб јазырлар ки, нечә дәфә сизи чәнкә чағырдыгса да, кәлмәдиниз, гачдыныз вә биз буна көрә дә кери гајыдырыг. Хүләсә, бундан үч күн сонра хандкар кери гајытды. Сонра Шаһверди Султан мәнә деди ки, әкәр әмр етсәниз, биз ирәли кедәр, Аразла топланан гошунла һүчум едәрик...Разылашмадым».¹¹⁸ Бу чүмләр дә, Сәфәви һөкмдарынын сијасәт вә еһтијаткарлығына дәләләт едир. Наһаг јерә ган төкүлмәси олдуғача диндар олан Шаһ Тәһмасибин мәрәмына уғун дејилди. Османлыларын исә, Султан Сүләйманын һакимијјәти дөврүндә Азәрбајчана дөрд бөјүк жүрүш етмәси Түркиянин сијаси мәгсәддән чох, игтисади мәнәфе бахымындан «Шәрг дијарыны» тутмаг чәһди иди. Мә'лум олдуғу кими, һәмнин чәһдләрин һеч бир мүсбәт нәтичәси олмадығы үчүн Түркия дипломатик данышыглары башламаг зәрурәти гаршысында галды. Доғруду, сүлһ мүгавиләси бағламаг арзусу Сәфәвиләр тәрәфиндән бир нечә дәфә ирәли сүрүлмүш вә ејни заманда бир чох Османлы вәзир вә сәркардәләри дә сүлһ хаһишиндә олмушдулар, лакин мәнбәләрә көрә сүлһ хаһишинин һансы тәрәфдән едилдији хусусунда гаршылыгы: иттиһамлар һәлә бир нечә мүддәт давам етди, чүнки мүһарибәннин дајандырылмасы вә сүлһ тәмәннасы мәғлуб олан тәрәфин тәшәббусу кими гижмәтләндирилирди. Султан Сүләйманын икинчи вәзир Искәндәр пашанын вә Эрзурум һакими Ајаз пашанын Сәфәви әмир вә вәзирләри нә көндәрдији мәктублар («Мә'лумунуз олсуң ки, биз бундан әввәл дә сиз тәрәфә мәктуб јолламышдыг...мәгсәдимиз сәрһәд ([вилајәтләрин] әмирләри арасында сүлһ олмагыдыр...Әкәр онлардан сәдагәт көрүнсә, бу тәрәф дә сәдагәтә әмәл едәчәкдир»),¹¹⁹ Шаһ Тәһмасибин дөвләт башчылары Шаһгулу Хәлифә, Севиндик бәј Горчибашы, Мә'сум бәј Сәфәви вә Бәдрхан Әмирдиванын биркә јаздыглары мәктуб¹²⁰ һәр ики ордунун артыг дөјүшләрдән бездијини кәстәбир. Лакин султан өз гүруруну сындырмаг истәмир. «Мәктубунуз кәлди...Бизим хидмәтимиздә олан вәзир вә гулларынын сиз тәрәфә һеч бир сүлһ мәктубу көндәрилмәмишдир...Бизим үчүн нә зәрурәт вардыр ки, сизинлә сүлһ бағламағы арзулајыб мәктуб көндәрәк?..Сүлһә чатмаг истәјирсинизсә, [билиң ки,] сүлһ гапысы бағлдыр. Әлачсыз галыб зәбун оланлар сүлһ хаһиши едә биләрләр...»¹²¹ Султан

* Шаһ Тәһмасиб «беш һүчума» ишарә етмәклә көрүңүр ки, Султан Сәлимни 1514-чү илдә Азәрбајчана жүрүшүнү дә нәзәрдә тутмушдур.

Сүлейман женә дә гызылбашлары кафир адландырыр: «Кафир кимә дөҗрләр? Әкәр кафир жалныз өлкәсиндә килсә олан адамлардырларса, өлкәниздә килсә жохдур, [лакин] сиз имамын вә исламын ким вә нә олдуғуну билмирсиниз».¹²² Буна бахмајараг, султанын бир мәктубунун јазылыш тәрзи онун да сүлһ тәрәф мејл етдијини көстәрир: «...Сонунчу намәниздә сүлһ әһвалы зикр олунмушдур...Әкәр сүлһ истәсәјдиниз, өз мәмләкәтиниздә отуруб, фитнә-фәсада башламаздыныз...Әкәр һәгигәтән сүлһ истәјирсинизсә,... бир адам көндәрин ки, тәклифинизә чаваб верилсин...».¹²³

Сүлһ барәдә мәктублашмалар баш вәзир Рүстәм паша илә Шаһ Тәһмасибин оғлу Мәһәмәд Мирзә арасында да олмушдур. Нәһајәт, сүлһ мугавиләси имзаланмасына разылыг хүсусунда Султан Сүлейманын Шаһ Тәһмасибә мәктубу јазылды. Мәктубда дипломатик мүрациәт гајда-ганунуна эмәл олунмуш, Шаһ Тәһмасибә «аличәнаб, һөкүмәтмәаб, рүф'әтгүбәб, сәадәтдәсткаһ, бөјүк султанларын тахтында чулус едән, әчәм мәмләкәтләринин ифтихары» кими тәш-бәһләрлә мүрациәт едилмишдир. Лакин султан женә дә өзүнүн Азәрбајчана етдији һүчүмләрә бәрәәт газандырыр: «Шәрг мәмләкәтләри үзәринә [бизим тәрәфимиздән] һәр дәфә жүрүш едиләркән, [билин ки,] бунлар мәнз ислам гајда-ганунуну һимајәт ешмәк вә дини ишләрә риајәт олунмасы үчүн едилмишдир». Султанын бу мәктубунда һәдә-горху дујулса да («Дөрд аличаһ падшаһын тәхтқаһы олан Әдән, Синд, Сән'а вә Һәбәш кими һинд иглими бизим әлимиздәдир. Бајгуш вә гарғаларын јурду олан бир нечә әчәм харабасына еһтијачымыз жохдур»), нәһајәт султан билдирир: «Әкәр сизин хатырлатдығыныз әһд-пейман е'тибарлыдырса...өзүнүзүн мө'тәбәр әмирләриниздән бирини бизим тәрәфә јоллајын вә вердијиниз сөз вә шәртдән кәнәра чыхмајын...»¹²⁴ Тезликлә Шаһ Тәһмасибдән чаваб мәктубу алан Султан Сүлейман орада бу чүмләләри охујур: «...Фәррухзад бәј Ешикағасыны рисаләт тәблиғи вә...сәдагәт тә'киди үчүн али дәрқаһа көндәрдик...Гој сүлһ елә мөһкәм олсун ки, бундан сонра бүтүн ислам әһли, әскәр ја рәјјәт олмасындан асылы олмајараг, әмин-аманлыг бешијиндә асудә вә хош-һал јашасын!..Гој һәмишә јазышма вә елчи кедиш-кәлиши давам етсин!..»¹²⁵

Һәјдәр Евоғлунун «Мүншәаты»нда дәрч олунан башга бир мәктубунда исә Шаһ Тәһмасиб Османлы—Сәфәви дөјүшләринин башвермә сәбәбләрини изаһ едир, Әлгас Мирзәни, Османлы сәрһәд әмири Ибраһим пашаны, «сәрһәдләри горујан бә'зи алчаг адамлары» тәгсирләндирир, сүлһүн

Түркіјә әразисиндән кечиб Бейтуллаһа кедән зәвварлар үчүн зәрурәт олдуғуну бир даһа хатырладыр.¹²⁶

Беләликлә, Султан Сүлейманын разылыгындан сонра, ики елчи һәј'әти—әввәлчә Шаһгулу бәј Гачарын, аз сонра исә Фәррухзад бәјин башчылыг етдији һәј'әтләр Түркіјәјә јолланды. О вахт Султан Сүлейманын Амасјада олдуғуна, Фәррухзад бәјин мәнз орада онунла көрүшдүјүнә вә сүлһ мугавиләсини имзаладығына көрә бу сүлһ «Амасја сүлһү» адланыр. Мугавиләниң дәгиг имзаланма күнү мәсәләсиндә Иран вә Османлы тарихчиләринин мә'луматларыны һәр-тәрәфли арашдыран О. Әфәндијевин фикринчә, һәмин сүлһ 1555-чи илин мај ајынын 29-да имзаланмышдыр.¹²⁷ Алман мугавиләси һаммерин јаздығына көрә, Амасја сүлһү Османлы империјасы вә Сәфәви дөвләти арасында имзаланмыш илк рәсми сүлһ олмушдур.¹²⁸

Амасја мугавиләсинин шәртләринә әсасән Јүрчүстанын гәрб вилајәтләри (Имеретија, Мегрелија вә Гори) Түркіјәнин, шәрг вилајәтләри исә (Месхетија, Қартли, Қახетија) Сәфәвиләрин, һәмчинин, ермәниләр јашајан торпагларын гәрби Османлыларын, шәрги исә гызылбашларын нүфузу алтына кечди. Куја Азәрбајчанын да Түркіјә һакимийәти алтына кечмәси һағында Исмајыл Узунчаршылынын фикри јанлышдыр¹²⁹ вә һеч бир сәрһәд дәјишиклијинин мугавиләдә олмадығы барәдә Султан Сүлейманын өзүнүн Шаһ Тәһмасибә белә бир мә'луматы вардыр: «...Сүлһ, вахты мәмләкәт һүдуду вә вилајәт сәрһәдиндә дәјишиклик олмајачаг, [һәр јер] өз әввәлки вәзирјиндә галачагдыр».¹³⁰

Барыш мугавиләсиндән сонра Амасјадан башлајараг бүтүн сәрһәдләр боју бир нечә ил асајиш бәрпа олунду.¹³¹

Беләликлә, тәхминән јарымәсрлик кәркин Түркіјә—Азәрбајчан сијасы мүнәсибәтләриндән сонра һәр ики өлкә үчүн зәрури олан сакитлик дөврү башланды. Азәрбајчана доғру јөнәлән Османлы јүрүшләриндән мәгсәд, һеч шүбһәсиз, Түркіјәнин Хәзәр дәнизинә чыхмаг вә Орта Асија өлкәләри илә бирбаша әлағә јаратмаг истәји олмушдур ки, бу истәк сонрадан көрәчәјимиз кими, ијирми үч иллик фәсиләдән сонра јенидән аловланачагдыр, лакин сүлһүн јаранмасы (мүвәггәти олса да) XVI әсрин II јарысында (Шаһ Мәһәмәд Худабәндинин тахта чыхмасына—1578-чи илә гәдәр) илк нөвбәдә Азәрбајчан әразисиндә әмин-аманлыгын бәргәрар олмасына вә Сәфәви һәрби гүввәләринин мүјәјән динчәлијинә сәбәб олду. Түркіјә исә һәлә бир сыра Гәрб дөвләтләри, о чүмләдән Австрија, Венесија, Мачарыстан вә Кипрлә өз һәрби мүнәгисһәләрини давам етдирирди.¹³² О. Ә. Әфәндијев вә Ј. М. Маһмудовун дүзкүн мүләһизәләри-нә көрә Амасја сүлһүнүн имзаланмасы бир сыра Гәрб дөв-

лэтлэри үчүн «Түркиенин һәрби гүввэлэринин чох һиссәсинин диггәтини јајындыран» бир мұһарибәнин сакитләшмәси, һәмнин гүввэләрин Европа гитәсинә јеридилмәси дәмәк иди. Сәфәви—Османлы мұһарибәләринин давамны арзулајан Алманијаны Түркијәдәки сәфири Бусбекин мұлаһизәсинә көрә, әкәр Иран олмасаяды, Түркијә бәрк шадјаналыгла онларла (Австрија—Алманија блоку илә—Ш. Ф.) өз һагг-һесабыны чүрүдә биләрди. «Бизимлә өлүм арасында Иран дурур», дејән сәфир Амасја сүлһүндән бәрк нараһат олдуғуну ачыг-ашкар нүмајиш етдирир.¹³³

Беләликлә, һәтта мәркәзи Европада Вјана шәһәрини белә тутта билән вә Истанбулдан Исвечрәјә гәдәр јерләри зәбт едән Султан Сүлејман Шаһ Тәһмасибә эзә билмәди. «Европада һөкмранлыг едән ән гүдрәтли түрк Султаны Иранла бачармады» јазан Ә. Нәваи Османлы Султаны илә јанашы Гызылбаш шаһынын да һәрби мөһарәтинни гијмәтләндирмишди.¹³⁴ Түркијә Султан Сүлејман Ганунинин вәфатынадәк 1555-чи ил сүлһүнә чидди риәјәт етмиш, Иранла ачыг һәрби мұнагишәдән чәкинмишди.¹³⁵

Јухарыда көстәрилдији кими, Султан Сүлејман шиә гызылбашларла гаршы сүнни јашылбашларын*—өзбәк ханларыннын да чәлб олунмасы үчүн чанфөшанлыг етмиш, «Шәрг јүрүшләри»ндән әввәл онларла мәктублашмышдыр. Һәмнин мәктублашманын Амасја сүлһүндән сонра да давам етмәсинә бахмајараг, артыг мәктубларын мәзмуну башгалашмыш, чәнкә дә'вәт әвәзинә сүлһә дә'вәт чағырышлары сәсләнмишди. «Дин мұхалифләринә, күнаһкар тајфаја, рафези вә кафирләрә» (өзбәк ханлары Бәраг вә Гутлуг Фулад ханын мәктубларында гызылбашлар белә адландырылыр—Ш. Ф.) һүчмун артыг лүзүмсүз олдуғуну билдирән Османлы султаны онларла «ислам әһлинин асудәлији үчүн» Сәфәвиләрлә сүлһ бағладыдығыны хәбәр верир, гызылбашларын да өзбәкләрин һакимийјәтиндә олан «мүсәлман өлкәләринә тәчавүз» етмәјәчәкләрини билдирди.¹³⁶ Көрүндүју кими, бу артыг тәчавүзкар Султан Сүлејман дејил, Сәфәвиләрлә барышыг јолуна гәдәм гојан Султан Сүлејмандыр. 1556-чы илин 16 августунда Истанбулда 6 иллик тикинти

* Һаммерә әсасланан Ф. Қырзыоғлу јазыр: Шиә Сәфилиләрә (Ф. Қырзыоғлу һеч бир еһтијач олмадан әсәринин һәр јериндә «Сәфәви» сөзүнү түркләшдирәрәк «Сәфили» шәклиндә јазыр) «гызылбаш» дејән Османлылар сүнни өзбәкләрә «јашылбаш» дејирдиләр. Белә ки, Истанбулдакы Венесија елчиларинин рапортларында өзбәк елчиси «della testa verde» («јашылбаш»), шаһын елчиси «della testa rossa» («гызылбаш») Османлылар «della testa bianca» («ағбаш») вә күрчү елчиси «della testa negra» («гарабаш») адландырылыр, (Бах: Ф. Қырзыоғлу. Көст. әсәр, сәһ. 113).

ишләриндән сонра иншасы битән Сүлејманијә мәсчидинин истифадәјә верилмәси мұнасибәтилә Султан Сүлејманы тәбрик едән Шаһ Тәһмасиб¹³⁷ бу мәктубу илә санки дағынты јох, абадлыг ишләриндә чалышмағын саваба ујғун олдуғуну аңлатмышдыр.

Сүлејманијә мәсчидинин иншасы хүсусунда Шаһ Тәһмасибин бачысы Мәһинбану (Султаным) да тезликлә султанын севимли зөвчәси Хасәки Султана (Хүррәм Султана)* тәбрик мәктубу јолламыш, мәктубла бәрабәр Истанбула һәмнин мәсчиддә «гираәт едилмәкдән өтрү» бир нечә нүсхә Гур'ан вә бир нечә «ә'ла халы» да көндәрилмишди¹³⁸ ки, бу һәрәкәт Османлы—Сәфәви мэдәни мұнасибәтләринин јенидән башланмасыны сүбүт едир.

1555-чи ил Амасја сүлһү 1559-чу илин сонуна гәдәр һәр ики өлкә арасында динчлијә вә әмин-аманлыға сәбәб олду. Лакин, бир һадисә аз гала һәмнин вәзијјәти көкүндән дәјишәчәк вә јенидән Османлы—Гызылбаш мұһарибәси башлана-чагды.

Түркијенин Азәрбајчана јухарыда бәһс етдијимиз дөрд јүрүшүнүн үчүнчүсү, билдијимиз кими, Сәфәви шаһзадәси Әлгас Мирзәнин Османлы өлкәсинә гаچارаг, султаны билә васитә һәмнин јүрүшә тәһрик етмәси сәбәбиндән баш вермишди. Бу һадисәнин үстүндән 11 ил кечәндән сонра, тәрәфләр арасында сүлһ мұғавиләси имзаландығына бахмајараг јени мұһарибә тәһлүкәси јаранды. Бу дәфә, даһа Сәфәви дијарындан дејил, Османлы торпағындан гачан бир шаһзадә аз гала һәмнин тәһлүкәнин керчәкләнмәсинә банс олачагды. О шаһзадә Султан Бајазид иди.

Мә'лум олдуғу кими, Султан Сүлејманын беш оғлу варды. Биринчи оғлу Мәһәммәд 1542-чи илдә вәфат етмиш, икинчи оғлу Мустафа исә султанын зөвчәси (Рокселана, Хүррәм, Хасәки Султан) тәрәфиндән ифтираја мәр'уз галараг гәтлә јетирилмишди. Үчүнчү шаһзадә Чаһанкир шикәст иди вә еркән јашындан өзүнү өлдүрәрәк, чаныны бу мәликәниң шәриндән хилас етмишди. Дөрдүнчүсү Султан Бајазид, бешинчиси исә Султан Сәлимә** иди.¹³⁹

* Османлы тарихчиләринин Хасәки Султан (Хүррәм Султан) авропалыларын исә Рокселана (Roxelana) кими гәләмә вердикләри бу мәликә (1505—1551) кәниз сифәтилә сараја кәтирилдијинә бахмајараг, сонрадан нәинки бүтүн кәнизләрдән, һәтта бүтүн сарај ханымларындан јүстүн олур. О, илк гадындыр ки, кәниз олдуғу һалда султанын рәсми арвады («һәмсәрә-хас», «хасәки») мөғамына јүксәләр.

Хасәки Султан әриндән сонра оғлу Сәлимин Османлы тахт-тачынын саһибә кими көрмәк истәјирди. Лакин султанын Мәһәммәд вә Мустафа адлы ики шаһзадә вариси дә варды. Вәзијјәтин Сәлимин хәјринә олмадығыны көрән Хасәки өз сијәси фәалијјәтинә башлајыр. О, әввәлчә,

Султан Сәлим көзөл Конја вилајәтиндә вә Бурсада һакимлик егдији һалда, Султан Бајазид әввәлчә Кутаһијјәдә, сонраләр исе Анкарада вә Амасјда һаким олмушду. Она пис, өкеј гардашы Сәлимә исе јажшы мүнәсибәтдән наразы галан Бајазид «Мәним падшаһым, мәним дөвләтим, мәним султаным» дејә мурачиәт етдији атасына «Анкарадан мәни Чорума көндәрдин...вәзијјәтим чох писдир...Инсафдырмы ки, мән Анкарадан белә бир јерә кәлим, амма Сәлим хан Бурсада галсын?» јазараг тез-тез шикајәтләнирди.*** Нәһәјәт, белә вәзијјәт бөјүк наразылыға сәбәб олду вә Конја јажынлығында баш верән дөјүшдә, Султан Сәлим гардашына галиб кәлди (һ. 966-чы илин шә'бан ајы; м. 1559-чу илин ијуну). Чарәсиз галан Султан Бајазид оғланлары Урхан, Осман, Маһмуд**** вә Абдулла илә Сәфәви дөвләтинә үз тутду. Онун 10—12 мин әскәрдән ибарәт бөјүк орду-

14 ил баш вәзир олмуш Ибраһим пашанын өлдүрүлмәсинә наил олур, Ајаз пашадан сонра вәзарәт мәңсәбинә Рүстәм пашаны ләјиғ көрүр вә султанын севимли ғызы Кашифәни она верир. Әлгас Мирзәнин Османлы сарајына сығынмасындан сонра ғызылбашларла мұһарибә олмасы вә беләликлә, сәфәрдә олан әриниң әвәзинә оғлу Сәлимин султанын рәсми нүмәјәндәси адландырылмасы Хасәкинин етдији чәһдләрдән иди. Амма буна бахмајараг, Османлы ордусунун үчүнчү јүрүшү дә, әввәлки јүрүшләр кими тез вә гәләбәсиз баша чәтди. һ. 961-чи (м. 1551) илдә јенидән башлајан һәрби јүрүшдә Рүстәм паша гошун башчысы (сәрәскәр) тәјин едилди. О, Анадолудан Султан Сүләјманә бир мәктүб јазыб, шаһзадә Мустафанын куја ғызылбашларла әләгәси олдуғу барәдә султана мәлүмәт верди. Буну билән султанын әмри илә 7 лал чәллад шаһзадәнин көндирлә боғду (Сүләјман да бу гәтлә пәрдә далындан бахырды). Бүтүн бу чәһдләрә бахмајараг, Хасәки султан II Сәлими «султан», өзүнү исе «султан анасы» кими көрә билмәди. Сонраки ил о, өлмүшдә (Бах: Е. Нәван. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 341—342).

** Јухарыда гејд етдијимиз кими, Султан Сәлимин анасы Роксәлана иди. Лакин бәзи тарихчиләр (Исмајыл һәғғи Узунчаршылы) Роксәлананын Султан Сәлимин дејил, Султан Бајазиднин анасы олдуғуну сөјләјирләр ки, фикримизчә, бу јанлыш мәлүмәтдир. Бундан башга, мәнбәләрә көрә, сонбешик Османлы шаһзадәсиниң Султан Бајазид олдуғу көстәрилдији һалда, Султан Сәлимин ондан кичик олдуғу барәдә дә И. Н. Узунчаршылынын јанлыш мәлүмәты мөвчуддур (Бах: Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı İran Şahına İltica etmiş olan Şehzade Bayezid'in teslimi için Sultan Süleyman ve oğlu Selim taraflarından Şaha gönderilen altunlar ve kıymetli hediyeler. Şehzade Bayezid'in İrana firarı hakkında bir hulâsa. Türk tarih kurumu, Belleten, cilt XXIV, sayı 93. Ocak, Ankara, 1960, s. 104—106).

Шаһ Тәһмасибин Султан Сүләјманә јаздығы бир рәсми мәктүбдә дә Султан Сәлимин Бајазиддән бөјүк олдуғу гејд едиллр: «Шаһзадә Султан Бајазид вә онун чәһаләт вә чаванлығы үзүндән атасына...вә бөјүк гардашына (Султан Сәлимә—Ш. Ф.) гаршы етдији әдәбсизлик...»

*** Истанбулун Топганы музејиндә Султан Бајазиднин атасына өз әли илә јаздығы 23 мәктүб сахланылмағдадыр.

**** Урхан—Чорум санчагбәјиси, Осман—Шәрги Гараһисар санчагбәјиси, Маһмуд—Чанг санчагбәјиси иди.

су да сөрһәди кечәрәк, онунла бирликдә Шаһ Тәһмасибин јанына јолланды.

Гејд етмәк лазымдыр ки, Султан Бајазид Османлы торпағындан гачмаздан әввәл сығыначаг барәдә Шаһ Тәһмасибә мәктүб јазараг, онун разылығыны алмышды. Белә бир фүрсәтин әлә дүшмәјиндән севинән Сәфәви һөкмдары өзүнүн кәләчәк планлары наминә (әввәлләр ғызылбашларын һакимијјәти алтында олан Бағдадын јенидән онлара гајтарылмасы, Көрбәланын шиә мәзарлары үзәриндә нәзәрәтин ғызылбаш сејидләринә тапырылмасы, хусусилә, бу ишдән чохлу вар-дөвләт әлдә едилмәси) дәрһал Османлы шаһзадәсинин мәктүбуна чаваб јазыр: «...Сизин мәнәббәтлә долу намениз... шадлығымызы артырды. Кәлишинизлә әләгәдәр вилајәтдә чакнашма олмамасындан өтрү фәрман верилди ки, Шаһгулу Султан Устачлы...Нахчывана кетсин. [Һәмчинин] сизи гаршыламаг үчүн Азәрбајҗан вәзирі Әтаулланын адына бир...фәрман көндәрдим ки, о...Нахчыванда зәрури ишләрлә мәшғул олсун. О, сизинлә вә сизин адамларынызла бирликдә... дарүс-сәлтәнәјә (Тәбризә—Ш. Ф.) кәдәчәкдир. Дарүс-сәлтәнәдә исе, бизим меһмандарымыз Сизин хидмәтинизә јетәчәкдир. О јерләрин имарәт, ев вә бағ-бағатыны сејр етдикдән сонра... бизим сәлтәнәт пәјтахтымыза кәләчәксиниз. [Тәбриз] дарүс-сәлтәнәсиндән чыхандан сонра Сизи истигбал етмәк үчүн дөвләт башчылары вә ә'јанлар да дәстә-дәстә өнүңүзә чыхачаглар. Иншаллаһ...о һәзрәт (Султан Бајазид—Ш. Ф.) бөјүк...еһтирамла...јанымыза кәләчәкдир. Сизә көмәкликдә һеч нәдән һеч бир вәчһлә музајигә олунмајачагдыр...»¹⁴⁰

Бу мәктүбун сонраки чүмләси Шаһ Тәһмасибин әввәлчә бу мәсәләјә еһтијатла јанашығыны көстәрир вә мәлүм олур ки, Османлы шаһзадәләри арасында ихтилафдан хәбәрдар олан Сәфәви һөкмдары, Бајазиддән рәсми рича көзләјирмиш. «Сизин...намениз кәлмәздән әввәл бир гәдәр тәрәддүт едирдим...Мәктүбуңузу аландан сонра...биз дә о сәлтәнәтпәнаһы (Султан Бајазиди—Ш. Ф.) өзүмүзүн изәтли вә әзиз фәрзәнди етдик».¹⁴¹

Султан Бајазидин фәрар хәбәринин ешидән Султан Сүләјман дәрһал Әрдәһан санчагбәјиси Сән'аны Сәфәви сарајына јоллајараг «бәдхасијјәт» оғлунун она сығыначағы тәгдирдә, бу һадисәнин «мәмләкәт рәијјәтинә өзәб-әзијјәт вермәмәсиндән өтрү» кери гајтарылмасыны хаһиш едир. Заһирән хаһиш кими көрүнән һәмин мәктүб тәләби хатырладыр. Орада 1555-чи ил «әһднамә»си дә јада салыныр («...арамызда бағланмышы мәнәббәт вә сәдәгәт сазиши...»), арадакы сүлһүн позула биләчәји еһтималына ишәрә едиллр.

Султан Бајазидин Сәфәви дәвләтинә сығынмасы вә үч илә јахын орада јашамасы барәдә о дәврүн мүәллифләри Гази Әһмәд Гәффари, Гази Әһмәд Гуми, һәсән бәј Румлу, Искәндәр бәј Мүнши, Мустафа Али, Сары Абдулла Әфәнди, Бусбег, һаммер вә башгалары әтрафлы мә'лумат вермишләр. Елә Шаһ Тәһмасибин өзү дә «Тәзкирә» әсәриндә бу мәсәләнн баш вермәсини вә она мүнасибәтини белә билдирир: «Султан Бајазид Амасјада гошун топлајыр ки, гардашы Султан Сәлимлә дәјүшсүн. Өз-өзүмә дејирдим ки, онларын нә һәдди вар ки, һәзрәт хандкар сағ-саламат тахтада әлшәдиди һалда бир-бирләри илә [таخت үстүндә] дәјүшәләр? Јадикар бәј Пазукинин јанына адам јоллајыб, сәрһәдләрдә бунун өјрәнилмәсини тапшырдым. Онун часус вә мүлазимләри кәлиб, Султан Бајазидлә бирликдә олан Әлгасын ики мүлазимини дә өзләри илә кәтирдиләр».¹⁴² Сонра гардашлар арасында Қонјада баш вермиш дәјүш вә Бајазидин мәғлубијәтиндән бәһс едән Шаһ Тәһмасиб мәғлубијәтә уғрајан шаһзадәнин онун јанына адам јоллајараг, 1500 түмән гызыл пул истәдијини вә һәмин борчу «атасынын тахтыны тутандан сонра гәјтараचाғыны» вәд етдијини билдирир: «Мән бу сөзләрдән тәәччүбләннб дедим ки, бу адам Әлгасдан да ағылсыздыр. Әввәла, она көрә ки, мән һәзрәт хандкарла узун мүддәтдир ки, сүлһ етмишәм. Нијә сәнә борч гызыл верим? Бундан башга, сән мәкәр 1500 түмәнлә хандкарла дүшмәнчилик едә биләрсәнми?».¹⁴³

Сонра Шаһ Тәһмасиб шаһзадә Бајазидә өз өлкәсиндә сығыначаг вердијини әсасландырмаға чалышыр. О, Султан Сүләјмана көндәрдији бир мәктүбда Султан Бајазиди һәләлик Османлы сарајына көндәрә билмәјәчәјини ачыг-ашкар билдирир вә шаһзадә Мустафанын Султан Сүләјман тәрәфиндән өлдүрүлдүјүнү бир даһа хатырладыр:

«О шаһзадә (јә'ни Султан Бајазид—Ш. Ф.)...торпагла-рымызын јахынлығына көрә өзүнү бу дијара атмыш вә мәһәббәт вә достлуғумузун мөһкәмләнмәси гәјда-гануну әса-сында бизи (јә'ни Шаһ Тәһмасиб—Ш. Ф.) төвбә етмәк вә үзр истәмәк үчүн бир васитә билмишдир...О шаһзадәнин вәзијәт [китабынын] сәһифәләриндән пешманчылыг охун-магдадыр...Амма о дејир ки, экәр мәни о тәрәфә јолласа-ныз, [атам] мәни дә Султан Мустафа кими гәтлә јетирәчәк вә мәним ганым сизин бојнурузда галачагдыр. Мәһз буна көрә дә, бу сәдагәтли дост...онун кери көндәрилмәсини да-јандырды».¹⁴⁴ Беләликлә, «сәдагәтли- дост»ун намәсиндән билнир ки, Шаһ Тәһмасиб Османлы сарајында баш верән һадисәләрдән вахташыры һали өлмүшдүр. «Тәзкирә»синдә Шаһ Тәһмасиб Османлы шаһзадәсинә өз өлкәсиндә јер вер-мәјәчәји тәгдирдә, онун гачыб башга бир өлкәјә кетмәк еһ-

тималына ишарә едиб јазыр: «Мән әмирләрә дедим ки, о, бизим өлкәјә кәлдији үчүн ону башга јерә кетмәјә гојмаг олмаз. Экәр белә олса, хандкар буна пис баха биләр».¹⁴⁵ Де-мәк, Шаһ Тәһмасиб шаһзадәјә сығыначаг верилмәсини өзү-нүн хејирхаһлығы кими гәләмә верир вә сонрақы чүмләләрдә Султан Бајазидин Османлы тахтыны әлә кечирмәк пла-нынны ачыб көстәрир: «Тәбриздә оларкән о мәнә јазмыш-ды ки, «сиз дә Тәбризә кәлин, биз ики бөлүк олуб, биримиз Бағдада о биримиз исә Вана һүчум едәк. Султан Сәлим бөлүјүн биринин гаршысына чыхачаг, о бири бөлүјүн өнүнә исә һеч ким чыхмајачаг. Хандкарын бүтүн гошуну мәнә тәрәфдардыр вә мәни истәјир (ејнән Әлгас Мирзәнин түрк султанына дедији кими: «Гызылбашлар мәни истәјир-ләр...»—Ш. Ф.), хандкар Истанбулда бу хәбәри ешидәнәдәк бүтүн гошун мәним јаныма кәләчәк.» Мән чавабында јаз-дым ки, Гәзвинә кәл, гој биркә фикирләшәк, һәр нә мәслә-һәт көрүнсә, елә дә едәрик».¹⁴⁶

Шаһ Тәһмасибин сонрақы мә'луматындан бәлли олур ки, о, 1555-чи ил сәзишинә чидди әмәл етмәји гәрәра алмыш олдуғундан Султан Бајазидин Түркіјәјә бирликдә һүчум планына разы дејилдир. О, белә јазмагла, ејни заманда сул-танын Әлгас Мирзәнин сөзләринә ујуб Азәрбајчана һүчум етмәсини онун дәвләтинә олан хәјанәт вә пслик кими гә-ләмә верәрәк, өтән илләрә гајыдыр: «Бизим елчиләримиз үч дөфә һәзрәт хандкарын јанына кетмишләр, амма о, бизим дәрвишанә төһфәмизә лазыми әһәмийјәт вермәјәрәк, Әлгас бизим јанымыздан гачыб ораја кедән вахт, јериндән галчыб бу тәрәфә кәлди. Мән һеч чүрә гавраја билмирәм ки, падшаһлар белә сөзләрә инаныб нечә өз јерләриндән тәрпәнә биләрләр?».

Шаһ Тәһмасиб Түркіјәјә гаршы өзүнүн хејирхаһлығы-ны бәјан едәрәк, Бајазидин планына әсла тәрәфдар олма-дығыны белә көстәрир: «Мән әсла онун сөзүнә инаныб јер-индән тәрпәнәмдәм вә өз әдәбими олдуғу кими һифз ет-дим. Әлимдән бир иш кәлмәсә дә, онун өлкәсинә кедиб, орадақы торпагларын һамысыны јандырыб-јахардым вә бун-дан сонра онларын бүтүн кедиш-кәлиш јоллары гапанар-ды. О вахт һәзрәт хандкар Истанбулда иди. Экәр истәсәј-ним, Дијарбәкири, Эрзуруму вә Ваны елә һала салардым ки, о јерләрдә абадлыгдан әсәр-әләмәт галмазды».¹⁴⁷

Сонра, Шаһ Тәһмасиб Султан Бајазидин сонрақы пла-нынны ачыб көстәрәрәк («Гој мәним ики оғлум сизин јаны-нызда [киров] галсын, икисин исә мәним. Сиз Эрзурума, мән исә Бағдада һүчум едим»), һәмин планын ону гәтјјән ширникләндирмәдијини белә бәјан едир: «Мән Султан Ба-

жазиде дедим ки, ханджар јахшы иш көрмәјәрәк, Элгасын сөзү илә мәним үстүмә кәлди...Јохса, мән дә башга бир нәфәрин сөзү илә елә һәрәкәт едиб, сүлһ вә әһди позум? Мәс-ләһәт көрдүм ки, елчи јоллајыб онун кунанынын бағышлан-масыны сиздән хаһиш едим. Әкәр һөкм етсәләр, онун адам-ларыны тутуб сахларам, јахуд да [Рума] көндәрәрәм».¹⁴⁸

Һадисәләрин давам исә көстәрир ки, истәр Султан Сү-лејман, истәрсә дә Султан Сәлим тәрәфиндән дөфәләрлә хаһиш вә һөкм едилдијинә бахмајараг, Сәфәви һөкмдары Султан Бајазиди вә онун чохајлы гошунуну ики илдән чоғ өз јанында сахламыш, бу һадисәдән истифадә едәрәк, Рум падшаһындан интигам алмаға чалышмышдыр. Лакин ај-лар өтдүкчә, вәзијјәт көркинләшмәјә башлајыр, Султан Сүлејман вә Султан Сәлим Түркијәдә, Шаһ Тәһмасиб вә Султан Бајазид гызылбашлар дијарында һәјачан кечирир-ләр.

Султан Сүлејманла шаһзадә Сәлимин Шаһ Тәһмасибә бир-биринин ардынча јолладығы мәктубларда Султан Ба-јазид әһвалатынын ики өлкә арасында муһарибәјә сәбәб олачағы билдирилир, «һәр ики тәрәфин рәијјәтинин асудә вә раһат, шәһәрләринин исә абадан» галмасы наминә, шаһ-задәнин кери гәјтарылмасында тәкид олунару.¹⁴⁹ Шаһ Тәһ-масиб һәмин мәктублара да е'тинасыз галыб. Османлы шаһ-задәсини Османлы сарајына көндәрмир. Һәтта онун әфвини хаһиш едир: «Шаһзадә Султан Бајазид...барәдә јазылан мәктуб бу јахшылығ севәнин мүталиәсинә чатды, [ону] ин-саф бахымындан фикрә гәрғ етди вә һәмин мүталиә нәтичә-синдә һәгигәт ишығы көзә көрүндү...Арамызда олан сәда-гәт вә достлуг...гајда-ганунунун мөһкәмләnmәси наминә бу дост [ја'нин Шаһ Тәһмасиб—Ш. Ф.] онун әфв олунамасыны хаһиш етди...О, дүшмәләринин јох, достларынын јанына кәлмиш...инди исә етдији ишләрдән пешман олмушдур».¹⁵⁰

Шаһ Тәһмасибин өз инадындан дөнмәјәчәји Османлы сарајында мә'лум олдугдан сонра, Султан Сүлејманын ича-зәси илә икинчи вәзир Мәһмәд паша вә Султан Сәлимин ләләси Мустафа паша да Сәфәви һөкмдарына ајры-ајры-лыгда мәктублар јазыб, тәкидлә шаһзадәнин кери гәј-тарылмасыны хаһиш едилрәр.¹⁵¹ Лакин бу мәктубларын да јаранмыш вәзијјәтә һеч бир тә'сири олмур. Бу мүддәт әрзиндә «көз дустағы» олан Османлы шаһзадәси исә јени план чызыр. «О истәди ки, Килян, Мазандаран, Герат, Гән-дәһар, Систан, Мәшһәд, Шираз, Қирман вә Азәрбајчанын сәрһәд әмирләринә төһфә көндәрсин...Султан Бајазид де-јирди ки, орус (рус—Ш. Ф.) падшаһы мәнимлә достдур. Онун јанына адам јоллајыб, дејәрәм ки, мән ханджарын

дүшмәнијәм. Ондан көмәк алыб, Чәркәзи әлә кечириб, Крым, Ногај, Орус (Русија—Ш. Ф.) вә Чәркәздән чохла ләшкәр јығыб, әлим чатан јерләрдә ханджарын өлкәсини гарәт едәрәм». Лакин Шаһ Тәһмасиб јенә дә онун сөзләринә мәнәл гојмур. Иш о јерә чатыр ки, Султан Бајазид даһа гәти тәд-бирә әл атараг, Шаһ Тәһмасибә гаршы суи-гәсд етмәк, ону «Румдан өзү илә кәтирдији» ичинә зәһәр гатылмыш һалва илә зәһәрләмәк истәјир. Лакин бу баш тутмур, мәсәләнин үстү ачылыр вә Султан шаһын әмри илә һәсб едилрә.¹⁵²

Бу хәбәр Түркијәјә чатдыгда, Султан Бајазидин өз өлкә-синә гәјтарылмасы үчүн Султан Сүлејман 900, Султан Сә-лим исә 300 гызыл сиккә бојун олуб, Фарс галасыны да гызылбашлара гәјтармағы вәд етилрәр. Шаһзадәнин кер-и алынмасындан өтрү Османлыларын «һәр һансы бир шәрти гәбул едәчәкләрини» көрән Шаһ Тәһмасиб тә-ләбләринин сајыны артырды. Бундан бәрк әсәбиләшән Сул-тан Сүлејман дәрһал һүчүм етмәк фикринә дүшдү. «Мүн-шәати-салатин»дә јазылыр: «Сүлһ мүгавиләси бағландыг-дан сонра Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән бир сыра бәјәнилмәз һәрәкәтләр заһир олдуғу үчүн гәрара кәлмишәм ки, фитнә-фәсад адамларынын дөф олунамасы үчүн бир тәдбир кө-рүм».¹⁵³ Доғрудан да о, Сәфәви дөвләтинә һүчүм планыны керчәкләшдирмәк үчүн тәдбир көрмәјә башлајыр вә дәрһал өзбәк һөкмдары Пирмәһмәд хана намә јоллајыр: «...Оғ-лум Бајазид...өз гүруру үзүндән...дијари-шәргә вардыгда, ша-һын...хәбслијинә көрә арамыздакы сүлһә мухалиф бәзи хошакәлмәз вәзијјәт вә һәрәкәт көрүнмүшдур. [Биз] бун-дан сонра, онун јаланларына инанмајыб...һүчүм етмәји гә-рара алмышығ...Сиз вә сизин әчдадыныз һамылыгга ислам диндарлығыныз вә сүнни мүсәлманлығынызла мәшһурсу-нуз...Кәрәк гызылбашы-бәдмәшын изаләси үчүн сиз дә чидд-чәһд едәсиниз...Сизин дә бу ишдә лазыми гәдәр сә'-јиниз олмалдыр».¹⁵⁴

Султан Сүлејманын башга өзбәк һакими Ибраһим Сул-тана көндәрдији мәктубда да Шаһ Тәһмасибин «әһдә вә вәдә хилаф һәрәкәтләр»и писләнишидр: «Белә нијјәт ет-дик ки, о бәдхасијјәт тајфанын (гызылбашларын—Ш. Ф.) мөвчудлуғуна ғылынч күчү илә сон гојулсун, дүнја халғы шәр вә зәрәрә мүбтәла олмасын...Сиз дә, ислам гејрәти илә...бу мәсәләдә сә'јинизи көстәрин...о тәрәфләрдәки дин адамлары вә мүсәлман әскәрләри илә һүчүма кечәрәк, о фәсад әһлинин мәмләкәтини талан едиб, харабазара чеви-рин».¹⁵⁵

Демәли, муһарибә нијјәти доғрудан да керчәкләшә би-ләрди, амма сонрадан, Султан Сүлејман «белә чәнкин она фајда вермәјәчәјини» (Һүсејн Мирчәфәри) билиб, Шаһ Тәһмасибин башга тәләбләринә дә әмәл етди. 969-чу илин 9 сиф. 202

зилгәдә аянын 14-дә (1562-чи ил 16 ијул) 200 нәфәрлә Гәзвинә кәлән Хосров паша шаһ тәрәфиндән еһтирамла гаршыланды, ијулун 23-дә Султан Бајазид вә онун дәрд оғлу Султан Сәлимин еһтибарлы адамы Әли аға тәрәфиндән гәтлә јетирилди.¹⁵⁶ Султан Бајазидин Бурса шәһәриндә олан беһничи, үч јашлы ән кичик өвләды да султанын һөкүм илә өлдүрүлдү¹⁵⁷ вә беләликлә, бөјүк бир мұнағи шәјә сон гојулду. Шаһзадә Султан Бајазидин Сәфәви дөвләтинә гачмасы илә әлағәдар олан 1559—1562-чи ил һадисәләриндән белә гәнаәтә кәлмәк олур ки, Османлы шаһзадәси кери гајтарылмасады, ја Азәрбајчан—Түркијә мұһарибәси јенидән башланацағ, ја да Султан Бајазид ола билсин ки, Сәфәви һакимијјәтини өз әлине кечирәчәкди.¹⁵⁸

Бу һаллардан һәр икиси, шүбһәсиз ки, арзуолунмас бир мәсәлә иди. Султан Бајазидин Сәфәви сарајына фәрары үч илә јахын мүддәтдә бу өлкәләр арасындакы вәзијјәти кәркинләшдирмишдисә дә, нәтичә еһтибарилә дипломатик әлағәләрин кенишләймәсинә сәбәб олмушду. Шаһ Тәһмасибин Султан Сәлимә јаздығы бир мәктубда о шаһзадә «фәрзәндә-әрчүмәнд» («әзиз фәрзәнд») адландырылмыш, онула өзү арасында «аталығ вә оғуллуғ рабитәсиндән» бәһс едпмишди.¹⁵⁹ Тәрәфләр арасындакы јазышмаларда 1555-чи ил Амасја сүлһүнүн шәртләринә гејдсиз-шәртсиз әмәл едилмә зәрурәти бир даһа кәстәрилик. Белә ки, Султан Сүлејманын мәктубларынын бириндә һәмин мұғавилә јенидән нәзәрә чатдырылыр: «Низамнамәдә...јазылдығына көрә, о тәрәфин тәбәәләриндән бу тәрәфә кәләнләрә сәрһәд әмирләри сәрһәди кечмәјә ичазә вермәјиб кери гајтарырлар. Буна көрә дә, өлкәмизи горујан сәрһәд әмирләри вә мәһрусә вилајәтләрин горујучуларына...әмр едилди ки, о тәрәфин ичазәси олмадан кәләнләрин јоллары бағлансын, һеч ким сәрһәди кечмәсин вә кери гајтарылсын. [Амма] о һумајун... падаш тәрәфиндән кәндәрилән еһтибарлы шахсләр...еһтирамла гаршыланацағлар».¹⁶⁰

Гејд етмәк лазымдыр ки, «Султан Бајазид әһвалаты» һәлл едилдикән сонра һәр ики өлкә башчылары арасында јенә сүлһ әһвали-руһијјәси бәрпа олунмуш, гызылбаш бөјүкләри Мәһсум бәј Сәфәви, Севиндик бәј Горчибашы, Шаһгулу Хәлифә Мөһрлар вә Османлы вәзирләри арасында бир-бирләринә достлуғ мәктублары јазылмышдыр.¹⁶¹ Султан Сүлејман да, Шаһ Тәһмасибә «әкәр Сизин тәрәфиндән бизә гаршы вәзијјәт исләшмәзсә, арамызда нәсил-бәнәсил мұхалифәт олмајачағ, јалныз достлуғ һөкүм сүрәчәкди» јазырды.¹⁶² Доғрудан да, III Султан Мураддын һакимијјәтинә гәдәр буна әмәл олунду вә Султан Сүлејман вә Султан Сәлимин «Шәрг дијары» илә ишләри олмады вә

там гәтијјәтлә 1555—1578-чи илләри Сәфәви—Османлы мұнасибәтләринин ән динч дөврләриндән сәјмағ олар. Лакин Ираннын гаты шиәләри тәрәфиндән бә'зән сүннилик вә Османлылар әлејһинә таблиғат апарылып, шиәлијин јенидән Түркијә әразисиндә јајылмасы хуәсуусунда мәсәлә галдырылды. Әлбәттә, бүтүн булардан Султан Сүлејман вахты-вахтында хәбәрдар олурду. Бу барәдә Шаһ Тәһмасибә кәндәрилән бир султан мәктубунда дејилир: «...Бизә мә'лум олдуғуна көрә, о дијарда (Сәфәви сәлтәнәтиндә—Ш. Ф.) ашкар олан вә түҗјан әләмәтләри көрүнән шахсләр вардыр. Онларын һәр бири...рәијјәт оғлу рәијјәт икән...нә'мәтә ағ олдулар. Мадам ки, о дијарда елә фитнәкарлар вардыр, арамызда ихтилаф баш верәчәјинә һеч бир шүбһә јохдур. Нүсн-рәфтарымызын сәмәри вә иттиғағымызын нәтичәси буну тәләб едир ки, о бәдфәал тајфа қәрәк јубандырылмадан мәним...дәрқаһыма кәндәрилсин».¹⁶³

Осмалы һөкүмдары тәрәфиндән белә тәһдидамиз мәктуб алан Шаһ Тәһмасиб, көрүнүр ки, јенә дә она хас олан еһтијаткарлығы вә тәдбирли һәрәкәти сәјәсиндә султанын гәзәбинә јатырмаға наил олмуш, мұнасибәтләр позулмамышды.

Османлыларын ән узун һакимијјәт сүрән падашы Султан Сүлејман 1566-чы илин сентјабр аянын 24-дә Белградда вәфат етди. Атасынын өлүм хәбәрини ешидән Сәлим дәрһал Истанбула кәлди (һ. 974-чү илин рәбиуәл-әввәл аянын 9-у; м. 1566-чы ил сентјабрын 24-ү). Османлы дөвләт башчылары онун султан олмағ тәләбини гәбул едиб, әлини өлдүләр. Султан Сәлим ики күндән сонра Белградда јолланды. Јолда атасынын вәфаты вә өзүнүн чүлусу барәдә Иран, Франса вә Венесија падашларына мәктублар јоллајан Сәлим өз султанылығыны рәсмән е'лан етди.¹⁶⁴ Онун Шаһ Тәһмасибә јолладығы мәктуб «достанә» ифадәләрлә зәнкиндир.

Јени Османлы султанындан мәктуб алан Шаһ Тәһмасиб дәрһал она «шаһанә вә педәрәнә» (Ә. Нәваи) намә кәндәриб, атасынын өлүмү мұнасибәтилә гәсәлли, өзүнүн чүлусуна көрә исә тәһнијәт верди. Мәктуб артығ бир нечә дипломатик сәфәрдә олмуш Шаһгулу Султан Гачар тәрәфиндән јени султана тәғдим едилди.¹⁶⁵

Шаһгулу Султанын Түркијәдә бу сәфәриндән мәгсәд, һәмчинин, 1555-чи ил сүлһ сәзишини тәзәләмәк иди.

Түркијәдә Шаһгулу Султанын Османлы һөкүмдарына тәғдим етдији 1500 сәтирлик шаһ мәктубунда јени Османлы султаны «Икинчи Искәндәр Зүлгәрнејн» адландырылмыш, онун шәрәфинә шә'р вә нәсрлә чохла тәрифләр дејилмишир. Шаһ Тәһмасиб јени Османлы султанынын ха-

ричи сijasәтиниң доғру истигамәтә јөнәлдијиндән шад олдуғу билдирерәк, Султан Сәлими јазыр: «Сизин тәрәфиндән көндәрилән Сән'ан Кәндхуда..вә Әрзурум бәјләр бәјси Әли паша кәлиб хәбәр кәтирди ки, сизләр фирәнк кафирләр илә чаһада...кетмишләр вә истәјирләр ки... Фирәнкистаны хәбис кафирләрни вүчудларыннан тәмизләјәләр...өз аталары [Султан Сүләјман] кими, онларын килсә вә мә'бәдләрни...мәсчиләрә дөндәрәләр...исламла мүшәррәф олмајан о фирәнкләрни һәр бирини...гәтлә јетириб, чәһәннәмә јоллајалар..Бу хәјрхәһ хәбәр...дөвләтхәһиңиз олан мән кими бир дәст бәндәјә чатдыгда..дуа етмәјә башлады вә бу садиг бәндәниң гәләмрәвиндә (өлкәсиндә—Ш. Ф.) олан һәр бир гәсәбә вә шәһәрә адам көндәрилди ки, үләмалар...вә заһидләр Гур'ан охумаға..башласынлар вә мән өзүм дә кәтми-Гур'ан вә дуа илә мәшғул олдум».¹⁶⁶

Султан Сәлимиң тамамилә доғру јолда олдуғу, јә'ни өз гошунлары олан мүсәлман дәвләтләр илә дејил, «фирәнкләрлә» дејүшә јоллаңдығыны тамамилә тәгдир едән Шаһ Тәһмасиб она «ики бәјүк һадисә мүнәсибәтилә» дә тәсәлли верир: «Кәрәк ики бәјүк һадисә мүнәсибәтилә өзүңә тәсәлли верәсән. Биринчиси одур ки, о чәһәннәмкән султан (Сүләјман—Ш. Ф.)...шәһид олмагла ики чәһәтдән сәадәтә јетмишдир ки, онлардан бири онун кафирләрлә чаһад вахты әбәди дүнјаја кетмәси (вә шәкк јохдур ки, о чәһәннәгә дүшүшдүр) вә орада шәһидләр силки вә хошбәхтләр зүмрәсинә говушмасыдир. Икинчи [бәјүк һадисә] исә одур ки, ә'лаһәзрәт султан јерини өзүндән сонра Сизин кими шәрәфәтли бир фәрәндә гојуб кетмишдир».¹⁶⁷

Умумијјәтлә, Шаһ Тәһмасибин Османлы султанларына јоллаңдығы мәктубларын әксәријјәтиндә онун хасијјәтинә ујғун еһтијаткарлығ вә дипломатик јазышма тәрзинә әмәл етмәк принципи ачыг-ашкар көрүнүр. И. П. Петрушевскинин јаздығы кими, «Османлы Түркіјәси илә Амасја сүлһү (1555) бағландыгдан сонра о, Османлыларла јахынлығ етмәк сijasәти јетирмәјә чәһд едир вә бу харичи сijasәт хәттини» гәтијјәтлә һәјата кечирди..О, Османлы дәвләтинин наразы галачағындан чәкинәрәк, Гызылбаш дәвләти хусусилә Азәрбајжан үчүн әһомијјәтли олан Инкилтәрә вә Русија илә Волга—Хәзәр васитәсилә даими тичарәт әлағәләри јаратмағ хусусунда Ченкинсонун* тәклифинә разылығ вермәмиш»¹⁶⁸ беләликлә дә Түркіјә илә ола биләчәк һәр һансы бир мунагишәдән чәкинмишдир. Бијим фикримизчә, өз јахын гоншусу илә белә давраңмаға мәчбур олан Шаһ

* 1562-чи илдә дипломатик миссия илә Сәфәви сарајына көндәрилмиш инкилис дипломаты Антони Ченкинсон.

Тәһмасибин Османлыларла гаршы еһтијатлы мүнәсибәти мәиз онун узақкөрәнлијиндән ирәли кәлирди. Ијирми ил әрзиндә, дөрд Османлы јүрүшүнүн шаһид олан вә һәмин јүрүшләрин халғ үчүн бәјүк мүнәсибәтләрини көрән Сәфәви һөкмдары әслиндә башга чүр һәрәкәт едә билмәзди, әкс тәгдирдә, һәрби чәһәтчә гызылбашлардан үстүн олан Османлыларын јүрүшләрни тәзәләнә биләрдн.

II Сәлим вә I Шаһ Тәһмасиб арасында мөвчуд олан динч јанашы јашамағ мүнәсибәтиндән мә'лумат верән J. Маһмудов, о вахтларда Сәфәви һөкмдарынын Османлы дәвләтинә гаршы һеч дә тамамилә пассив мөвгедә дајанмадығыны, Түркіјә әлејһинә јенидән јаранмагда олан Авропа өлкәләри һәрби сijasи иттифагынын нүфуз вә гүдрәтинин мәхфи шәкилдә Шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән сәјлә өјрәнилдјини нәзәрә чатдырыр. Мә'лум олдуғу кими Амасја сүлһүндән сонра Османлы империясы өзүнүн Авропа чөһбәсиндәки әмәлијјатларыны кенишләндирмиш. Кипр уғрунда Венесија республикасы илә муһарибәјә башламыш, Алманија вә Далмасијаја да гошун јолламышды. Белә бир шәрәйтдә, Венесија шаһ Тәһмасибә кизли мәктуб јоллајарға, она Гәрб дәвләтләрнин көмәји илә Түркіјәјә гаршы муһарибәјә башламағы тәклиф етмишди. J. Маһмудовун мә'луматына көрә, Венесија республикасынын мәктубунда көстәрилерди ки, Түркіјәјә гаршы «әкәр Сәфәви дәвләти шәрәгдән, Венесија вә башга христиан дәвләтләр илә гәрбдән ејни вахтда һүчума башласалар, Түркіјә дејүшчүләрини ики чөһбәјә ајырыб, мәғлубијјәтә уғратмағ мүмкүн ола биләр. Белә олан тәгдирдә шаһ Тәһмасиб әввәлләр Османлы империясы тәрәфиндән әдаләтсиз ишғала мә'руз галан Сәфәви торпағларыны керн гәјтарар». Мәктубун сонунда Венесија һөкүмәти Сәфәви һөкмдарыны тезликлә Түркіјәјә һүчум етмәјә чағырыр вә вәд едирди ки, «башга христиан дәвләтләри илә бирликдә үмуми дүшмәни суда вә гуруда дармадағын етмәк үчүн бүтүн күч вә гүввәсини сәрф едәчәкдир».¹⁶⁹

Мәкәр Венесијанын Шаһ Тәһмасибә јоллаңдығы бу мәктубда јазыланлар һәмин дәвләт тәрәфиндән вахты илә Узун һәсәнә јолланан мә'лум тәклифләрлә һәмәһәнк сәсләмириң? Шүбһәсиз ки, Шаһ Тәһмасиб кими еһтијатлы бир һөкмдар Венесијанын һәмин тәклифи илә дүшүнүлмәмиш шәкилдә разылаша билмәзди. Икинчи тәрәфдән исә һәмин тәклиф мүәјјән мә'нада Шаһ Тәһмасибни ширинкләндирмәјә дә билмәзди. Лакин «Гәрб дипломатијясынын маһијјәтини јахшы анлајан шаһ Тәһмасиб»¹⁷⁰ Амасја сүлһүнү позмаға игдам етмәди, чүнки, шүбһәсиз ки, Шаһ Тәһмасиб Венесија—Ағгојунлу мүнәсибәтләриндән хәбәрдар иди. О

яхшы, билирди ки, Узун Һасәнин Отлугбелі дөјүшүндө II Мәһәмәд мәғлубийәтинин әсас сәбәби она вәд едилән һәрби силәһ вә лавазиматын вахтында Венесијадан кәтирлиб чыхарылмамасы иди. Она бу да мәлум иди ки, ики әзәмәтли империяны—Сәфәвиләр дөвләтини вә Түркијәни бир-бирләри илә дөјүшдүрмәк, нәтичәдә исә онларын һәр икисини зәифләтмәк Авропа дөвләтләри үчүн фәйдалы иди.

Тезликлә Венесија республикасы Шаһ Тәһмасибә икинчи мәктубуну да јоллады. Һәмин мәктубу «узун илләр Константинополда јашамыш», «Түркијә үзрә мүтәхәссис», «чәнаб Түрк (II Сәлим—III, Ф.) вә чәнаб Суфи (шаһ Тәһмасиб—III, Ф.) арасындакы зиддијәтләр барәдә мүфәссәл мәлуматы олан» Венесија сенатынын катиби Винченсо д'Алессандро Сәфәви сарајына кәтирмишди. Бу мәктуб да елә биринчи мәктубун мәзмунунда иди. Орада әләвә олараг хәбәр верилди ки, Венесија әлејһинә Кипрә, һәмчинин Алманија вә Далмасијаја гошун көндәрән Түркијә асанлыгла мәғлуб едилә биләр, белә ки, «башга христиан һөкмдарлары да Түркијә әлејһинә мүһарибә үчүн өз ордуларыны һазырламагдадырлар, Рома папасы вә Испанија кралы исә, артыг өз һәрби гүввәләрини Венесија гүввәләри илә бирләшдирмишләр».¹⁷¹

Бу Венесија дипломатынын мәлуматына көрә, о, шаһын үчүнчү оғлу һејдәр Мирзә илә көрүшмүш, сөһбәт вахты Сәфәви шаһзадәси она демшиди ки, тезликлә онун шаһла көрүшү тәшкил едиләчәкдир, лакин бу шәртлә ки, һәмин көрүш «чиддән бир сирр олараг галмалы вә һеч кәс апарылачаг сөһбәтдән хәбәрдар олмамалыдыр».¹⁷² Бу бир даһа тәсдиг едир ки, Сәфәви һөкмдары Османлы империясы илә сүлһ мүнәсибәтләрини горујуб сахламаға чәнд едир, онун әлејһинә Гәрб дөвләтләри илә ачыг данышыг апармагдан чәкинирди. Мәһз Шаһ Тәһмасибин узагкөрәнлији сәјәсиндә Сәфәви дөвләти Османлылар әлејһинә Авропа иттифагына гошулмады, Түркијә исә 1571-чи илин август ајынын 1-дә Ләлә Мустафа пашанын команданлыгы илә Кипри ала билди.¹⁷³

XVI әсрин орталарында Сәфәви—Османлы мүнәсибәтләринин зиддијәтли инкишафында башга бир Авропа дөвләтинин—Португалиянын да мүәјјән ролу олмушдур.¹⁷⁴ Иран көрфәзинин Һөрмүз вә башга бир нечә адасыны әлә кечирән Португалија Сәфәви сәрһәдләринин јахынлығында фәалијәт көстәрдијиндән, тәбии ки, Сәфәвиләрлә мүәјјән тәмәсда иди. Мәһз Португалија Сәфәвиләрин вә Османлыларын Һиндистанла дәниз тичарәтинин кенишләнмәсинә имкан вермир, Аралыг дәнизи васитәсилә апарылан Авро-

па—Асија тичарәтиндән әлдә едилән бөјүк кәлирә башга дөвләтләрин ортаг олмасыны истәмир, дүшмәнчилик етдији Түркијәнин Һиндистанла тичарәт етмәсинә манечилик көрәдирди. Португаллар Османлы Түркијәси илә апардыглары бу рәғабәтдә Сәфәвиләрә јахылашмағы мәғсәдә ујеун биләрәк, Шаһ Тәһмасибә Султан Сүлејман арасында баш верән мүһарибәләр дөврүндә Сәфәвиләрә һәрби вә мадди көмәклик көстәрирдиләр. Ф. Крузинскинин мәлуматына көрә, Шаһ Тәһмасиб 1549-чу илдә португаллардан 10 миң әскәр вә 20 топ алмышды.¹⁷⁵ А. Бершенин мәлуматына көрәсә, Португалија кралы XVI әсрин 70 чи илләриндә Сәфәвиләрә 20 миң сехин (пұл ваһиди—III, Ф.) пұл көндәрмишди.¹⁷⁶

Тарихчи Һасән бәј Румлунун мәлуматына көрә, Португалија кралы III Жуанын (1502—1557) һ. 958 (м. 1551)-чи илдә Гәзвинә кәлән елчиләринин Сәфәви сарајында јахшы гаршыланмаларына бахмајараг, һ. 982 (м. 1574/75)-чи илдә тәшриф кәтирән башга португалијалы елчиләрә мүнәсибәт сојуг олмуш, онлар шаһ тәрәфиндән гәбул едилмәшиддиләр.* Һәрчәнд ки, Һасән бәј Румлу бунун сәбәбин португалијалыларын Иран көрфәзиндә мүсәлманлары сыхышдырмалары илә әлагәләндирир, лакин әсас сәбәбин Сәфәви—Османлы мүнәсибәтләринин горунобу сахланылмасы, Шаһ Тәһмасибин португалијалыларла дүшмән мүнәсибәтлә олан Османлылары өзүнә гаршы гәзәбләндримәк истәји олдуғу шүбһәсиздир. Искәндәр бәј Мүншүн билдирир ки, Сәфәви сарајына кәлмиш бу икинчи елчи һејәти онлара кери гајытмаг барәдә Шаһ Тәһмасибин ичәзәси олмадығындан бир нечә ил Гәзвиндә галмыш. Јалныз Шаһ Мәһәмәд Худабәндәнин һакимијәти заманы өз өлкәләринә гәјдә билмишдиләр.¹⁷⁷

Бир сыра Авропа дөвләтләринин Сәфәвиләрдән Османлылара гаршы истифадә етмәк чәндләри тәсирсиз галды вә Шаһ Тәһмасиб онларын тәклифләринә ујмады.

Һ. 982-чи илин шәбан ајынын 27-дә (14 декабр 1574) мүсәлманларын «Мәст» ләгәби вердикләри II Султан Сәлим 8 иллик һакимијәтиндән сонра вәфат етди. Онун вахтында Султан Сүлејман дөврүнүн әксинә олараг Османлы дөвләтинин әразиси кенишләндирилмәди вә Ә. Нәваннин тәбиринчә десәк «Османлы дөвләти зәифләди».¹⁷⁸ Султан

* И. П. Петрушевскијә көрә Шаһ Тәһмасиб гаты диндар олдуғундан Сәфәви сарајына дипломатик нүмәјәндәлијин башчысы сифәти илә 1562-чи илдә тәшриф кәтирмиш инкилис Ченкинсону мәһз «мүсәлман олмадығына көрә» гәбул етмәмишди (Бах: Азәрбајҗан тарихинә даир мәғаләләр топлусу, сәһ. 264).

Сәлимин вәфаты илэ элагәдар бир мәктубу дәрһал Османлы сараына јоллајан шаһ Тәһмасиб, јени султан III Мурада атасынын вәфаты мүнәсибәтилә тәсәлли верәрәк, һәмнин итканы «мүсибәт» адландырды. «Гој дүнја о алишан султанын (III Мурадын—Ш. Ф.) чүлүсу мүнәсибәтилә әдаләт вә еһсанла бәзәнсин, рәијјәт...әмин-аманлыг бешијиндә...асудә олсун» јазан Сәфәви һөкмдары јени Османлы султаны илэ достчасына мүнәсибәтә тәрәфдар олдуғуну билдирди.¹⁷⁹

Атасынын өлүмүндән бир һәфтә сонра тахта чүлүс едән III Мурад дәрһал, Османлы султанларынын әдети үзрә, беш гардашыны гәтлә јетириб, онлары атасы Султан Сәлимин гәбри јанында торпаға тапшырды. «Бу әзәмәтли султанын (III Мурадын—Ш. Ф.) чүлүсүнун...достларын јаралы үрәклеринә гүввәт вердијини» јазан¹⁸⁰ Шаһ Тәһмасиб Сәфәвиләрлә дост мүнәсибәтдә олан II Сәлимин вәфатындан олдуғча кәдәрләндијини билдирмәклә, јени султаны да онунла атасы кими давраһнаға тәһрик едирди. Доғрудан да Шаһ Тәһмасибин вәфатынадәк Османлы—Сәфәви мүнәсибәтләриндә дүшмәнчилик әһвали-руһијјәси ачыг шәкилдә көрүнмәди. Лакин Османлы сараынын јени тачдары тахта чыхан кими фүрсәти фөвт етмәдән Сәфәвиләрлә дөјүшмәји гәрара алды. Әввәлләр Османлы ордусунда чавуш олан, сонралар исә III Султан Мурад ордусунун төркибиндә Ләлә Мустафа паша илэ Азәрбајчана кәлиб, өзүнүн үч мәшһур тарихи әсәрләрини јазан Ибраһим Рәһимизадәнин мәлүматына көрә, 1574-чү илин декабр ајынын 23-дә Истанбулда јүксәк сарај әјанлары III Мурадын јанына топлашыб, «Ислам дөвләтләринин вәзијјәтини» мүзакирә етмиш, 1555-чи ил сүлһ мугавиләсиндән сонра Сәфәвиләрин әлиһә кечән әразиләрдә «сүннилийин еһјасы үчүн» тәдбирләр дүшүнмүшдүләр. Демәли, Османлыларын 1578-чи илдә «Шәрг дијарына јүрүшү һәлә 4 ил әввәл планлашдырылмышды».¹⁸¹

1576-чы ил мај ајынын 15-дә 1524-чү илин мај ајынын 24-дән бәри 52 ил Сәфәви тахтында әјләшән, гәрбдән Османлы, шәргдән исә Өзбәк-Чағатај кими сүнни дөвләтләрин һүчумларына дөфәләрлә мәрүз галан Шаһ Тәһмасиб тахта «вәлиһәд белә тәјин етмәјә мачал тапмадан»¹⁸² вәфат етди. Бунунла элагәдар бүтүн Иранда бөјүк гарышыглыг јаранды. Шаһ Тәһмасибин өлүмүндән 3 ај 1 һәфтә сонра шаһзадә Исмајыл Мирзә II Шаһ Исмајыл ады илэ тахта чүлүс етди (август ајынын 23-дә). Ертәси күн, өлүмүндән 2 күн әввәл Шаһ Тәһмасибин елчи сифәтилә Истанбула кәндәрдији Мәһәммәди Султан Тохмаг Устагчы (Шаһгулу Султанын оғлу—Ш. Ф.) III Султан Мурадын Шаһ Тәһмасибә јолладығы төһфәләрлә вә бир султан чавушунун кәтирдији мәктубла јени шаһ II Исмајылдын јанына кәлди.¹⁸³

II Шаһ Исмајылдын бир дөвләт хадими кими фәалијјәтинә нәзәр саларкән, биз онун хасијјәтиндә өз баба вә атасынын әксинә олараг, гаты шиәлијә дејил, сүннилийә доғру мејлин күчлү олдуғуну көрүрүк.¹⁸⁴ О, шиә руһаниләринин мугавимәтинә бахмајараг, тәбәрраји әдәтини (Әбу Бәкр, Өмәр вә Османын лә'нәтләnmәсини) гадаған етди.¹⁸⁵ Јени Сәфәви һөкмдарынын белә дәст-хәтт көтүрмәсинә сәбәб нә иди? Баш вермәклә олан бу һадисәләри шәхсән мүшаһидә едән Шәрәфхан Бидлиснин јаздығына көрә, II шаһ Исмајыл өлкәдә елә үсул-идарә јаратмаг истајирди ки, сүнниләр вә шиәләр өз әгидәләри үзрә һәрәкәт едәрәк, бир-бирләринин ишләринә гарышмасынлар.¹⁸⁶ О. Әфәндијевин кәлмиш олдуғу гәнаәтә көрә, II Шаһ Исмајыл белә һәрәкәт етмәклә III Мурадла сүлһ мүнәсибәти јаратмаг, шиә—сүнни зиддијјәтини бир гәдәр јумшалтмаг фикриндәјди. «Ола билсин ки, елә буна көрә дә, II Исмајылдын гыса һакимийјәти мүддәтиндә Сәфәви—Османлы сәрһәдиндә сакитлик һөкм сүрмүш, тәрәфләрин һеч бири сүлһү позмамышды».¹⁸⁷ јазан О. Әфәндијевлә һәмнин мәсәлә хүсусунда түрк тәдғигатчысы Фәхрәддин Қырзыоғлунун фикирләри арасында нәзәрә чарпан фәрг мөвчуддур. Бу түрк алимнин Бәкир Күтүкөғлуја истинадән вердији мәлүмата көрә, II Шаһ Исмајылдын дөјүшчүләри Зәнчанда олан бир Османлы карваныны басмыш вә гарәт етмиш, Сәфәви һөкмдары исә бу иши тәһшиг етмәк үчүн Әзурумдан кәлән ики чавушу һәбсханаја салмыш, һәтта һәмнин чавушларын әһвалыны өјрәнмәјә кәлән Ван пашасынын адамларыны да дустағханаја кәндәрмишди. Бундан башға, јени Сәфәви һөкмдары I Шаһ Исмајыл вә I Шаһ Тәһмасиб вахтларында олдуғу кими, Османлыларын Анадолудақы гызылбаш әләви тајфалары арасына онларын Әрдәбил тәкјәсинә вә Сәфәвиләрә бағлылыгларыны тәблиғ едән хәлифәләр јоллады. О, Амасја сүлһүнү ачығча позуб, Османлыларын мал, торпаг вә тәбзәсинә тәчавүзә башлады. Бүтүн бу һәрәкәтләр исә, нәтичә етибарилә Османлыларын II Шаһ Исмајыла гаршы сәфәрә чыхмаг барәдә гәрара кәлмәләринә* сәбәб олду.¹⁸⁸

Бунлары нәзәрә алараг, белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, II Шаһ Исмајылдын сүнни мәзһәбинә мејлиннин онун «III Мурадла сүлһ мүнәсибәти јаратмаг, шиә—сүнни зиддијјәтини бир гәдәр јумшалтмаг» фикри илэ элагәләндирилмәси мәсәләнин јалпыз бир тәрәфидир. Зәннинмизчә,

* Бунлар һеч шүбһәсиз, һәрбин башланмасы үчүн бәһанә иди. Бир гәдәр ашағыда көрәчөјимиз кими, Ф. Қырзыоғлу өзүнүн әввәлчә дејдиј фикирләринин үстүндәл кечмиш, јени Османлы—Сәфәви мугавибәсинин башланмасынын әсл сәбәбини—Османлыларын бу мугавибәдә сијаси марағы олдуғуну ачыг етираф етмишдир.

II Шаһ Исмајылын сүнниликә мејлинин сәбәбини онун һәҗәтиһин сонуна јахын хасијјәтиндәки гејри-таразлығда, табиәтиндәки зеһни вә руһи сәбатсызлығда ахтармағ лазымдыр. Бу Сәфәви һөкмдары, елә тахта чыхмаздан әввәл дә, Османлыларын гаты дүшмәни олмуш, дәфәләрлә онларла дөјүшмүш, бир сыра Османлы сәрһәд вилајәтларини гарәтә вә дағынтыја мәруз гојмушду. О, һәлә һератда һаким оларкән (һ. 963; м. 1556) Венесија мүәллифи д'Алессандринини изадығына көрә, Шаһ Тәһмасибин ичазәсини алмадан, вилајәт һакимләринә Амасја сүлһүнү позарағ, гошун топламалары вә Османлы торпағларына һүчум етмәләри хүсусунда мәктублар јолламышды.¹⁸⁹

Оғлунун чылғын табиәтиндән јахшы хәбәрдар олан Шаһ Тәһмасиб, Искәдәр бәј Мүшинин мәлуматына көрә, ону тезликлә Гәһгәһә галасында душтағ етмиш, беләликлә, Исмајыл Мирзә 19 ил 6 ај 21 күн галада мәнбус олмушду.¹⁹⁰

Исмајыл Мирзәнин Сәфәви шаһы олмағы Османлылары дәрһал нараһат етди. О тахта чыхан кими, Түркијәнин диггәти Ирана вә өзләринин шәрғ сәрһәдләринә диклиди. Бүтүн бунлар јени Сәфәви—Османлы мұһарибләри дөврүнүн тезликлә башлајачағындан хәбәр верирди. Әввәлчә II Султан Сәлимин (1574), ондан икн ил сонра исә Шаһ Тәһмасибин вәфат етмәләри илә 1555-чи илдән етибарән арасы кәсилән дөјүшләрин јенидән гызышачағы еитималы керчәкләшди. Шаһ Тәһмасибин вәфатындан азачығ сонра Истанбулдан Бәсрә, Бағдад, Шәһризур, Дијарбекир, Ван вә Әрзурум кими бүтүн Сәфәви сәрһәд вилајәтләринә көндәрилән һөкмләрдә Сәфәвиләрин сүлһәриәјәт едәчәкләри тәғдирдә Османлыларын да «әһднамә хилафына» чыхмамалары тапшырылып, сәрһәд әскәрләриндән ајығ олмағ тәләб олунурду. Лакин белә тапшырығлар һеч дә Османлыларын Сәфәвиләрә гаршы олан кәләчәк һәрби планларыны өрт-басдыр едә билмир. Гәтијјәтлә дејә биләрик ки, һәр икн дөвләт арасында башланан јени һәрб мәрһәләси мәһз Османлыларын јенидән Азәрбајҗаны әлә кечирмәк марағынын нәтичәсидир. «Османлы султаны III Мурад (1574—1595) Сәфәвиләрлә мұһарибәјә чидди һазырлашмышды» (Бах: О. Ә. Әфәндијев. XVI әсрдә...сәһ. 149).

III Мурад тахта чыхан чағларда Османлы дөвләти, дәмәк олар ки, даһа рәғибинин галмадығы ән бөјүк империя иди. 1567—1569-чу илләрдә Јәмән, 1570—1571-чи илләрдә Кипр, 1574-чү илдә исә Тунис фәтһ едилмишди. Ф. Кырзыоғлунун мәлуматына көрә, артығ 1577-чи илдә Османлы империясынын шимал, гәрб вә чәнубда дөјүшәси бир дүшмәни вә таман салыныб алынасы бир торпағы галмамыш-

ды. Амма онун шәрғ гоншулуғунда II Шаһ Исмајылын бәһс етдијимиз давранышы, јә'ни 1555-чи ил Амасја сүлһүнүн 1576-чы илдән бәри позулмасы, Анадолудақы гызылбашларын фитнә-фәсады, Дағыстан, Ширван, Килан әһалиси вә Јәгә түркмәнләри кими Иран сүнниләринин дә ислам хәлифәси вә дүнианын ән бөјүк вә адил падшаһындан (јә'ни III Мураддан—Ш. Ф.) јардым истәмәләри, Өзбәк вә Харәзм ханлығларынын, еләчә дә, онлардан шәрғдә јашајан түркләрин Хәзәр—Гара дәннз тичарәт јолунуи ачылмасы үчүн Истанбула тез-тез мұрачигтләри кими сәбәбләрә көрә Османлы дөвләти Иранла дөјүшмәк гәрарына кәлди.¹⁹² Ф. Кырзыоғлу Гызылбаш—Османлы мұнасибәтләринин позулма сәбәбләрини, һеч шүбһәсиз, объектив вермир вә «Иранла дөјүшмәк гәрарына кәлән» Османлыларын әсл мәғсәдини—өз сәләфләринин (II Сәлимдән башга) чоҳдан бәри јетмәк истәдикләри «Шәрғ дијарыны» зәбт етмәк мәғсәдини пәрдәләмәјә чалышыр. Лакин елә онун өзү азачығ сонра бу хүсусда белә јазыр: «Османлыларын III Мурадын һакимијјәти вахты Иранла мұһарибә етмәсинин ана гајәси Хәзәр дәннзиндә донанма сахламағ истәји...иди».¹⁹³ Демәк, мәсәлә јени бир өлкә зәбт етмәк тамаһында вә беләликлә дә, гоншу Сәфәви дөвләтинин тезликлә арадан көтүрүлмә истәјиндә иди. Башга бир түрк тәдигатчысы д-р Чамал Көјчә 1578-чи илдә башлајан Сәфәви—Османлы һәрбинин әсл сәбәбини гызылбашлығын иранлылар тәрәфиндән Түркијәнин шәрғиндә јайылмасында вә һәр икн дөвләтин—Түркијә вә Иранын Күрчүстан вә Азәрбајҗан үзәриндә «нүфуз әлдә етмәк истәји»ндә көрүр.¹⁹⁴

1578-чи илин әввәлиндә рәсми мұһарибә е'лан едилмәдијинә бахмајарағ, артығ Османлылар бә'зи сәрһәд вилајәтләриндә Сәфәвиләрлә дөјүшә башламышдылар. III Мурадын 1577-чи илин декабр ајынын 31-дә сәрһәд бәјләринә көндәрдији бир һөкмдән вәфат етмиш Шаһ Исмајылын һәлә атасы вахты имзаланан сүлһәриәјәт етмәдији вә Истанбула һеч бир елчи һеј'әти көндәрмәдији анылып вә бу әмәл дүшмәнчилик кими гижмәтләндирилди.¹⁹⁵ Һалбуки, елә Османлыларын өзләри дә, Шаһ Тәһмасибин вәфаты, II Шаһ Исмајылын чүлүсу вә вәфаты, Мәһәммәд Худабәндәнин чүлүсу мұнасибәтилә Сәфәви сарајына елчи көндәрмәмишдәр.

II Шаһ Исмајылын Османлыларла олан дүшмәнчәсинә мұнасибәти тезликлә јени бөјүк бир јүрүшүн тәшкил едилмәсини лабүдләшдирилди. Лакин 24 нојабр 1577-чи илдә (һ. 13 рамазан 985) чәмиси 1 ил 3 ај вә 2 күн һакимијјәт сүрән II Шаһ Исмајыл сарај суи-гәсди нәтичәсиндә өлдү-

рүлдү вә Гази Әһмәд Гуминин «Хүләсәтәт-тәварих» әсәриндә жазылдығы кими һакимијјәтә онун бачысы Пәрихан ханым* кәлдә.¹⁰⁶ Лакин тезликлә дајысы Шамхал Султанын көмәјилә Гәзвиндә тахта чыхан бу нүфузул гадынын һөкмранлығына сон гојулду вә Сәфәви тахт-тачы онун бөјүк гардашы Мәһәммәд Худабәндәјә верилди.¹⁹⁷

Дөрдүнчү Сәфәви һөкмдары Шаһ Мәһәммәд Худабәндә (1578—1587) Шаһ Тәһмасибин өз бөјүк оғлу иди. Зәиф ирадәли, гејри-тәшәббүскарь вә көзләри, демәк олар ки, көрмәјән бу шәхс һаггында тарихи гајнаг вә әдәбијјатда мүәјјән мәълумат вардыр. Лакин бир мүддәт Герат вә Ширазда һаким олмуш шаһзадә Мәһәммәд Мирзә (кәләчәк Сәфәви шаһы) һеч дә жазыланларда олдуғу кими тамамилә сүст вә гәтијјәтсиз адам олмамышдыр. Бачысынын Гәзвиндә һакимијјәти әлиһә алдығыны ешидән Мәһәммәд Мирзә дәрһал ону тахт-тачдан кәнар етмәк мәгсәдилә Гәзвинә јолланыр вә шәһәрә чатан кими Пәрихан ханымын ләләси Хәлил хан Әфшара өз рәгиб бачысыны гәтлә јетирмәк әмрини верир. Пәриханын дајысы Шамхал хан Чәркәз, II Шаһ Исмајылын бир јашлы оғлу Шаһ Шүча вә онун ләләси Вәли Султан Галханчыоғлу да Мәһәммәд Мирзәнин әмри илә өлдүрүлүр вә Ә. Нәваинин дедији кими, Сәфәви тахт-тачынын «иддиачылары» арадан көтүрүлүр.¹⁹⁸

Мәһәммәд Мирзә, атасы Шаһ Тәһмасиб кими узаккөрәнлик едәрәк, һәлә Сәфәви тахтына чыхмаздан әввәл Гәзылбаш—Османлы мүнәсибәтләринин ахарыны динч мәчрәја јөнәлтмәк үчүн тәшәббүс етмишдыр. Гејдәр Евоғлунун «Мәчмүеји-мүншәәт»ындакы бир мәктуб фикримизл сүбута јетирир. Орада жазылар: «Бу садиг шәхс (јәни Мәһәммәд Мирзә—Ш. Ф.)...сәдагәт ганунана әмәл едәрәк,...сарајын етибарлы адамларындан олан Вәли бәјә мәктуб вериб...сизин өлкәнизә јоллады. Биз сиздән чаваб көзләдијимиз һалда...сәрһәд пашасы Вәли бәји сизин әмриниз олмадан һәбс етди...Сонра исә бизим ирси мәмләкәт-

* Пәрихан ханым Шаһ Тәһмасибин чәркәз зөвчәсиндән доғулмуш севимли гызы иди. Ағыллы вә көзәл гадын олан Пәрихан ханымын дөвләт ишләриндә бөјүк тәсири варды. О, атасынын һакимијјәтинин сон илләриндә «кали мәчлисләрин» ичләсләрында да иштирак едирди (О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 144). Баш вермиш һадисәләр заманы онун чәми 30 јашы варды. Пәрихан ханым һәм дә шаир иди вә «Һәгиги» тахәллүсү илә шә'рләр жазырды. О, «Зинданије-гәл'еје-Гәһгәһә» вә «Гәссәје-пурғуссәје-ешге-Пәрихан ханым» адлы поемалар да жазмышдыр. Онун «Зинданије-гәл'еје-Гәһгәһә» поемасында гардашы II Шаһ Исмајылын һәјәты тәрәннүм едилмишдыр (Бах: Ш. Мәммәдова. «Хүләсәтәт-тәварих» Азәрбајчан тарихинин мәнбәји кими. Бақы, 1991, сәһ. 106).

ләримизә гошун јоллады...Фитнә-фәсад атәши көјә, галхды, гәтлә, зүлмә, мүсәлманларын әһл-әјәлыны әсир көтүрмәјә...башладылар.*

...Султан Бајазид барәдә бизим хидмәтләримизни...сизин сәлтәнәт вә хилафәтинизин бәргәрар олмасында әһәмијјәти бөјүкдүр».¹⁹⁹

Ә. Нәваинин көстәрдији кими, Мәһәммәд Мирзә Османлы шаһзадәси Султан Бајазидин Сәфәвиләрә сыгындығыны кинајә илә III Мурада хатырлатмагла билдирир ки, әкәр о заман Сәфәвиләрин көмәји илә Бајазид Османлы тахтына чыхарылсајды, сәлтәнәт онун ханәданына мәнсуб олар вә гардашы II Сәлим вә онун оғлу III Мурад султан ола билмәзди.²⁰⁰

Мәктубда сонра дејилир: «Сизи севән бу шәхсин ијјәти һәмишә сүлһү давам етдирмәк олмушдур...Јәгин ки, о әләһ-әзрәт дә буна тәрәфдар олачагдыр...Буна көрә дә, биз Азәрбајжан мәмләкәтинин вә Тәбриз дарүс-сәлтәнәсинин һифз олунмасы үчүн чалышарағ...Һачы Мағсуд бәј Зүлгәдәри сүлһ вә сәдагәт мәддәләринин тәзәләнмәси үчүн (јәни 1555-чи ил сүлһ мугавиләсинин јенидән тәсдиғи үчүн—Ш. Ф.) Сизин дәрқаһа јолладығ. Бизим тәрәфимиздән сүлһ јолунда сабитгәдәм олмагдан вә сүлһ мәддәләрини һифз етмәкдән башга һеч бир әмәл ола билмәз. Әкәр сиз [дә] һәр ики тәрәф рәйјәтинин әмин-аманлығыны истәјирсинизә, Исмајыл Мирзә (II Шаһ Исмајыл—Ш. Ф.) тәрәфјәндән сизә гаршы едилән бәјәнилмәз һәрәкәтләри унуду...халиг тәрәфиндән бәјәнилән сүлһ гајдаларынын тәзәләнмәсинә әрп един».²⁰¹

Мәһәммәд Мирзәнин Шаһ Мәһәммәд Худабәндә кими тахта әлшәмәсиндән сонра да, Сәфәви сарајында II Шаһ Исмајылын һакимијјәти заманында олдуғу кими феодал арачәкишмәләри вә интигам әһвали-руһијјәси һөкм сүрмәкдә иди. Белә вәзијјәт, О. Әфәндијевин мугавиләсинә көрә, Сәфәвиләрин сijasи мугавиләләринин, о чүмләдән мугавиләни тәзәләмәк үчүн әлверишли бахт көзләјән Османлы Туркijәсинин хејринә иди. Искәндәр бәј Мүнши јазыр: «Арачәкишмәләр вә низам-интизамсызлығ... кетдикчә артырды...Белә бир күнү көзләјән гошну падшаһлар вә дүшмәнләр фүрсәти гәнимәт билиб, Әчәми (Сәфәви дөвләтинин—Ш. Ф.) әлә кечирмәк үчүн һәм шәргдән вә һәм дә гәрбдән

* Сәһбәт 1577-чи илдә Ван виләјәтинин һакими Хосров пашанын башчылығы вә күрдләрин иштиракы илә Хоја һүчүмдән. Көјорчилик вә Урмија галаларынын Османлылар тәрәфиндән тутулмасындан, гызылбаш дүшәркәләриндән чохла әсир апарылмасындан кедир (Бах: О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 147—148).

чәд етдиләр. Султан Мурад Азәрбајчаны вә Ширваны тутмаг арзусунда олду».²⁰²

III Султан Мурад чидди сурәтдә Сәфәвиләрлә мұһарибә һазырлығына башлады.²⁰³

Османлылары Сәфәви дәвләтинә гаршы мұһарибәжә вадар едән сәбәбләр бунар олмушдур: Амасја сүлһүнүн бағланмағындан сонда Сәфәвиләр Русија вә Инкилтәрә илә Гафгаз вә Хәзәр дәнизи васитәсилә тичарәт әләгәләрини инкишаф етдирмәжә башладылар ки, Османлылар бир кәнарда галмышдылар. Онлар да Хәзәр дәнизиндә өз һәрби дәниз гүввәләрини сахламаг, беләликлә Мәркәзи Асија вә әкәр мүмкүн оларса лап Узәг Шәрглә әләгә јаратмаг фикриндәјдиләр. Османлылар бу планы һәјата кечирмәклә бөјүк кәлир әлдә едә биләрдиләр, чүнки испанлар вә португаллар Османлыларын әввәлләр Иран көрфәзи вә Гырмызы дәниздән кечән Јахын Шәрг тичарәтинин бөјүк һиссәсини өз әлләринә алмышдылар. Бундан башга, Огманлылар үмидләрини Сәфәвиләрә бағлајан Кичик Асија шиәләринин Түркияјини даһили тәһләкәсизлијини позачағындан да горхурдулар.²⁰⁴ 1578-чи илин јанвар ајынын 2-дә III Султан Мурад «зәрури гүввәнин јығылмасы үчүн» сәрһәд бәјләриндән Эрзурум бәјләрбәјисин Фәрһад пашаја вә Ирана бәләд олан Пасин санчагбәјисин Мирзә бәјә әмр көндәрди. Һәмнин әмрдә Ирана олуначаг јүрүшдә Османлы гүввәләринин бир јерә јығылмасы тәләб едилирди.²⁰⁵

«Шәрг сәфәринә башламаг хүсусунда «сәдарәт диванында» чохла мәктублар јазылараг, сәрдар Ләлә Мустафа паша тәрәфиндән бу мәсәләдә марағы олан II үнвана көндәрилди.* Паша Крым ханы Мәһәммәд Кәраја јазырды: «Мән шәввалын 20-дә, очаг ајынын 1-дә (1 јанвар 1578—Ш. Ф.) Азәрбајчана вә Ширвана сәрдар тәјин едилдим. Мәһәррәмнин сонларында (апрелин әввәлләриндә—Ш. Ф.) һәрәкәт едочәјәм».²⁰⁶ Бу хүсусда О. Әфәндијевин мә'луматына көрә «түрк дөјүшчүләринин баш команданы тәјин едилән Мустафа Ләлә паша Эрзурумда јүз минлик бир орду јығды. Өз гүввәләри илә кифәјәтләнмәјән Түркияјә өзүнүн вассалы олан Крым ханы II Мәһәммәд Кәрајдан (1577-1584) һәмнин јүрүшдә татар дөјүшчүләри илә иштиракыны тәләб етди».²⁰⁷

1578-чи илин апрел ајынын 5-дә Ләлә Мустафа паша III Мурад тәрәфиндән гәбул едилди вә елә һәмнин күн 5 мин нәфәр јеничәри 15 кәмијә миниб Истанбулдан Ускудара

* Һәмнин мәктубларын һамысы мәшһур Османлы тарихчиси Мустафа Али Әфәндиин гәләми илә јазылмышды (Бах: Ф. Кырзыоғлу. Кест. әсәр, сәһ. 278).

јолланды. «Гәзвинә рәсмән е'лан едилмәдијинә бахмајараг, Османлы—Сәфәви мұһарибәси елә һәмнин күндән башланды» јазан А. М. Фәрзәлијев јанылмыр.²⁰⁸ Апрельн 7-дә «Шәрг јүрүшү»нүн сон планына сарајда јенидән бахылдыгдан сонра түрк ордусу Сәфәви дәвләтә үзәринә бөјүк һүчума башлады.

Беләликлә, 1555-чи ил Амасја сүлһү Османлылар тәрәфиндән позулду вә онлар Күрчүстан вә Ширван үзәринә һүчума кечдиләр. Гајнаглардан вә бир сыра тәдгигат әсәрләриндән мә'лум олдуғуна көрә, бир нечә чидди вурушмадан сонра әввәл Күрчүстан, аз сонра исә Ширван Османлылар тәрәфиндән әлә кеңирилди.²⁰⁹

Вәзијәтин чыхылмазылығыны дәрк едән Шаһ Мәһәммәд Худабәндә јенидән сүлһ јаранмасы мәсәди илә III Султан Мурада узун бир мәктуб јоллајараг, ону барышыға дәвәт етди. Мәктубда барыш тәрзи илә дејилирди:

«Бизим аталарымыз бир-бирләри илә рәфтарда гаршылыгы разылашма вә сәдагәт...јолуну тутдулар...Јери чәннәт олан һәзрәт шаһ (Шаһ Тәһмасиб—Ш. Ф.) фани чаһандан әбәди мәкана көчәндән сонра Исмајыл Мирзә...өз ата-бабасынын јолу илә кетмәди...өз гардаш вә гоһум-әграбасынын һамысына ганлы кәфән кејдириб о дунјаја көндәрди. Елә буна көрә дә о, өз әмәл будағындан һәзрәт вә мәләмәт мейвәсиндән башга һеч нә дәрә билмәди...[Амма] һакимијјәт бу садиг шәхсә јетән кими...о, јери чәннәт олан шаһын јолу илә кетмәжә башлады...Сәдагәт, бирлик вә сәминијјәт гаунларын тәзәләмәк үчүн Вәли бәји—Мәһәммәди Султанын вәкилини* сизин дәркаһыныза јолладыг... Амма хәбәр кәлди ки, Ләлә паша Ширван үлкасында... нүзул елиб, сүлһ евини...виран ејләмишдир...орада чохла рәјјәт... өлдүрүлдү...мүсәлман ганы ахды...Гој Сиз мә'лум олсун ки, бизим тәрәф һеч бир вәһһлә әһд-пәјмана мұхалиф олмамышдыр...вә јенә дә өз сәдагәт вә әһдимиздә мөһкәмик...».²¹⁰

Мәһәммәд Худабәндәнин бу мәктубуну алан III Мурад она сон дәрәчә тәһгирамиз бир намә јоллады.

«Дижарә-әчәмин мәкрли валиси (шаһы јох, валиси—

* Вәли бәј—Чухур-Сә'д бәјләрбәјисин Мәһәммәди хан Тохмаг Устачлынын вәкили дејил, вәзир иди. Мәһәммәд Худабәндәнин биринчи мәктубуну да Османлы сарајына о апармышды (Ә. Нәван. Шаһ Аббас, I ч, сәһ. 53). Б. С. Күтүкоғлу јазыр: «Мәһәммәд Худабәндә Османлыларын сәфәр һазырлығларыны өз чәсусларындан әјрәннәб, бир јанлан мүдафиә вә саваш һазырлығы көрдү, о бирн јандан да Истанбула елчи јоллады. Гара Вәли Султан Устачлы сүлһ мәктубу илә Вана кәлди. Ванда онун мәктубу алыныб Истанбула көндәрилди, елчи исә 53 күн Ванда, 1 ил Бидлисдә, 10 ајдан да чоһ Дижарбәкир галаларында көз дустағы олду (Б. С. Күтүкоғлу. Кест. әсәр, сәһ. 43—44).

Ш. Ф.) олан Худабәндә гој бу товгини (султан фәрманы ны.—Ш. Ф.) алыб, билсн ки, күнаһкар Исмајыл (I Шаһ Исмајыл—Ш. Ф.)..өз фитнәкар атасы Шејх Нейдәрин тә бәәси олан бир нечә натәмиз адамын көмәји илә сәлтәнәт учалыгына жүксәлиб..фәсад едәрәк..һидајәт јолундан дөн мүшдү. Бабаһ Султан Сәлим исә өчәм мүлкүнү тутмағ вә о мөл'уну әзмәк үчүн јүрүш едиб...Чалдыранда дөјүшдү..ба баныз.. Аллаһын гәзәбинә кәлди...»²¹¹

Османлы—Сәфәви мүнәсибәтләринин јарым әср ондан әввәлки вәзијјәтини белә мүхтәсәр вә тәғһирамиз үслубда шәрһ едән III Мурад сүнни—шиә мүнәсибәтләринә дә нәзәр салыр: «...Сиз пејғәмбәр сәнабәләринә, јә'ни һәзрәт Әбу Бәкрә вә Өмәрә өз дүшмәнчилијинизи вә кининизи изһар етдиниз..фәзиләтли вә сүлһвәр сүнниләри гәтлә јетирдиниз.. Сүнниләр дә, чаһана пәнаһ верән дәрһадан (Османлы сарајындан—Ш. Ф.) пәнаһ истәдиләр. Сәлтәнәт бизә чатанда шәриәт гајда-ганунунун камиллији вә шиә ганунларынын арадан көтүрүлмәси үчүн бир нәввабымы.. чохла ләшкәрлә сизин дијара јолладым. О, сизин торпағларынызы әлә кечирди, сиз исә она гаршы чыхмајыб..кизләдиниз...»²¹²

Баш верән сон һадисләри белә изаһ едән III Мурад мәктубун сонунда Шаһ Мәһәммәд Худабәндәјә тәслим олмағы мәсләһәт көрүр: «...Валлаһ бизим көзүмүздә дунјанын зәррә гәдәр дә гијмәти јохдур... Бизә табе ол..Аһу кими гачсан белә..Мәһәммәд милләтинин мүчаһидләри (Османлылар—Ш. Ф.) сәни тутачағлар. Азәрбајчана, Ираға, Исфәһана, һәтта Түркүстана, Чинә вә Оман саһилләринә кетсән белә сәни тутуб кәтирәчәкләр...»²¹³

III Мурадын бу мәктубунда Күрчүстана вә Ширвана һүчүм едән Османлы гошунунун өнүндән куја гызылбашларын гачдығлары кими сәһв фикир јүрүдүлмүшдүр. Әслиндә, вурушмаларда мүхтәлиф Сәфәви ордулары Османлыларә чидди мүғавимәт көстәрмиш, лакин дүзкүн дөјүш мөвгеји сечилмәдијиндән мәғлуб едилмишләр.

Һаммерин мөлүматына көрә, Истанбулдакы Австрија елчисинә бир дәстунун вердији хәбәрдән мөлүм олур ки, 1578-чи илдә Сәфәвиләрин ики јүз минлик орду 4 гола аҗрылмышды: 1) Мәһәммәд Худабәндәнин һәрәми (Хејранса бәјим—Ш. Ф.) илә баш вәзир Мирзә Салман Чабиринин идарәсиндә 40 мин әскәр Азәрбајчан чәһһәсиндә; 2) Солағ һүссәјнин идарә етдији 40 мин әскәр Бағдад чәһһәсиндә; 3) Рәван бәјләрбәјисн Тохмағ ханын табелијиндәки 20 минлик үчүнчү гол Әрзурум чәһһәсиндә; 4) 100 минлик дөрдүнчү гол исә шаһын ихтијарында олмагла мәркәздә—Гәзвин әтрафында еһтијатда иди.²¹⁴

Гајнағ вә бир сыра тәдгигат әсәрләриндән мөлүм олур ки, әкәр гызылбаш гошунлары дүзкүн тактика сечәдиләр, бәлкә дә мәғлубијјәтдән јаха гуртармағ мүмкүн оларды. Белә ки, Гарсдан шимал-шәрг истигамәтиндә јерләшән Чылдыр көлүнүн јахынлығында баш верән мәшһур Чылдыр дөјүшүндә әввәлчә Имамгулу хан Гачарын башчылығы илә Гарабағ дөјүшчүләри галиб кәлмиш, лакин Мустафа пашанын әләвә көндәрдији 20—30 минлик орду тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрадылмышдылар.²¹⁵ Оруч бәј Бајат исә јазыр ки, өз кәшфијјатчыларынын сәһв мөлүматына инанан Мәһәммәд хан Тохмағ јаныларағ Дәрвиш паша вә Бәһрам пашанын 40 минлик гошунуну Османлыларын әсас гүввәси санмыш, Мустафа пашанын дөјүш мејданындан бир гәдәр узағда кизли сахладығы 70 мин Османлы дөјүшчүсүнүн гәфил һүчүму нәтичәсиндә 7 мин әскәр итирәрәк керн чәкил-мәјә мәчбур олмушду.²¹⁶

Беләликлә, гызылбаш әмирләри арасында бирлијин олмамасы, бә'зи Сәфәви әмирләринин түркләрлә дөјүшүн «јүнкүл бир иш» олачағы барәдә сәһв мүлаһизәләри, 50 минлик Азәрбајчан вә Ширван дөјүшчүсүнүн бирләшә билмәмәси, ән нәһајәт Османлы ордусунун сајча чох, дөјүш һазырлығы чәһһәтинчә исә үстүн олмасы Күрчүстанын вә Ширванын Сәфәвиләрин әлиндән чыхмағына сәбәб олду.²¹⁷

Ширванын тутулмасындан сонра Мустафа паша Шамахыда Османлы әмирләринин иштиракы илә диван чағырыб, бу өлкәдә султан һакимијјәтинин мөһкәмләnmәси барәдә бир сыра тәклифләри мүзакирә етди вә Ширванда, јухарыда гејд едилдији кими, түрк һәрби-инзибати үсул-идарәси јарадылды.²¹⁸

Ибраһим Рәһимизадәјә көрә, түркләрин «Шәрг јүрүшү»ндә онлара Кахетија чары Александрын вә «султанын мүти бәндәси» Дағыстан ханы Шамхалын да көмәји дәјмиш, онлар һәтта гызылбашларә гаршы апарылан дөјүшләрдә иштирак етмишдиләр.²¹⁹

Гыш фәслинин јахынлашдығыны вә бу јерләрдә галмағын неч дә тәһлүкәсиз олмадығыны көрән Мустафа паша Ширванын муһафизәсини Осман паша Өздәмироғлуја тапшырыб керн гајытды.²²⁰

1578—1590-чы илләр арасында гызылбаш вә Османлы гошунлары дәфәләрлә үз-үзә кәлмиш, Азәрбајчанын чәнуб торпағлары, Күр вә Араз чајлары арасындакы јерләр, һәмнинин бүтүн Ширван әразиси ганлы дөјүш мејданларына неврилмишди. Бә'зи илләрдә, һәрби үстүнлүјүн Османлыларда олмасына бахмајарағ, гызылбаш гошунлары бөјүк гәләбәләр дә әлдә етмишдиләр, лакин Сәфәви дөвләти да-
10 сиф. 202

хилиндә баш вермәкдә олан чәкишмәләр, гызылбаш дөјүшчүтәринин уғурлу һәрби фәалијәтләринә мане олурду.²²¹ Бундан башга, Ширван вә Гарабағ торпагларыны Крым татарлары да бир нечә һүчума мәрүз гојмуш, Османлы гошунлары илә бирләшәрәк, Шамахы, Кәнчә, Бәрдә вә онларла шәһәри талајыб чапмыш, бөјүк гәнимәт әлдә едиб, јенидән Кырма гајытмышдылар.²²² Бүтүн һәрби уғурсузлуғларына бахмајарағ, Сәфәвиләр Османлыларын Ширванда галмалары илә һеч чүр разылаша билмир вә тәрәфләр арасында һәрби дөјүшләр сәнкимирди. Лакин бу да мәлумдур ки, Османлыларын «Шәрг јүрүшү»нүн елә илк илләриндә һәр ики тәрәфин јүксәк вәзифәли вәзир вә әмирләри давам етмәкдә олан ганлы мүнәрибәнин дајандырылмасыны арзу едир, бир-бирләринә мәктуб јоллајыр, сүлһә чан атырдылар. Фиридун бәјин «Мүншәати-сәлатин»индә дәрч едилән мәктубларын бири Османлы дөвләтинин сәдр-ә'зәми* тәрәфиндән јазылмыш вә Сәфәвиләрин мәшһур дөвләт башчылары вә әмирләринин үнванына чаваб мәктубу кими көндәрилмишир. Һәмин чавабда Мирзә Салман Чабери, Хәлил хан Әфшар, Мүсејиб Шәрәфәддиноғлу, Мәһәммәд Мүсаһиб Түркман, Шаһрух Хәлифә Румлу, Әмир Һәмзә ибн Абдулла хан Устачлы вә Султан Һүсејн Шамлы кими мәшһур гызылбашлара мұрачиәт едиләрәк, Сәфәви—Османлы мүнәсибәтләринин исләшмә сәбәбләри кәстәрилер вә тәбиидир ки, 1578-чи илдә башлајан Османлы јүрүшләринә бәрәәт газандырылып: «...Иранда хилафәтә башладығы вахтдан е'тибарән Исмајыл Мирзә өз әтрафына бир нечә налајиг адам јығыб, нә гәдәр тачир вә зәввары гарәт етди. О, сизин өлкәјә [елчи] кәлән Ван вә Әрзурум чавушларыны зиндана салды, фитнә-фәсад төрәтди».²²³

Кәстәрмәк лазымдыр ки, бу мәктуб Гызылбаш дөвләт вә орду башчыларына Османлы «али дәркаһынын башчысы» III Мурадын дилиндән јазылмыш олдуғундан (Сонрадан мә'лум олачағдыр ки, һәмин мәктубун јазылмасы вә көндәрилмәсиндән султан хәбәрсиздир) гәзәбли һөкм вә ибарәләрлә зәнкинди. II Шаһ Исмајылы бәрк мөзәммәт едән Османлы султаны Шаһ Мәһәммәд Худабәндәни дә унутмур, ону да чидди тәнгидә башлајыр: «...О шаһ (Шаһ Мәһәммәд Худабәндә—Ш. Ф.) кәрәк чиркин әмәлләрә көрә (Исмајыл Мирзәнин әмәлләри нәзәрдә тутулур—Ш. Ф.) биздән үзр истәјәјди вә сүлһү горумағ наминә, бизим тәрәфиниздән гачыб Иран торпағына пәнаһ апаран шәхсләрин әл-голларыны бағлајарағ, онлары сарајымыза јоллајайды

О, дослуға риәјәт етмәдији үчүн, падшаһын (III Мурадын—Ш. Ф.) вә гошун башчыларынын гәзәбини јатыра билмәди...»²²⁴

Мәктубун сонраки чүмләләриндә султанын шаһ гаршысына гојдуғу белә бир тәләб ифадә олунмушдур: «...Лакин арамыздакы сүлһүн мөһкәмләnmәси наминә биз [Шаһ Мәһәммәд Худабәндәнин етдији] халиш мұғабалиндә сизин рәјјәтинизин асајиши үчүн белә тәрара олдығ ки, бизим әскәрларин ајағы дәрән һәр јер онлары алмалы вә о јерләрдән чыхмамалыығ... (Курсив—Ш. Ф.) Беләликлә, Мустафа пашанын (Сәрдар Мустафа Ләлә паша—Ш. Ф.) элиндә олан јерләрдән башга (Ширван вә Күрчүстан нәзәрдә тутулур—Ш. Ф.), һәмчинин Гарсдан да әл чәкин, Маһмудабадда* һәбс олунмуш Адил Кәрај сағ-саламат кери гајтарылсын. Сүлһүн бәргәрар олмасындан өтрү бизим сәрһәдләрдә тикдијимиз галалара бир даһа һүчум етмәјин...»²²⁵

Османлы сәдр-ә'зәми султанын бу сөзләрини хатырлатмагла кифәјәтләnmәјәрәк, өз тәрәфиндән гызылбаш һөкмдарыны һәдәләјир: «...Һал-һазырда бизим падшаһымызда... чаһад вә гәза [әләмәтләри] мұшаһидә едилир...О, өлкәләр алмаға маил бир адамдыр. Ирандан башга бүтүн әтраф өлкәларин хан вә султанлары она табедирләр. Буна көрә дә [султан] сиз тәрәфә һүчум етмишир...Бизә мұвафиг чаваб јоллајын, јохса бүтүн әскәрләримиз татар, чәркәз, Бабүл-Әбваб вә башга јерләрин сәрбазларыјла...Һәр тәрәфдән һәрәкәтә кәлиб, сизин әһалинизи мұһасирәјә алачағ, сизин мәғлүб едәчәкләр...Сизин дијарыныз тамамилә хараба гојулачағ, виран едиләчәкдир...»²²⁶

Әлбәттә, бу сүлһ мәктубунун сәдр-ә'зәм Сән'ан паша тәрәфиндән гызылбашлара көндәрилмәси вә онун баш вермәкдә олан фәлакәтли дөјүшләр дајандырмағ халиши мусәбәт һәрәкәт кими гијмәтләндирилмәлидир. Лакин Османлы тарихчиси, III Мурад вә Сән'ан пашанын мұасири олмуш Ибраһим Печәвинин мә'луматына көрә, һәмин мәсәләдән султан хәбәрсиз олмушдур. И. Печәви јазыр: «Сәдр-ә'зәм гишы адәти үзрә Әрзурумда кеңирди. О, бурада чари ишләрлә мәшғул олуб, Иранла барышығ јоллары ахтармағда икән, азғын шаһдан јени елчи** кәлди. О, гоча иди вә һәлә Султан

* Маһмудабад орта әср шәһәрләриндәндир. Мәнбәнин мә'луматына көрә, татар шаһзадәси Адил Кәрајла гызылбашларын дөјүшү һ. 986-чы илин рамазан ајынын 28-дә (8 нојабр 1578) баш вермиш, нәтичәдә шаһзадә әсир алынмышды. (Бах: «Хүләсәт-тәварих», вәр. 2886; О. Әфәндијев. XVI әср...сәһ. 161).

** Һачы Мағсуд бәј Зүлгәдәр—Ш. Ф.

* Сән'ан паша—Ш. Ф.

Сүлөйман ханын вахтында да елчи кими кэлмиши. Елчи 988-чи илин элчиликчө аяында (1581, январ) келиб чатды вэ сардар тэрэфиндөн јахшы гаршыланды. Шаһ төклиф едирди: «Касыб-кусубун раһатлыгы наминэ Султан Сүлөйман хан вахты гүввэдэ олан сүлһ мүгавиләси јенидөн бәрпа олунмалыдыр. О заманкы сәрһәдләрин тохунулмазлыгыны горујуб сахламалы, тэрәфлар арасыдакы мунасибәтләрин јахшылашмасы үчүн јени сүлһ мүгавиләси имзаланмалыдыр». Султан Сән'ан пашадан сүлһ данышыглары барәдә [фикрини] сорушдугда сәдр-әзәм белә деди: «Шаһ көнүлдү олараг султанын истәдји бүтүн торпаглары она вермәк истәјир вэ султанын һәр истәјини јеринә јетирмәјә һазырдыр».²²⁷

Ибраһим Печәвинин мәлуматындән бәлли олур ки, Шаһ Мәһәммәд Худабәндә һеч дә «султанын һәр истәјини јеринә јетирмәјә һазыр олмамыш», лакин «сәрһәдләрин тохунулмазлыгыны горујуб сахламаг» шәрти илә сүлһ ричасында олмушдур.

Сәдр-әзәм Сән'ан пашанын сүлһ јаратмаг чәнди онун вәзифәдән узаглашдырылмасына сәбәб олду. И. Печәви јазыр: «Һәлә Сән'ан паша Әрзурумда оларкән, шаһын јанындән Ибраһимхан Түркман адлы бир елчи кәлмиш вэ сәдр-әзәм ону Истанбула јолламышды. Һәмин елчи бир илдән чох Истанбулда галандан сонра султан тэрәфиндән гәбул едилмиш, [она] демиши: «Сизин сәдр-әзәм бизим шаһдан сүлһ барәдә данышыг апармаг үчүн е'тибарлы бир нумарјәндә көндөрмәји хаһиш етмиши. Шаһ да бу ачиз бәндәни көндөриб ки, сүлһ һаггында султанын фикрини өјрөнсин...» Султан, Сән'ан пашадан шаһын мәктубуну тәләб етди. О, сафирин Сән'ан пашанын тә'киди илә Истанбула көндөрилдијини билдикдә бәрк һирсләнди вэ сәдр-әзәмни вәзифәсиндән кәнар етди».²²⁸

Фиридун бәјин «Мүншәәти-сәлатин»индә кедән башга бир мәктуб да Сән'ан пашанын вар гүввәси илә сүлһә чан атдыгыны бәјан едир. Лакин «, бу мәктубунда да, сүлһүн Азәрбајчанын Түркијәнин әлине кечәчөји тәдирдә баш тутат биләчөјини билдирир. Белә ки, сәдр-әзәм Сән'ан паша Иран хакими Мәһәммәд хан Устачлыја јазыр: «..Ики-үч илдир ки, чәнк атәшинин јүкәлмәсиндән халгына чаны вә малы памал олмушдур. Бу бәндә рәијјәтин һалына јанараг, шаһдан (Мәһәммәд Худабәндәдән—Ш. Ф.) сүлһ барәдә хаһиш етмишидир. Һәмчинин бу мөзmunда олан намәләр Сизин вә башга шарафәтли ә'јанларынызын тэрәфиндән бизә јетирилмишидир..Ширван вилајәти тамамилә әлимиздәдир..

Бу садиг бәндә..узун мүддәт сәрһәддән узаг олду. Гајы

дыб кәлдикдә Ризван паша илә бизә јолладыгыныз мәктубу мәнә вердиләр. Һәмин мәктубда сүлһ бағланмасы үчүн бир вәкилимизин сиз тэрәфә елчи көндөрилмәсинә ишарә олунмушду. Амма шаһынызын сәрһәддән Гәзвинә тэрәф һәрәкәти..бизим падшаһымызын гәзәбни артырды. Әкәр бу рамазан аяында елчиниз [сүлһ данышыглары үчүн] кәлмәксә, баһарын әввәлиндә днјарыныза бөјүк јүрүш едиләчәкдир...Тез бир-биримизә елчиләр јоллајаг, јохса..өлкәниниз бүтүн торпаглары бизим атларын тапдагы алтында галачагдыр».²²⁹

Бу, сәдр-әзәм Сән'ан пашанын дилиндән галиб тэрәфин мәғлүб тэрәфә көндөрилән амиранә бир мәктубу иди. Лакин бүтүн буларла бәрәбәр көстөрмәк ләзимдыр ки, һәр ики тэрәфин ә'јан вә әмирләри тэрәфиндән (Сән'ан паша башда олмагла) едилән бир нечә уғурсуз чәндә бахмајараг, 1578-чи илдә башламыш Сәфәви—Османлы дөјүшләри давам етмәкдә иди. Сән'ан пашанын әксинә олараг Дәрбәндә әјләшиб Ширваны идарә едән Осман паша Әздәмроғлу гызылбашларла сүлһ бағламағын әлејинә иди. О, 1582-чи илдә Султан Мурада мәктуб јоллајараг әмин етмиши ки, Шаһ Мәһәммәд Худабәндәнин Хорасанда әјләшмәсиндән истифадә едәрәк дәрһал јени әскәри гүввә көндөриләрсә, бүтүн Азәрбајчаны вә Ираннын гәрб вилајәтләринин алыб Османлы империјасына илһаг етмәк мүмкүндүр. Искәндәр бәј Мүншинин мәлуматына кәрә, султан тэрәфиндән һәбс едилән Сәфәви елчиси Ибраһим хан Түркман, Хорасанда олан шаһ мәктуб јоллајараг, Сәфәви дөвләтинин ағыр даһили вәзијјәтинә кәрә һал-һазырда сүлһ бағламағын зәрури олдуғуну јазмышды, лакин «худбин гызылбаш әмирләринин елчијә јолладыглары чаваб мәктубунда Ширванын һеч вахт онлар тэрәфиндән Османлыларә верилмәјәчөји билдирилер вә гејд едилерди ки, әкәр султан 1555-чи ил сүлһ шәртләри илә разы дејилсә, мүһарибә давам етдириләчәкдир».²³⁰

Бу гејдләрдән көрүндүјү кими, Османлыларла сүлһ бағлајыб-бағламамаг мәсәләсини Шаһ Мәһәммәд Худабәндә дејил, гызылбаш ә'јан вә әмирләри һәл едирдиләр. Дөвләтин күчлү вә ирадәси мөһкәм бир шаһа еһтијачы варды.

Лакин һәләлик мүһарибә давам едир, Азәрбајчанын мүхтәлиф шәһәр вә вилајәтләри әлдән-әлә кечирди. О. Ә. Әфәндијевин мүәјјән етдијинә кәрә 1578—1581-чи илләрдә Крым татарлары Ширвана дөрд дәфә һүчум етмишидир. Османлылар исә Дәрбәнди сәрдарә игамәткәһ едиб, әтраф јерләри Османлы гајда-гануну әсасында идарә етмәкдә идиләр. 1583-чү илдә «Шәрг јүрүшләри»нин јени сәрдары Фәрһад паша 70—80 миңлик орду илә Әрзурумдан һүчума кә-

чиб Чухур-Сә'д вилајәтини тутду. Бу зәфәрләр III Султан Мурады гане етмирди. О, Тәбризи әлә кечирмәк, беләликлә дә Араз чајынын чәнубуну да бүтүнлүклә өзүнә табе етмәк истајирди.²⁶¹ О, Осман паша Өздәмироғлуну Ширвандан керичагырага, она бөјүк бир орду вериб, Азәрбајчана јоладаы.²⁶² Тарихчи Ибраһим Рәһимизаденин «Кәнчинеји-Фәтһе-Кәнчә» әсәриндә јазылдығына көрә, Осман пашанын башчылығы илә һ. 993-чү илин шөввал ајында (м. 1585-чи ил сентјабр—октјабр) јүрүшә башлајан Османлы гошуну илә Тәбризин мүдафиәчиләри арасында дөфәләрлә дөјүш баш вермиш, лакин шәһәрин алынмасы мүмкүн олмамашды.

Тәбризин фәтһиндән сонра Хадим Чә'фәр паша (Суринанын Триполи бәјләрбәјиси) үч илдән сонра Буда (Будапештин бир һиссәси, Дунајын сағ саһили) бәјләрбәјиси олачагы шәрти илә ширникләндириләрәк Азәрбајчана чагырылды вә Тәбриз әјаләти «арпалыг» кими она верилди. И. Печәви јазыр ки, Учан вә Гызылдағ адлы ики јајла арасында јерләшән Тәбриз бөјүк бир шәһәрди вә јарандығы вахтдан бәри Азәрбајчанын инзибати мәркәзидир. Шәһәрә кирән кими әһалини сијаһыја алан Чә'фәр паша («80 мин адам варды, 80 мин нәфәр дә гајыдыб кәлди. Шәһәрдә 19 чаме мәсчиди, 21 намам, 200 карвансара, 12 мин дүкан, чохлу бағ...вардыр») дәрһал 30 мин нәфәрлик гошунла кәлән һәмзә Мирзәнин һүчумуна мәрүз галды вә шәһәр мүһасирәјә алынды. Шәһәрин үч ајлыг мүһасирәси заманы бүтүн әрзаг түкәндији үчүн, нәһајәт Чә'фәр паша Сачлы Әһмәд адлы бир дөјүшчүјә сағ чинаһы тапшырага, ону «гырмызы бајрагла» дөјүшә көндәрди. Сол чинаһдан да, «гырмызы бајрагла» һүчума кечән Дәли Османлы һүчумундан сонра мүһасирә јарылды вә гызылбашлар керичәкиләмәк мәчбуријјәтиндә галдылар. Лакин тезликлә гајыдан һәмзә Мирзә јенидән галаны мүһасирә етди. «Беләликлә, газиләр он бир ај мүһасирәдә галдылар. О, мүддәтин бир күнү белә раһат өтмәди».²⁶³

Осман паша һәмин илин зилгәдә ајынын 6-да (нојабрын 1-дә) чәршәнбә күнү гәфләрән вәфат етдији үчүн, ики илә өввәл Ширвана вә Күрчүстана јүрүш едән Фәрһад паша икинчи дәфә* Османлы гошунуна сәрдар тәјин едилди.²⁶⁴

* Ширвана вә Азәрбајчан вилајәтләринә јахшы бөләд олан Осман паша Өздәмироғлунун, Фәрһад пашанын вә сонрадан Чә'фәр пашанын дөфәләрлә бир-бирләрини әвәз едәрәк Османлы ордусуна сәрдар вә гызылбашлардан алынан јерләрә һаким тәјин едилмәси зәбт едилмиш Сәфәви әразиләрини е'тибарлы вә тәчрүбәли шәхсләрә тапшыран III Мурадын еһтијаткарлығына дөләләт едир.

О, Тәбриз јахынлығындакы «хәндәји торпағын дибн дәринлијиндә олан Хәмнә» адлы галаны мүһасирәјә алды. И. Рәһимизадә Хәмнә галасынын әлә кечирилмәси зәрурәтини билдирәрәк* јазыр: «Әжәр Азәрбајчан вилајәти бир һасара бәнзәсә, Хәмнә галасы онун гапысы сајыла биләр».²⁶⁵ Бу һадисәләрин тәсвири илә әләгәдар олараг, мәнбәдә кестәрилик ки, «фәтһ олуан јерләрин малы, әһли вә әјалы—әскәрләрин, дашы вә торпағы исә падшаһын олсун» шүары илә һүчум едән Османлы дөјүшчүләри Хәмнә галасыны дағдыб, торпагла јексан етдиләр.²⁶⁶

Кестәрмәк лазымдыр ки, Османлылар әлә кечирдикләри һәр һансы бир галаны дағдылмыш вәзијјәтдә сахламыш, тезликлә тә'мир едир, чохлу силаһ вә әскәри гүввә илә тәһиз едәрәк, ораны өзләринин истәһкамына чевирдиләр.* Хәмнә галасы да, «гыса бир вахт әрзиндә» јенидән тикилмиш вә онун мүһафизәсиндән өтрү галада «бир әмирин башчылығы илә икид әскәрләр» сахланылмышды.²⁶⁷ И. Рәһимизадәјә көрә, Османлыларын сәккизинчи һүчумунда Тәбриз әлә кечирилмиш, мүһасирә вә һүчум вахты дағдылан мәһәлләләр 3—4 күндә «мин сә'ј вә чалышганлыгла јашајыш јериндән артыг истәһкам кими тикилмишди».²⁶⁸ Бүтүн бунлар Османлыларын бу јерләрдә һәлә 'узул заман галмаг фикриндә олдуғларыны билдирән мә'луматлардыр.

Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајчанын чәнуб вилајәтләринин дә әлә кечирән Османлылар зәбт етдикләри јерләрдә өз гарнизонларыны сахлајараг, бир мүддәт һүчуму дајандырмышдылар. Онларын нөвбәти јүрүшү гызылбашларын әләриндә олан башга Азәрбајчан торпағларына јох, Күрчүстан үзәринә гәрәра алынмышды. 1586-чы илин август ајында Әхистә (Ахалтсихе—Ш.Ф.), Туманес (Дманиси**—Ш.Ф.) вә Гори галаларыны алан Османлылар өз нөвбәти һүчумларыны Азәрбајчанын шималына истигамәтләндирдиләр. Рамазанын 29-да (сентјабрын 4-дә) онлар артыг Күр чајына чатмышдылар. Орада бир гәдәр јубанан Османлы гошуну шөввалын 9-да (сентјабрын 13-дә) Кәнчә галасына дахил олду.²⁶⁹

Ибраһим Рәһимизадә «Зәфәрнамејә-Султан Мурадесалес» әсәриндә Кәнчәнин тәсвиринә ики сәһифә јер ајырмыш, «Вилајетә-Кәнчә бир мәнзилә-дилкәш вә бир сәфа-бәхш» јазараг, һәмин торпағын бол мејвә битирдијини,

* Бу хүсусда мә'лумат верән Искәндәр бәј Мүнши јазыр ки, Азәрбајчана һүчум едән Румијјә (Османлы—Ш. Ф.) гошуну «бир јандан дөјүшү, башга јандан гала тикирди» (Бах: Искәндәр бәј Мүнши Кест. әсәр, I ч. сәһ. 311—312).

** 1947-чи иләдәк Башкәчид адланырды.

эразисндөн 360 чај («нәһр») ахдығыны (ја'гин ки, мүәлиф шәһәрдеки вә јол кәнарындакы архлары да чај адландырыр), орада чохлу шәк һасил олундугуну көстөрир.²⁴⁰ Османлылар тезликлә Кәнчәдә «нә мәләјин көзү көрән, нә дә фәләјин гулағы ешидән» бир гала тикмәә башладылар. Шөввалын 15-дә (сентјабрын 19-да) башланан бу иш 43 күн давам етди. Галада 43 гүллә гурулмуш вә 7 дөмир гапы гојулмушду. Мәнбәнин мәлуматына көрә, Трабзон бәјләр-бәјиси Чәркөз һейдәр паша Кәнчә галасына бәјләрбәји тәјин едилди.²⁴¹

Османлы гошуну Кәнчә вилајетинә маннәсиз дахил олмушду. Кәнчә һакими олан Мәһәммәд хан Зијадоғлу о заман шәһәрдә јох иди. Вилајетин тутулмасы хәбәрини ешидән Мәһәммәд хан кери гајыдыр. Онун кәлишини көрән Османлылар зилгәдәнин 8-дә (октјабрын 11-дә) чүмә күнү ханын гаршысына јолландылар. Ибраһим Рәһимзадә јазыр ки, әввәлләр гызылбашлара хәјанәт едиб, Османлы ордусуна пәнәһ апаран Исмајыл адлы бир хан бу дөфә Османлылара хаин чыхыб, Мәһәммәд ханын дүшәркәсинә кәлмиш вә ханы Османлы гошунунун һүчумундан хәбәрдар етмишди.²⁴² Дөјүшүн кедишиндә Мәһәммәд ханын дөстәси мәғлуб едилди.

Чох кечмәдән Бәрдә һакими Әли Султан да Османлылара табе олду. Кәнчә вә Бәрдәнин әлә кечирилмәси мәнбәдә «фүтуһатә-әзимүл-бәрәкат» («бөјүк мәнфәәтли гәләбә») адландырылыр²⁴³ ки, бу һеч дә тәсадүфи дејилдир. Һәгигәтән дә, галиб кәлән Османлы гошуну Ширван вә Гарабаг вилајәтләрини («енинә вә узунуна» талан етмиш, бөјүк мәнфәәт көтүрүмүшдү.²⁴⁴

Искәндәр бәј Мүшиш вә Газиз Әһмәд Гуминин мәлуматларына көрә уғрунда вахташыры дөјүшләр кетмиш Тәбриз шәһәри ајларла мүнәсирәдә сахланылмыш, нәһајәт Фәрһад пашанын бөјүк ордусу галадакы Османлыларын көмәјинә јетәрәк, һ. 994-чү илин шөввал ајында (1586-чы ил сентјабр-октјабр) галада олмушдур. О, галада оларкән сүлһ бағламаг һаггында гызылбашлара елчи көндәрмиш, султанын тәләбини бир даһа онлара билдирмишди. Султан јенә дә Сәфәвиләрдән алынан торпагларын Османлыларын идарәси алтында галмасы шәртилә сүлһ тәклиф елирди. Әмирләрин мугавимәтинә бахмајараг, шаһзадә Һәмзә Мирзә Тәбризин гызылбашлара гајтарылмасы шәртилә сүлһә разы олдуғуну биллирди. Фәрһад пашанын шәртинә көрә гызылбаш шаһзадәләриндән бири һөкмән Киров кими Османлы сарајына көндәрилмәли иди. Бу тәклифләрдә разылашмаг мәчбуријјәтиндә галан Һәмзә Мирзә өз кичик оғлу һейдәр

Мирзәни Истанбула көндәрмәк гәрарына кәлди.²⁴⁵ Лакин сүлһ бағламаг Һәмзә Мирзәнин гисмәтиндә дејилмиш. О, Кәнчә јахынлығында өзүнүн Худаверди адлы ермәни дәләји тәрәфиндән гәтлә јетирилди.²⁴⁶ О, Офәндијевә көрә, дәләк Худаверди Һәмзә Мирзәнин сijasәтиндән наразы олан гызылбаш әјанларынын әлиндә бир ојунчаг, бир васитә олмуш вә белә алчаг бир әмәли һәјата кечирмишдир.²⁴⁷

Һәмзә Мирзәнин өлдүрүлмәсидән сонра Сәфәви дөвләтини мәнв олма һәддинә чатдырачаг феодал һәрч-мәрчлији башланмышды. Шаһ Мәһәммәд Худабәндә ишләри өз әлине алмагга дөвләти дахили сугутдан вә харичи ишгалдан гуртармаг үчүн чәһд етди. Лакин гызылбаш әјанларынын әлиндә бир ојунчага чеврилмиш зәиф ирадәли шаһ буну бачармады.²⁴⁸

Әјан вә әмирләрин арасында артвагга олан ихтилаф кетдикчә дәринләшәрәк, өзүнүн зирвә һәддинә јетишди. Јухарыда сөјләдијимиз гәтлән сонра әмирләр Шаһ Мәһәммәд Худабәндәнин наразылығына бахмајараг, ону Һәмзә Мирзәнин әвәзинә 13 јашлы Абуталыб Мирзәни вәлиәһд е'лан етмәк мәчбуријјәти гаршысында гојдулар.** Ајдындыр ки, онлар белә һәрәкәтлә һакимијјәти һәлә јенијетмә олан јени вәлиәһдин адындан идарә етмәк истәјирдиләр. Беләликлә, һакимијјәт фактики олараг кәнч шаһзадәнин ләләси Әлигулу хан Фәтһ оғлу Устаҷлынын вә әмир Исмајылгулу хан Шамлынын әлине кечди.²⁴⁹

Хорасан вә Фарс әмирләри исә, бу хәбәри ешидиб, Аббас Мирзәни тах-тачын вариси е'лан едиләр.²⁵⁰

Сәфәви дөвләти дахилиндә баш вермәкдә олан бу ихтилафлардан истифадә едән Чәфәр паша Тәбриздән һәрәкәт едәрәк, бир чох Азәрбајжан вилајәтләрини әлә кечирди.

1598-чи илдә (һ. 996) Сән-ан паша 30 минлик гошунла Бағдаддан һәмәдана һүчум едәрәк, Нәһавәнди әлә кечирди.²⁵¹ Јухарыда бәһс етдијимиз Кәнчә вә Бәрдә фәһиндән сонра тезликлә Нахчыван да тутулду.²⁵² Беләликлә, 1585—1589-чу илләрдә, демәк олар ки, бүтүн Азәрбајжан III Султан Мураддын гошунлары тәрәфиндән әлә кечирилди. Башгата тәрәфдән, өзбәкләр дә Хорасана һүчум етмәклә гызылбашларын ишини бир гәдәр дә чәтинләшдирдиләр. 1587-чи илдә рәсми шәкилдә Гәзвин тахтына әјләшиб шаһ е'лан едилән 16 јашлы I Аббас дөвләти бөһранлы вәзијјәтдән гуртармаг

* Һәмзә Мирзә, Јухуда икән, Гүрхчај чајынын јахынлығындакы дүшәркәдә, Низами Кәнчәвинин мәғбәрәсинин јахынлығында 1586-чы илин декабр ајында өлдүрүлүмүшдү (О. Әфәндијев. XVI әср...сәһ. 198).

** Беләликлә, Шаһ Мәһәммәд Худабәндә өзүнүн 9 иллик һакимијјәтиндән сонра, рәсмән тах-тачдан узағашдырылды. Шаһ Мәһәммәдин шаирлији дә вар иди вә «Фәһми» тәхәллүсү илә шәрләр јазырды.

үчүн Түркијә илә сүлһ данышыгларына башлады. Тарихлә «Истанбул сүлһү» кими мәшһур олан 1590-чы ил Сәфәви—Османлы сүлһүнүн имзаланмасына аз галырды. Амма һәләк өлкәнин бу вә дикәр јерлериндә дөјүшләр давам едир, «Тәбриз вә ондан бир нечә күнлүк мөсәфәлә олан јерләр» Чәфәр паша тәрәфиндән идарә олуурду. И. Печәвијә көрә, 998 (1590) -чи илдә Тәбриздә Чәфәр паша тәрәфиндән индијә кими һөнәк Османлы дөвләтиндә, һәтта неч бир башга дөвләтдә көрүнмәјән «надир вә тәәччүблү бир һадисә олду, нәтичәдә јүзләрлә јеничәри ғырылды». Буна сәбәб ашағыдакы иди: Јеничәриләрә мааш вермәк үчүн пул чатышмазлығыны көрән Чәфәр паша «кејфијјәти (әјары—Ш. Ф.) јарым дәфә ашағы олан шаһи пуллар»* зәрб етдирди. Јеничәриләрин буна етиразыны көрән паша онлара әвәзиндә 5—10 дәфә артыг мааш кәсди, ләкин бир ил сонра јенидән онларын үсјаны баш верди. Нәтичәдә, 800 јеничәри өлдүрүлдү, 1200-ү исә гачды. Јухарыда ады чәкилән сол чинаһ командири Сачлы Әһмәд Фәрар едиб Нахчывандан кизләндисә дә, сонрадан кери кәтирилди вә Чәфәр пашанын «өзү өз әли илә онун башыны кәсди».²⁵³ И.Печәвинин бу мәълуматындан, Сәфәви «шаһи»ләринин чәкисинин бир мүддәт азалмасынын сәбәби ашқара чыхыр, ејни заманда Османлыларын һәтта өз әскәрләринә гаршы етдикләри чидди чәзә тәдбирләр нәзәрә чатдырылыр.

Шаһ Аббас Сәфәви тахт-тачының саһиб оландан сонра дәрһал Османлы сәрдары Фәрһад пашаја мәктуб јазараг,** сүлһ бағланмасы үчүн көмәклик кәстәрәсини ондан хаһиш етди:

«...Арамыздакы фитнәнин арадан көтүрүлмәси үчүн вәкилим олан Мүршүдгулу хан*** «ислам пәдшаһынын» һүзуруна јолланды. Бу хан бизим шаһзадәнин көндәрилмәсин һаггында (сөһбәт һейдәр Мирзәнин кироз кими Османлы сарајына көндәрилмәсиндән кедир—Ш. Ф.) сизә бә'зи мәсәләләри дөјчәкдир...Мән, һәмчинин, о әзәмәтли вәзирдән (Фәрһад пашадан—Ш. Ф.) көзләјирәм ки, арамызда сүл-

* Шаһи (шаһы)—хырда күмүш Иран сиккәси. Аббасинин $\frac{1}{4}$ һиссәсини тәшкил едирди. Әсрләр өтдүкчә онун чәкиси 2 грамадан 0,75 грама гәдәр азалды. (Бах: И. Печәви. Кәст. әсәр, 3. Бунјадовун шәрһиндән, сәһ. 99).

** Бу мәктуба тарих гојулмамышдырса да, онун 1588-чи илдә јазылдығы мәълумдур, чүнки һейдәр Мирзә елә һәмнин ил Османлы сарајына кироз көндәрилмәли иди—Ш. Ф.

*** Шаһ Аббасин тахта чыхмасында хүсуси хидмәти олан Мүршүдгулу хан, «Хүләсәтәт-тәварих» әсәринин мәълуматына көрә, 1587-чи илин август ајынын 22-дә Шаһ Аббасын разылығы илә гәтлә јетирилди. (Гази Әһмәд Гуми. Кәст. әсәр, вәр. 518а. Бу һагда мәълумат үчүн бах: Ш. Мәммәдова, Кәст. әсәр, сәһ. 100).

һүн бәргәрар олмасындан өтрү елә сә'ј етсин ки, бу иш тарихин сәһифәләринә сәбт олунсун».²⁵⁴

Фәрһад пашадан үмидверичи бир чаваб мәктубу көзләјән Шаһ Аббасын үмиди өзүнү доғрултмады вә бу түрк пашасы она јох, өзбәк һөкмдары Абдулла хана бир намә көндәрди. О, јазырды: «...Әввәлки мәктубунда јазмышдын ки, сән хилафәтә чүлусундан башлајараг бу күнә кими динин һифзи үчүн фәсад әһли илә мүбаризә апарырсан...вә татар (чағатај—Ш. Ф.) әскәри илә [һүчүн едиб] һераты,* Бәстамы вә Дамғаны алмасын...Сән мәълумдур ки, биз бир нечә илдир ки, дини мәрәсимин изһары үчүн Шәрг диярына әзм олунмасы вә «о динсиз азғынларын» јох олмаларындан өтрү јүрүш һөјата кечирмишик вә Аллаһын көмәји илә онлардан бир нечә вилајәт алмышыг...»

Фәрһад паша дәрһал Османлыларын кәләчәк мөгсәдләрини дә ачыб кәстәрир: «...Кизли дөјилдир ки, башга вилајәтләрин «таланы» да планымызда вардыр. һал-һазырда әчәм шаһы олан Шаһ Аббас...бизим итаәт гапымыздан кечди вә өз гардашы оғлу һейдәр Мирзәни дәркаһа көндәриб, биздән инајәт хаһиш етди. Јер үзүнүн пәдшаһынын (III Султан Мурадун—Ш. Ф.) сарај гапылары достун вә дүшмәнин—Шәргин вә Гәрбин үзүнә һәмишә ачыгдыр вә буна көрә дә, биз о шаһын хаһишини рәијјәтин рифаһы кими гәбул етдик. Сүлһ барәдә фәрман верилди. Әкәр, о тәрәф итаәт јолундан...чыхмаса, чаһана пәнаһ верән пәдшаһ тәрәфиндән әһд-пәјмана риајәт олуначагдыр...»

Артыг, өзләрини мүтләг галиб һисс едән Османлы пашасы өзбәк һөкмдарына мәсләһәт вермәји дә унутмур: «...Сизин фәтһ етдијиниз вилајәтләр дә елә сизин өз әлиниздә галачагдыр.Онларла кифајәтләниб, башга вилајәтләрә һүчүм етмәјин».²⁵⁵

Османлы дөвләтинин баш вәзири («вәзирә-ә'зәм») Чәрһаһ Мәһәммәд пашанын да һәмнин өзбәк һөкмдарына көндәрдији мәктубда артыг «Ширванын, Ирәванын вә башга бир нечә кениш мәмләкәтин» әлә кечирилмәси, «Азәрбајчанын гәдим пајтахты Тәбризин фәтһи» вә һәмнин шәһәрин «ислам пајтахтына чеврилмәси» барәдә гејдләр вардыр. «Кечән ил Кәнчә вилајәти алынды вә орада мөһкәм галалар тикилди. Бир нечә мәмләкәт вә вилајәт гарәт едилди, хүсусилә Гарабаг вә Әрдәбилин «аллаһсыз адамлары» («мүлһидләри») гәтлә јетирилди» јазан баш вәзир өзбәкләрин дә көмәјинә үмидвар олдуғларыны билдирир.²⁵⁶ «Шәриәтин

* Мәълум олдуғу кими һерат өзбәкләр тәрәфиндән 1587-чи илдә тутулмуш, һейдәр Мирзә исә Османлы сарајына 1588-чи илдә көндәрилмишир. Демәк, мәктуб 1588-89-чу илләрдә јазылмышдыр.

«еја олунмасы», «Хорасан ва Ираг мээлүмларынын гызыл-
баш фитиэсинден туртулмасы», «бејтуллаха кеден жолларын
ачылмасы» ва Сэфэви дөрлөтүнө «ислам гаджа-ганунунун
бармасы» үчүн биркө сөј көстөрүлмөсүнүн хаһиш едөн Чор-
раһ Мөһөммөд паша јениден бир динин ики мөзһөбүннү гар-
шы-гаринга гојараг сүннү өзбөклөри шиге гызылбашларга
гаршы јени һүчүмларга төһрик едир. Башга дин нумајөндө-
лөри олар күрчү Рүстөм хана (Башачыг һакими) ва Симон
хана (Қартли һакими) да өз тәрәфиндөн мәктублар көндө-
рөн III Султан Мурад онлара гызылбашларга гаршы
биркө һәрәкәт етмәји төклиф едир.²⁵⁷

Мүхтәлиф тәрәфләр арасында белә јазышмалар кедир,
илләр исә иллөри өзөз едирди. Шаһ Аббас нәјин баһасына
олур-олсун Османлыларга сүлһ бағламаг истәјир, бу нијә-
тини III Султан Мурада көндөрдји мәктубларында изһар
едирди. О, сјни заманда сүлһ хаһишинин Османлы паша-
лары тәрәфиндөн дә едилдјини султана хатырлатмаг
унутмур, «бу хејирли пиһин һәјата кечмәси үчүн өзөмәтли
пашаларын чоһлу мөһәббәтли мәктублар» көндөрдикләрини
бә беләликкә «арзу чөмөниндә мурад гөичәләри»нин ачы-
дығыны хүсусилә гејд едирди.²⁵⁸

Нөһәјет, 1590-чы ил кәлди вә 12 ил давам едөн Осман-
лы—Гызылбаш дөјүшләринә сон гојулду. III Султан Мурад
тәрәфиндөн Шаһ Аббаса үнванланан мәктубда галиб тәрә-
фин һөкмдары јазырды: «...Дөрд жүз илә јахындыр ки, мө-
ним өчәдадымын һәр бири чаһад јолу илә кетмиш өз кафир-
ләрин фитнә-фәсад атәшинин сөндүрүлмәсинә чәлышмыш-
дыр. Мән дә бу ишлә мөшгулам. Әчәм тахты...сәнин атаң
Мөһөммөд Худабөндәјө чатанда...о, сүлһ тәманнасында
олду вә елчиләр [һејәти] көндөрмөклә јенидөн музакир-
ләрә башламағы төклиф етди. Лакин бәзи өскәрләр вә
мүхтәлиф тајфалар бу ишә мане олдулар...Тахт-тач сиз-
ә чатанда [сиз дә] сүлһ барәдә дүшүндүрүз, мәктуб јазды-
ныз...Мирзә Гејдәри јолладыңыз, елчи сифәтилә Әрдәбил
һакими Мейһигулу хаһи көндөрдјиниз...* Инди сиз...бабаныз
Шаһ Тәһмасибдин гәбул етдији...јолу тутун, ачыг-ашқар би-
зим-лә сөјүшмөкдөн чәкинин, өз ләһәтләр јағдыран ағзыны-
зы бағлајын, сүнниләрә пифрәт етмәји кимсәјә мөсләһәт
билмөјин...»²⁵⁹

Бу чүмләлөрдөн сонра, Османлы султаны өзүнүн әсас

* Османлы сарајына кирөө көндөрилән Гејдәр Минрзәли Әрдәбил
һакими Мейһигулу хан Устагоғлу, шаһзадәнин атабәји Шаһгулу Хә-
лифа, һөччинни әмирләр Әлигулу Султаң, Мейһигулу Султаң, шаһза-
дәнин һакими Тәбиб Абуталыб вә 600 горчи мүшәјәт етмишләр (Бах:
Ф. Кырзыоғлу. Көст. әсәр, сәһ. 377).

фикрини нөзәрә чатдырыр: «...Хүләсә, бизим зорла әлә кечир-
дијимиз, ја сакинләринин өзләри итәәтә кәлән бүтүн јерләр
даһа гызылбаш һүчүму вә төчәвүзүндөн азаддыр. Сүлһ мү-
гавиләси имзаланандан сонра, дүшмәнчилик вә үсјан јолуна
дүшөн адәмларга, әкәр онлар [сиздөн] сығыначаг истәселәр
белә, сығыначаг верилмәсин...»²⁶⁰

Гејд етмөк ләзымдыр ки, 1590-чы ил Истанбул сүлһ мү-
гавиләси Сэфәвиләрин Османлыларга мәлүбияјәтинә тә-
диглөјөн рәсми бир сөнәддир. Һәлә мүгавилә имзаланмаз-
дан әввәл бу барәдә III Султан Мурада мәктуб јазан Шаһ
Аббас «адамларын раһатлығы вә шаһәрләрин асајиши на-
минә» Османлыларын әлә кечирдикләри јерләрин онларда
галмасы илә разылашдығыны билдирмиш, «бизим сәрһәд-
ләримиз гој Сизин тәрәфиндән нечә мүнәсиб билсәниз елә-
чә дә тәјин едилсин» дөјәрәк ејни заманда һөмин иһин
«мүрвәт даһилиндә» мүјөјлөшмәсини ричә етмишди.²⁶¹

Иккөндөр бәј Мүншин и көстөрдилең көрә, һәр ики дөв-
ләтин сәрһәдләринин јенидөн тәјин вә тәсдиг олунмасы Сә-
фәвиләр тәрәфиндән сарајын жүксө әјанларындан һәсән
ага Чавушлу* вә Бөстам ага Түркмана, Османлылар тәрә-
финдәнсә, Нахчыван һакими Хызыр гашаја тапшырыл-
мыш,²⁶² онлар аз вахт әрзиндә һөмин тапшырығы јершө
јетирмишдиләр. Ә. Ә. Рәһмани «Зүбдәтүт-төварих» вә «Рөв-
зәтүс-Сэфәвијә» мәнбәләринә әсасланараг, һөмин сәрһәд-
ләрин шимал тәрәфдән Күр чајы, ченубдан исә Учан вә
Түркманкөнди илә һудудландығыны билдирир.²⁶³ Беләлик-
кә, Азәрбајчанын бөјүк һиссәси—Ширван, Гарабағ, Тәб-
риз, Сәрәб, Мараға вә бу јерләрдән гәрбдә олан бүтүн тор-
пағлар** Османлыларын, Халхал, Әрдәбил, Гарачадәг вә Га-
лыш исә Сэфәвиләрин әлиндә галды.²⁶⁴ 1590-чы илнн март
ајынын 21-дә имзаланан сүлһ мүгавиләси барәдә тарихчи
Хоча Сәдәддин Әфәндиин иһшасы илә III Мурадын Сэфә-
ви һөкмдарына көндөрдји мәктубда барышты шертләри
барәдә султанын ашағыдакы һөкмләри вардыр: 1) 1555-чи
ил Амасја сүлһ мүгавиләсиндә дејилдји кими, Сэфәвилә-

* Гази Әһмәдин «Хүләсәтүт-төварих» әсәриндә һөмин шәхсин ады
Гара һәсән Чавушлу кими көстөрилмишдир. (Бах: Ш. Мәмзәдова.
Көст. әсәр, сәһ. 101) Ф. Кырзыоғлу сәһвән бу ады «һүсәјин» кими
јазмышдыр (Бах: Ф. Кырзыоғлу. Көст. әсәр, сәһ. 381).

** О. Ә. Әфәндијев Гази Әһмәд Гуминин «Хүләсәтүт-төварих»
әсәринә әсасән Азәрбајчанын чәнуб-шәрг сәмтиндә Османлыларга вә-
рилән торпағларын сәрһәдинин Сәрәб јахынлығында олан Әроштанәб
көндиндән кечдијини, орадан Тәбризә гәдәр олан јерләрин румиләргә
верилдјини, Түркманкөнди вә Мијанәјә гәдәрки јерләринсә гызыл-
башларда галдығыны көстөрир (Бах: О. Ә. Әфәндијев. XVI әсрдә...
сәһ. 200).

рилмәси алгышланырдыса да, орада III Мурадын Сәфәвиләrlә өз мүнәсибәтләрини писләшдирмәмәк истәји ифадә олунурду.²⁶⁷ «...Бизим вәзир вә вәкилләримиз, сәрдар вә сипаһсаларларымыз вә ордумузун бир һиссәси онларын (гызылбашларын—Ш. Ф.) ән јахшы вилајәтләрини фәтһ едиб, бизим табелијимиз алтына кечирмишләр...Сәрһәд хәттинин тәјин едилмәси үчүн она јаздығымыз мәктубда...гызылбашларын бундан сонра башга јерләрә, һәмчинин сизин вилајәтинизә дә дөхаләт етмәмәләри барәдә јазмышдым. Онлар, иншаллаһ, бизим фәрманымызә әмәл едәчәк, сиз асудә олачакгыныыз...»²⁶⁸

Бунунла белә, III Султан Мурад Килан һакиминә ајыгсајыг олмағы да мәсләһәт көрмәји унутмур: «Мәним мәктубум сизә чатан кими, һәмишә һазырлығы вәзијјәтдә олун, өзүнүзү гызылбашлардан көзләјин. Онлар әкәр сининлә пис рәфтар етсәләр...дәрһал бизә билдирин ки, онларла һесаблашаг. Бијәпәс һәнијәсини бизә пешкәш вермәјинизи гәбул едирик. Ширваны мүнәфизә едән вәзир һәсән пашаја әмр етдим ки, ораја (Бијәпәс—Ш. Ф.) 5—6 јүз јеничәри түфәнкчиси көндәрсин».²⁶⁹

Османлы султаны Сәфәви һөкмдарына да мәктуб јолајараг, онун бир даһа Киланын ишләринә мүдаһилә етмәсинә јол вермәјәчәјини билдирир. III Мурад тәзликлә Шаһ Аббасдан белә бир мәктуб алды: «...Мәлумунуз олсун ки, Килан үлкәси бөјүк бабамын (I Шаһ Исмајылы—Ш. Ф.) чүлусундан башлајараг јүз илә јахындыр ки, бизим ханәдана мәнәсудур. Ораның һакимләри һәмишә бизим ханәданымыз тәрәфиндән тәјин олунмыш вә бу бәндәнин әчдадларына хәрәч вермишләр. Рәһмәтлик шаһ бабам (Шаһ Тәһмасиб—Ш. Ф.) Хан Әһмәди һәбс етмиш вә Килан ојаләтини бир гызылбаш әмиринә вермишди. Бу бәндә...тахта чыхан кими көһнә фәрманы тәзләјиб, һәмин үлканы онун өзүнә верди. Амма сон вахтларда Хан Әһмәдин бизә итаәт етмәдијини бүрүзә верән бәзи ишләр мәлум олду. Бу бәндә ону тәнбәһ етмәк үчүн гәрәра кәлди ки, вердији үлканы тәзәдән кери көтүрсүн. О исә, һиләкәрчәсинә али дәржаһа адам јолламыш (Османлы сарајына кизличә кедән Дөвләјар нәзәрлә түтулур—Ш. Ф.) вә сиз бизә билдирмисиниз ки, онун үлкәси илә ишинмиш олмасын...»²⁷⁰

Мәктубун бу јеринә гәдәр Килан үлкәсини рәсмән Сәфәвиләрини бир вилајәти олдуғуну сүбута киришән Шаһ Аббас бирдән-бирә султана 1590-чы ил сүлһ мугавиләсини хатырладыр: «...О, биздән горхуб сизин јаныныза адам јолламыш вә сизә сығынмышдыр. Арамызда бағланан сүлһ мугавиләсинә көрә, тәрәфләрин һәр һансы бир тәбәәси гар-

шы тәрәфдән сығыначаг истәрсә, буна јол верилмәмәли вә бири-диқаринин ишләринә гарышмамәлидир...Сизин адамларынызын...бизим мәмләкәтләримизин сәрһәдләрини мугәјјән етмосинә көрә, Араз чајының канарындан тутмуш Гарачадаг, Кәр, Маһидәшт, һәвизә вә Әрәбистан бизим һакимийјәтимиз алтында галмышдыр. Килан үлкәси исә бизим пајтахтымыз олан Гәзвиндән бир күнлүк мәсафә узаклыгдадыр. Әкәр [Килан] сизин һимәјәнин алтына кечәрсә...бу, бизим кәдәрләнемәјимизә вә сизин шаһәншәһыг лүтфүнүздән үмидсиз олмағымыза сәбәб олар. Сизин мәктубунуз бу бәндәнин Килана кедиб Хан Әһмәди тәнбәһ етмәси күнү кәлиб бизә јетишди. Әкәр мәктуб Килана јүрүшүмүздән әввәл бизә чатмыш олсајды...али әмрә риәјәт едиб...дедијинизә әмәл едәрдик...Новруздан сонра сизин ичәзинизә...өзбәк тајфасының дәф олунмасы үчүн Хорасана гәрәф јолавачағам. һәмин мәмләкәт... бизә мәнәсудур...»²⁷¹

Шаһ Аббасын Селә изаһәти, шүбһәсиз ки, Килан һөкмдарындан гызылбашлар әлејинә истифадә етмәк истәјән III Султан Мурады гәнә етмир. Сәфәви һөкмдары тәзликлә ондан белә бир мәктуб алыр: «...Сәјди аға Ешикағасы достлуг барәдә јаздығыныз мәктубу кәтирдн. Орада јазыламышдыр ки, сизин мәмләкәтинизә даһил олан Килан вилајәти сизин әлиниздәдир вә Хан Әһмәд сизин ханәданынызын јетидирмәсидир. Амма Килан һакимләри арамызда сүлһ бағланмасындан әввәл дә һәминизә бизимлә мәктублашмыш, әчдадымызын нәһәјәтсиз лүтфүнә наил олмушлар. һәтта, о сүләләдән олан Мүзәффәр хан Османлы ханәданына гаршы олдуғча сәдагәтли олмушдур. Амма сизин бабаныз бизимлә мәктублашдығыны билиб, ону гәтлә јетирди. Бабаныз Шаһ Тәһмасиб вә бабам Султан Сүләјман ханын арасындакы сүлһ [мугавиләсин]дән сонра дүшмәнчилик јоллары бағланды...вә мәктублашма мөһкәмәдиди, мүнәрибә јох олду. Беләликлә, Килан һакимләри о вахтдан бу вахтадәк бизә бағлыдырлар. Инди исә, онун оғлу Хан Әһмәд һәтта өз гәләмрәвиндән бир миғдар торпағы да бизә пешкәш етмишдир вә о, бизә бирләшмәк нијјәтиндәдир.

Арамызда олан биринчи сәдагәт мәктубунда гәјд олунмушду ки, «әскәрләримизин ајағы дәјән һәр јер бизимдир» Хан Әһмәдин бизимлә бирләшмәк мејли сүлһ мугавиләмизә зидд дејилдир. Сүлһнамәдә дә дејилрди ки, Гарачадаг һакиминин сүлһ бағланмаздан әввәл дә бизимлә мүнәсибәти јахшы олмушдур вә Тәбриз, Гарачадаг, Кәнчә, Гарабаг бизим торпағларә аиддир. Бундан сонра бу севдадан әл чәкиб, Килан вилајәтинә һүчүм етмәмәли, Әһмәд хана һөрмәт вә еһтирам көстәрмәлисиниз...»²⁷²

Гејдәр Евоғлунун «Муншәат»ында кедән бир мәктуб көстәрир ки, Шаһ Аббасын Османлы султанынын бу төһдида-миз изаһы мугабиллиндо керн чәкилмәк вә Киландан әл үмәк фикри олмамышдыр. Белә ки, о өзүнүн јени Хорасан јүрүшү һаггында мә'лумат вердикдән сонра III Султан Мурада белә языр:

«...Хан Әһмәд Килан барәдә...Биринчиси, онлар гөдимдән бәри бизә хәрәч верирләр. Икинчиси, онларын сиккә вә хутбәләри һәмшә бизим әчдадымызын ады илә бәзонмишди. Иран дәвләти бу бәндәнин ихтијарына кечәндән сонраса онларын сиккә вә хутбәләри мөним адымадыр. Үчүнчүсү, Килан һакимләри гызылбаш әмир вә ханлары зүмрәсинә дахилдирләр. Дөрдүнчүсү, сизин пашаларын мурәјјән етдикләри сәрһәд хәттиндә дә Килан бу бәндәнин мәмләкәтинә дахилдир».²⁷³

Киланын өзүнә хас олдуғуну бу дөрд дәлиллә көстәрән Шаһ Аббас сонра исә Килан һакиминин чәзаландырылма-сыны һугуғи чәһәтгә әсасландырдыр: «Әкәр, сәрһәд әмир-ләриндән бири итаәтдән чықарса мөн ону чәзәсиз гәја бил-дирәмми?... Сиз бизим тәрәфимиздән она чәзә верилмәсинин јазмысыныз. Белә олан һалда, сүләүн мөһкәмлији барәдә нечә данышмағ олар? Хан Әһмәд бу бәндәнин мұлазим вә ханларындан биридир. О, мұсалманлардан да, кафир вә башга милләтдән оланлардан да јаздығы кими чизјә тәләб едир вә бунун адыны «сәрәзәр» гөјмушдур. Хан Әһмәд мұсалманларын гадын вә гызларыны өзүнә кәниз едиб, буну исә «килонам» адландырмышдыр. Буна көрә дә, онун тән-беш едилмәсинин вачиблији үчүн ону чәзаландырдым».²⁷⁴

Лакин Шаһ Аббас, билдиримизә көрә, маһир дипломат олмушдур. Мәһз буна көрә дә о, һәмнин мәктубунун сонунә јахын өз јазы тәрзини дөјишир, Киланы јенидән Хан Әһмәдин ихтијарына вердијини билдирир.²⁷⁵

Көстөрмәк лазымдыр ки, Шаһ Аббас—Хан Әһмәд муна-сибәтләри кет-кедә даһа да кәскинләшир вә Османлы—Гы-зылбаш әлагәләринин кәркинләшмәсинә сәбәб олурду. Һә-мин мәсәләни арашдырмагдан өтрү дәфәләрлә бир өлкәдән башга өлкәјә елчиләр јолланмыш (Сейди бәј Ешикаға-сы, Бајазид бәј, Әли хан Ешикағасы, Һәсән аға Чавуш), Сә-фәви һөкмдары илә Османлы вәзирә вә султанын мұәллими расында јазышмалар олмушдур.²⁷⁶ Бу мәсәләјә һәтта Осман-лы сәдр-ә'әмәшин гарышмасы («Мәсләһәтим будур ки, султанымызын фикринә зидд һәрәкәт етмәјәсиниз»)²⁷⁷ һадисә-ләрин јахын заманда даһа да кәскинләшәчәјиндән хәбәр верирди. Шаһ Аббасын Молла Сә'дәддин Мәһәммәдә (султанын мұәллиминә—Ш. Ф.) көндәрдији дөрд мәктубун һа-162

мысында Сәфәви һөкмдары дәфәләрлә Хан Әһмәд гаршы көрдүјү тәдбирләриндә өзүнү һағлы сәјмыш, һәрәкәтләрино бәрәәт газандырмаға чалышмышдыр: «...Бијәниш Киланы-нын Хан Әһмәдн бизим хәләланын төбәәси, мұлазын вә јетишдирмәсидир...О, [мәнә гаршы] үсјән етди...чарәсиз гә-ләб бир дәстә әскәри...Килана јолладым. О исә чашыны горхусундан бир кәмпәјә миниб Ширванә кетди. Мәсәләнин һәгигәтини султана чатдырмағ олдуғча вачибдир. Сиз им-кан вермәјин ки, гәрәзкар вә фитнәкар адамларын сөзү илә фитнә-фәсад јарансын вә ислама пәнәһ верән пашанын (III Султан Мурадын—Ш. Ф.) лүтфкарлығы сәјәсиндә ја-ранан сүлһә зәрәр дөјсин».²⁷⁸

Сәфәви—Киләк мунағишәси, нәһәјәт ки, IV Султан Мә-һәммәдин һакимијјәтинин илк илләриндә Хан Әһмәдин Түр-кијә гачмасына сәбәб олду. Јени Османлы һөкмдарына Шаһ Аббасын јолладығы бир мәктубда (Хан Әһмәд Киланы вә Нәчәфгулу* һаггында) «Хан Әһмәд Киланыјә вә Нәчәф-гулуја аман вермәк көһнә шәртләримизә мұхалиф бир әмәл-дир» чүмләси шаһын һәлә дә Килан һакиминдән әл чәкмәди-јини көстәрир. Тезликлә шаһа чаваб мәктубу јазан IV Сул-тан Мәһәммәдин ашағыдакы чүмләләриндән көрүндүјү ки-ми, султанын Хан Әһмәди керн гәјтармағ фикри јокдур: «...Сизә мә'лум олсун ки, Әһмәд хан Киланы [һәлә] Султан Мурад хан заманында Рум мәмләкәтинә гөдәм басмыш, она пәнәһ кәтирмиш вә инајәтә наһ олмушдур. Онун Ираға көндәрилмәси дә [һәмин] султанын ичәзәси илә баш вер-мишдир. Инди о, гәча вә зәифдир. Бир күнчә дүшүб күчсүз-лүк вә күчлүлүк мөгамында өзүнә јер тапмышдыр. Ондан интиғам алмағ рәва дејилдир».²⁷⁹

Хан Әһмәдин «күчлүлүк мөгамында» олдуғуну јазма-ла мәһз өз күчүнү нумәјиш етдирән IV Султан Мәһәммәд Нәчәфгулу мәсәләси илә мөшғул олачағыны Сәфәви ша-һына билдирир, лакин белә мәсәләләрин әһәмийәтсиз ол-дуғуну гејд едир: «...Бизим адамларымыздан Бајазид бәј вә Давуд ханын оғлу да, һеч бир сәбәб олмадан сизин дија-ра гачмышлар. Онлардан башга бир нечә әмир дә мұхали-фәт едәрәк о тәрәфә кетмишдир. Амма биз...белә чүзи иш-ләрә фикр веририк, чүнки хатиримиз...арам, дәвләти-миз...мөһкәmdir...»²⁸⁰

Көстөрмәк лазымдыр ки, Хан Әһмәд һ. 1005 (м. 1597)-чи илдә Бағдадда вәфат етмиш вә бу хәбәр Шаһ Аббасын бөјүк севинчинә сәбәб олмушду. О. Нәваннин фикринчә,

* Нәчәфгулунун кимлији бизә мә'лум дејилдир, лакин онун Сәфәви һөкмдары тәрәфиндән керн истәнилмәси, бу шәхсин Ираны мө'тебәр адамларындан олдуғуну, өз шаһына хәјанәт етдијини билдирир.

Багдадда Османлы һимәјәсиндә олан Хан Әһмәд јени Сәфәви—Османлы ихтилафынын башланмасына сәбәб ола биләрди, онун вәфаты илә әләгәдар белә ихтилаф үчүн һеч бир сәбәб галмады.²⁸¹

Елә һәмнин ил Шаһ Аббаса икинчи хош хәбәр дә чатдырылды. Истанбулда Киров сахланылан һејдәр Мирзә таун хәстәлијиндән өлмүшдү. Шаһ Аббас тахта чыхдыгдан сонра һөмишә һејдәр Мирзәнин Османлылар тәрәфиндән сijasи бир әләт кими, «падшаһ» адландырылыб. Ирана көндөрилә биләләјиндән (Көдәк Әһмәд кими—Ш. Ф.) горхмушдү.²⁸²

Вәзијәт, бүтүн бунлар бахмајараг, кәркинләшмәкдә иди. Османлы Түркияси Сәфәвиләр дәвләтинин бир чох торапагларыны өз әлиндә сахламагла бәрабәр, ејни заманда, бир сыра Европа өлкәләри илә дә (Австријанын һабсбурглар сүләләси, Рома папалыгы, Мачарыстан, Инкилтәрә, Испания, Һолландија, Шотландија вә с.) siyasи нифагдә иди. Сәфәвиләрин јени шаһы олан кәнч Аббас мәркәзи һакимијјәтин күчләnmәсиндә марағы олан феодал группашмалары вә тачир-сәнәткар зүмрәләринә архаланараг, гызыл башларын һәрбчи әјанларынын она көстәрдикләри мүгавимәти зәифләтмәјә, өлкәнин һәрби гүдрәтин күчләндирмәјә башлады. Беләликлә, империја әразисиндә Шаһ Тәһмасибин вәфатындан сонра башланан гызылбаш феодал арачәкишмәләри азалды, siyasи сабитлик јаранды.²⁸³ Шаһ Аббасын белә чидди тәдбирләри шүбһәсиз ки, Османлы империјасына гаршы онун siyasи мүлаһизәләри илә әләгәдар иди. О, Азәрбајчанын Османлылардан тәмизләnmәси вә јенидән өлкәдә Сәфәвиләрин әввәлки һакимијјәтинин бәрпасы үчүн Европа өлкәләри илә гаршылыгы әләгәләр јаратмаға киришди.²⁸⁴ Чүнки Османлы мүгавимәтини гырмаг үчүн онун башга јолу юх иди. Лакин о, һәләлик султан илә әләгәләрини давам етдирир, мөгәсәдин һәјата кечирмәк үчүн вахт вә имкан әлдә етмәк истәјирди. Шаһ Аббас һәтта IV Мәһәмәдин атасы III Султан Мурада јаздыгы сон мәктубунда, Османлыларын «кафирләрлә» апардыглары дөјүш әмәлијјатларында өз әмир вә гошунларынын да иштирак етмәсини арзулајыр, султана өз јардымыны тәклиф едирди. Һејдәр Евоғлунун «Мүншәат»ындакы бир мәктуб (елчи Шаһкәрәм васитәсилә III Мурада көндөрилән, лакин бу Османлы султанынын вәфатына көрә IV Султан Мәһәмәдә тәгдим едилән мәктуб) јухарыдакы фикри өзүндә әкс етдирир. Шаһ Аббас јени султана јазырды: «..Ислам гошуну (Османлы гошуну—Ш. Ф.) кафирләрлә дөјүшә кетдији үчүн бизим арамызда олан мәнәббәт вә бирлик елә мөһкәмләнишдир ки, һеч бир ихтилафымыз жохдур..Әкәр, сиз әмр етсәниз, өлкәләримиз арасындакы сәрһәдләрдә даја-

нан гызылбаш әмирләрини вә гошунларыны динсиз кафирләри дәф етмәк үчүн көндәрә биләрәм ки, биз дә кафирләрлә дөјүшмәк савабындан бәһрәмәнд олағ вә дүшмәнләр бизим итифагымызы ешидиб...мәнв олсунлар...»²⁸⁵

Шаһ Аббасын IV Султан Мәһәмәдә көндәрдји бу мәктубунда олдугча марагы бир мәсәлә дә әкс олунмушдур ки, бу да, вахты илә Шаһ Исмајыл Сәфәвинин һәјата кечирмәјә чәһд етдији, лакин мүвәффәг олмадыгы бир планла әләгәдардыр. Шаһ султана јазыр: «Вахтилә, мәнним мәрһум бабам Шаһ Исмајыл Фәрат чајындан бир нәһр ајырағар, ону Нәчәф шәһәринин* јакынлығына гәдәр кәтирмиш, лакин һәмнин нәһрин шәһәрә чатдырылмасына фүрәт тапмамыш, [вәфат етмишдир]. Изин верин ки, мән о нәһри Нәчәфә чатдырым вә бу ишин хәрчи бизим, савабы исә син олсун...»²⁸⁶

Тезликлә, Шаһ Аббасын султандан етдији хәһиш мүгавилиндә чаваб кәлди. Султанын мәктубунда, Шаһ Аббасын токлифинин гәбул олунмадыгы билдирилди: «..Хәһиш етмисиниз ки, бабаныз Шаһ Исмајылын Куфә чајындан** бир гол ајырыб Нәчәфә чатдырмаг истәји баш тутмамыш вә инди һәмнин иши сиз давам етдирмәк истәјирсиниз. Зилләтә баис..һеч бир тәклиф падшаһ тәрәфиндән (IV Мәһәмәд—Ш. Ф.) гәбул едилмәјәчәкдир. Бизим мөгәсәдимиз.. халгын рифаһы, кәнд вә шәһәр әһалисинин раһатлығыдыр. Буна көрә дә, әкәр һәмнин нәһрин Нәчәфә чатдырылмасына ичәзә верилсә, бу о јерләрдә гәдимдән бәри јашајан вә о судан истисфәд едән адамларын сусуз галмаларына баис олар, нәтичәдә исә чохла кәнд вә тарла хараба галар, әһали дағылар, гәм-гүссәјә далар».²⁸⁷

Беләликлә, Шаһ Аббасын Нәчәф шәһәринә канал чәкдирмәк истәји һәјата кечә билмәди. Буна бахмајараг, шаһ вә султан арасында јазышмалар баш верир, елчи кедиш-кәлиши давам едирди. Шаһ Аббасын III Мурадын вәфаты вә IV Мәһәмәдин чүлусу мүнасибәтилә јаздыгы намәдә онун Хорасанда өзбәкләри дәф етмәк үчүн јүрүш чыхдыгы хүсуси олага нәзәрә чатдырылыр, мәнз бу сәбәбдән Османлы сарајына Сәфәви елчисинин кеч көндөрилдији үчүн үз истәнилирди. «Бу бәндәнин гүсуруну әфв гәләми илә позун» јазан Шаһ Аббас мәктубуну «о мәрһум падшаһлар (Шаһ Тәһмасиб вә Султан Сүлејман нәзәрдә тутулур—Ш. Ф.) тәрәфиндән мөһкәмләнән сүлһ...һеч бир нөгсан тапмасын, гој даһа да мөһкәмләnmәсин» чүмләси илә биттирир.²⁸⁸

* Ирагда, Багдаддан 120 км. аралыда јерләшән Нәчәф шәһәриндә Һәзрәт Әлинин гәбри вардыр—Ш. Ф.

** Фәрат чајынын башга ады—Ш. Ф.

III Мураддан фэргли олага, IV Мəһəммəд шəхсəн өзү һәрби жүрүшлөрө чыгыр, бир сыра Европа дөвлəттəри илэ дөүшлөрдə иштирак едирди. Онуң 1596-чы илдэ Мачарыстандан гələбэ илэ гајытмасы мүнəсибəтилэ гызылбаш елчиси Зүлфугар ханың Османлы сарајына апардыгы мəkтубда «Һəмин гələбəнини о хејирхан вə садиг бəндəјə (Шаһ Аббаса—Ш. Ф.), һəмчинни о дијарын (Иранын—Ш. Ф.) бүтүн халгына севинч бəхш етдији» кəстəрилер.²⁸⁹

Шаһ Аббас, ејни заманда, Османлы дөвлəтинин мұхтəлиф əјан вə əмирлəри илэ дэ јазышыр, һəтта Османлы мəликəси Сəфијə Султанла* да мəkтублашырды. «...Гəдим вахтларда вə мəрһум султанлар (Шаһ Тəһмасиб вə Султан Сүлєјман нəзəрдə тутулу—Ш. Ф.) заманында олдуғу кими...арамыздакы сүлһ гүвəттəнмишир. Мəн...Һачы Магсуд бəј Зүлгəдəри...көндəрдим ки, рəјјјəт əмин-аманлыгыда олсун, тачирлərə зэрэр дəјмəсин. Мəккəјə кедən зəвварлар...дуа мəрасимлəрини рəһат вə асудə ичрə етсинлэр...»²⁹⁰ Шүбһəсиз ки, Османлы мəликəси илэ мəkтублашан Шаһ Аббасын мөгсəди Сəфəви—Османлы мүнəсибəтлəринин мөһкəмлəнмəси ишинə һəмин нүфузулу гадынын да јакындан чəлб едилмəси вə белəликлэ, гоншу империја илэ динч јанашы јашамагла өзүнүн һәрби гүдрəтини манесиз мөһкəмлəндирмək истəји олмушдур. Шаһ Аббас, доғрудан да, башында дурдуғу дөвлəтин мүдрик сјасəти илэ аз бир вахт ичəрисиндэ Иран ордусуну јенилən гүвəттəндирди, өлкəнин дахили ишлəрини низамламаға наил олду. Һəмин дөврдэ Азэрбайҗанда Османлы һакимјјоти өз нүфузуну сүр'əтлэ итирмəјə башлады. Јерли феодаллар һимəјə олунмаг үчүн јенилən Сəфəви дөвлəтинэ мұрачиəт етдилэр. Бу илдэ Шаһ Аббасын тез-тез Азэрбайҗана јолладыгы адамлар да рол ојнајыр, онлар əһалинин Османлылардан наразылыгындан истифадэ едэрək, Шаһ Аббасы «хиласкар» кими гələмө верирдилэр. Амма əслиндэ о да, Османлы султанлары кими, Азэрбайҗаны элэ кечирмəклэ, бу гəдим дијарын сəрвəттəриндэн истифадэ етмək мөгсəди күдүрдү.²⁹¹

Һələлик исə, Сəфəви—Османлы мүнəсибəтлəриндэ чидди

* Əл ады Бафа, лəгəби исə Сəфијə Султан олан һəмин мəликə италјандыр. Əри III Мурад вəфат едөн кими, Сəфијə Султан буну дөр-һал кизилчэ 18 јашлы оғлу Мəһəммəд (Мəгнисја һакими) хəбэр верир вə ону тəчили олага Истанбула чағырыр. 1525-чи илли əввəлиндэ пайтахта чатан Мəһəммəд дөрбəl өзүнү султан е'лан едир. Мəнбəлəрини мə'луматына кərə, елэ һəмин күн о, өзүнүн 19 гардашыны өлдүрүр вə онлары аталары III Мурадын Ајасофијадакы мөгбərəси јанында дəфи етдирир.

IV Султан Мəһəммəд «Адил» тəхəллүсү илэ шє'рлэр дэ јазымышдыр (Бах: Ə. Нəван. Шаһ Аббас, II чилд, сəһ. 210).

дəјишикликлијə јол верилмирди. Гаршыда Азэрбайҗан үғ-рүндə 1603-чу илдэ башлајан вə 1639-чу илэ гэдэр фасилəлəрлэ давам едэн чидди дөүшлэр дурурду...

XV—XVI ƏСРЛƏРДƏ АЗЭРБАЈҢАНЛА ОСМАНЛЫ ИМПЕРИЈАСЫ АРАСЫНДАКЫ ДИПЛОМАТИК МҮНƏСИБƏТЛƏРДƏ ЕЛЧИ-СƏФИРЛƏРИН РОЛУ

Тарихимизин орта əсрлэр дөврүнə анд олан гајнағлар, бəди и əсрлэр вə дөврүмүзə гэдэр кəлиб чатан епистолјар ирс бу вə ја дикөр өлкəнин сјаси вə ичтиман-иғтисади һəјатыны экс етдирен истилаһларла зəнқиндир. Белэ истилаһларын изаһы сəһəсиндэ узун иллэр боју тəдғигат ишлəri апарылмыш, дəјөрли елми нəтичəлэр элдэ едилмишир. Азэрбайҗан тарихинин XV—XVI əсрлэр дөврүнү əһатэ едси мұхтəлиф һадисəлəрин тəдғиги илэ əлагəдар бəзи фикирлэр сөјлəнилмиш, гијмəтли нəтичəлэр элдэ едилмишир. Дипломатија тарихимиздэ эн чох ишлəдилən сөзлəрдən бири дэ «елчи» истилаһыдыр. Бу истилаһ јалғыз тарихчилəрин дəјил, һəмчинин дилчи алимлəрин дэ диггəтини мұзјјөн гэдэр өзүнə чəлб етмишир. «Елчи» истилаһынын изаһы илэ əлагəдар Һ. Зəринəзадэ мұзјјөн фикирлэр сөјлəмишир. Онуң мə'луматына кərə, «хəбэр» вə «мə'лумат» мəһəсəсини верən «элүк» сөзү «елчи» истилаһынын əсəсини тəшкил едир. О, фикринин субуту кими Иран тəдғигатчысы вə шаири Мəликуш-шүəра Баһарын «Сəбкшəнаси» («Услубшүнаслыг») əсəриндэ верилən бир нечэ чүмлəни мисал кəтиррир: «Әлүкһəјə-хешмамиз фєрестад...рєсалəт бє ү рəсанəнд...Кофт ин əлүкһа дэр сөһбəтə-мөғтəмедан...хəһим фєрестад...»¹ Һ. Зəринəзадəнин фикринчэ «елчи» сөзүнүн көкү һəмин «элүк», даһа доғрусу «элүк» вə јахуд «алыг» сөзүндən кəтүрүлмүшдүр, чүнки С. Е. Маловун «Ујғур дили» китабына əсəслəнən Һ. Зəринəзадəјə кərə «елчи» бəзи түрк диллəриндэ «элчи» формасында да (älci—элчи—посол) ишлəнирмиш. Фикримизчэ Һ. Зəринəзадəнин бу фикри һəгигəтлən узағдыр. Əкэр онун дедији кими олсајды, бу сөз гајнағларда «елчи» шəклиндэ јох, «элүкчи», «элүкчи» јахуд «алыгчы» кими јазыларды. Бизэ елэ кəлир ки, «елчи» истилаһынын мə'на ачымыны халғ, чамаат ифадəсини өзүндэ

* Тəрчүмəси: «Ачығлы хəбэрлэр көндəрди...она рисалəт (елчи һєј'əти—Ш. Ф.) јоллады...Деди ки, бу мə'луматы етибарлы адамларла она чатдырачағдыр».

өкс стдирән «ел» сөзү илә әлагәләндирмәк лазымдыр: Елчи, јә'ни елин адындан көндәрилән шәхс, ел нүмајәндәси..

Рус түркшүнәсы В. В. Радлов да, өзүнүн мә'лум лүғәтиндә «илчи», «елчи», «әлчи» сөзләринин гаршысында онларын ачмасы олан «правитель народа, посланник, вестник» ифадәләрини јазмышдыр.²

«Дивани-лүғәтү-түрк» әсәриндә «ел» сөзүнүн «вилајәт» кими дә ишләндији нәзәрә алынарса («Бәј сли»—бәјин бујуруғу алтында олан вилајәт³) елчинин, һәмчинин јер, мәкан адындан көтүрүлдүјү мә'лум олур.

Ә. Ә. Деһуданын «Лүғәтнамә» әсәриндә дә, дүзкүн оларағ, «елчи»нин түрк мәншәли сөз олдуғу көстәрилер вә онун фарс дилиндә гаршылығы («пәјамкозар, рәсул, фересте, ферестадә, сәфир, мәндуб, пәјамбәр, гасид») нәзәрә чатдырылдыр⁴ ки, бу һагда бир гәдәр ашағыда мә'лумат верәчәјик.

Көстөрмәк лазымдыр ки, XV—XVI әсәрләрдә Азәрбајчанла Түркијә арасындакы сәфарәт мүнәсибәтләринә хүсуси оларағ һәср едилән һеч бир тәдгигат иши јохдур. Мүхтәлиф түркдилли халғларын тәбиринчә десәк «елчиләшмәк» вә «елчилик»,⁵ јә'ни сәфарәт мәсәләси исә, мә'лум олдуғу кими, мүстәсна әһәмијјәтли олдуғу үчүн буна хүсуси диггәт јетирмәк дипломатија тарихимизин өјрәнилмәсиндән өтрү олдуғча зәрури мәсәләләрдән биридир.

«Елчиханә»⁶ вә елчиләрин вәзифәләри барәдә хүсуси мә'лумат верән гајнағ јохдур. Олур ки, биз ајры-ајры јазышмалар вә тарихи мәнбәләрин вердикләри мә'луматы әхз едиб, онлары изаһ етмәјә чалышачағы.

Һәр шәјдән әввәл елчи-сәфирләрин кимләрдән ибарәт олдуғуну вә онларын вәзифәләрини изаһ етмәк лазымдыр. Мүхтәлиф тарихи мәнбә вә сәнәдләри мütалнә етдикчә бу мәсәлә илә әлагәдар бизим диггәтимизи ашағыдакы чәһәтләр өзүнә чәлб етди:

I. Елчиләр хүсуси тапшырыгла бир өлкәдән башга өлкәјә көндәрилән е'тибарлы шәхсләрдир вә онларын вәзифәләринә, әсасән, ашағыдакы ишләрин ичрасы шамилдир:

тахта чулус едән һөкмдарын тәбрики;

вәфат елән һөкмдарын адына апарылан тә'зијәтнамәнин тәгдим олунмасы;

һәдијјә верилмәси;

сүлһ мугавиләсинин имзаланмасы;

фәтһнамә апарылмасы;

дөвләтләрарасы ихтилафын һәлли вә с.

II. Елчи вә елчи һәј'әтинин көндәрилмә хүсусијјәти:

бир елчи бир дәфә көндәрилер;

бир елчи бир нечә дәфә көндәрилер;
елчини елчи һәј'әти мұшајијәт едир;
бир өлкәјә кәлән елчи үчүнчү бир дөвләтә елчи сифәтилә көндәрилер вә с.

III Елчинин дәрәчәләри:

бөјүк елчи;

елчи.

Инди исә «елчи» вә «сәфарәт»лә бағлы олан мәсәләләрин тарихимизин XV—XVI әсрләриндә нечә бөјүк әһәмијјәт кәсб етдији нәзәрә чатдырылачағдыр.

Тарихән мә'лумдур ки, XV әсрдә Азәрбајчан әразисиндә Дәрбәнди-Ширваншаһлар (1382—1538), Гарагојунлулар (1378—1468) вә Ағгојунлулар (1370—1503) кими үч сүләлә һөкманлығ етмиш, XVI әсрдән исә Сәфәвиләрин һакимијјәти башламышды. Көстөрмәк лазымдыр ки, бу сүләләләрин үзләри илә Османлы империјасынын ајры-ајры нүмајәндәләри арасында мүнәсибәтләр тез-тез дәјишлик илә уғрамыш, мүхтәлиф илләрдә сүлһ шәраити бәргәрар олмасына бахмајарағ, ганлы дөјүшләр дә баш вермишдир. Белә бир шәраитдә һәммин дөвләтләр арасындакы мүнәсибәтләрин тәнзим олунмасында һөкмдарларын е'тибарлы нүмајәндәләри олан елчи-сәфирләрин бөјүк ролу олмушдур.

Османлы дөвләтиндә гәбул едилән гајдаја көрә, елчиләр али дивана чағырылыр, орада динләнилер, онларын сонракы көрәчәји иш султанын һөкмүнә рәғмән мүүјәнләширди. һәјдәр Чәләбинин 1515-чи илә олан гејдләринә көрә, али диван ики шәкилдә—кизли вә ја ачығ чағырылыр, тәбии ки, кизли диван јалныз султан вә бир нечә бөјүк рүтбәли шәхсин иштиракы илә кечирилди: «8 гасым 921 (8 нојабр 1515)-чи ил..Гызылбаш елчиси шәһәрә кәтирилди... 10 гасым 921 (10 нојабр. 1515). Базар күнү. Диван чағырылды. Шаһ Исмајылын елчиси дивана кәтирилди. Диван кизли кечирилди. Јалныз пашалар вә өзүнүн бир адамы илә елчи варды. Она чаваб верилди. Әл өлдү...»⁷

Јахуд башга мисал: «24 очағ 921 (24 јанвар 1516). Диван чағырылды. Ширваншаһын елчисинә [кери гајытмағ үчүн] изин верилди»⁸.

Гејд етмәлијик ки, орта әсрләр боју Азәрбајчан вә Түркијә арасында данми сәфарәтхана вә данми фәалијјәт көстөрән сәфирләр олмашыдыр. Лакин бу дөвләтләрә бәзи Авропа өлкәләриндән, һәмчинин Венесија республикасында узун мүддәтә хүсуси сәфирләр јолланыр, онлар үчүн мүөјјән едилән сәфарәтханаларда фәалијјәт көстәрирдиләр. Бертолд Шпулерә әсасланан түрк тәдгигатчысы Фаиғ Рәшад Унатын мә'луматына көрә, Венесија 1454-чү илән,

Польша 1475-чи илдән, Русия 1497-чи илдән, Франса 1525-чи илдән, Австрия 1528-чи илдән, Инкилтәр 1583-чү илдән башлап, Иран, Түркиягә вә Азербайчана өз данми сәфирләрини јолламышдылар.⁹ Амма Азербайчандан вә она гоншу дәвләтләрдән узаг вә јахын өлкәләрә XIX әсрә гәдәр «гасид», «намәрәс» («мәктубапаран»), «расул» вә башга адлар алтында,¹⁰ әсасән аз мүддәтә, елчиләр көндәрилмәкдә давам етмишдир. Ејни бир мәктубда бир елчи һаггында һәм «расул», һәм дә «гасид» истилаһларынын ишләnmәси бу истилаһлар арасында фәрг гојулмадығына дәлаләт едир. Белә ки, Султан Әһмәд Чәлаир и. 790-чы илдә (1388/89) Османлы султаны Илдырым Бајазидә јолладығы мәктубда Рум султанындан чоһдан бәри расул кәлмәдији вә пәһажәт ки, Чавуш Әбдүлкәрим адында гасидин тәширф кәтирдији көстәриләр.¹⁰

Гәјд олунамалыдыр ки, һөкмдарлар көндәрдикләри мәктубларда конспирасија мәгсәди илә бүтүн мәтләбләри јазмыр. «башга мәсәләләри көндәрилән елчинин диллиндән ешндәрсиниз» кими чүмләләрлә өзләринин әсас фикрини гаршы тәрәфә билдирдиләр.¹¹ Ағгојунлу вә Сәфәви елчиләринин Авропаја апардылары мәктубларда, Јагуб Маһмудовун да кәлдији гәнаәтә кәрә, һөкмдарларын һәрби планлары барәдә мә'лумат верилмирди, чүнки һәмнин мәктубларын јолда Османлы кәшфијаты тәрәфиндән әлә кечирилмә горхусу варды. Мәһз буна кәрә дә, мәктубларда адәтән, үмуми сөzlәр јазылыр, әсас мәгсәд исә шифаһи шәкилдә нәзәрә чатдырылырды.¹² Бурадан елчиләрин ән етибарлы шәхсләрдән тә'јин едилдији бир даһа мә'лум олур.**

* Мәсәлә, Тејмурләнкин бир мәктубунда сәфир мә'насында «елчи» истилаһы илә јанашы «кәлмәчи» сөзү дә ишләнмишдир: «Гој арамызда елчи вә кәлмәчиләрин кедиш-кәлиши башлаансы...вә мүсәлманлар бу өзбәбдән әсудә олсунар».

** Елчиләрин ән етибарлы шәхсләрдән тә'јин едилмәси хүсусунда мәнбәләрдә чоһлу мә'лумат вардыр. Бирчә буну көстәрмәк кифажәтдир ки, 1473-чү ил Отлугбелә дөјүшүндәки фәһиндән сонра Султан Мәһәмид Фатәһ тәрәфиндән Ағгојунлу сарајына һәтта Османлы шејхүл-исламы Әһмәд Фәнаризадә көндәрилмиш, о, лазыми тапшырылары јеринә јетириб кери гајытмышдыр. Сонрадан Узун һәсән она мәктуб јазмыш, Ағгојунлу—Османлы мүнәсибәтләриндәки ихтилафлардан өз наразылығыны билдирмишди: «...Султан елчиси вә расулу кими кәлән о чәнабдан (Әһмәд Фәнаризадәдән—Ш. Ф.) хејан фәјдаландым... Разылашдыг ки, кәрәк бундан сонра бир-биримизин сәрһәжнә һүчүм етмәјәк, һәбс олунавлары азад едәк...Мән султанын елчиләрини һәрмәтлә гәбул етдим, онлары пешкәшлә јола салдым, амма инди һәмнин сөзә әмәл олунмур. Мән исә өз сөзүмү позураам» (Бах: L. Fekete. Einführung in die persische paläographie 101 persische Dokumente, Budapest, 1977, сәһ. 202—204).

Елчиләр «елчилик («елчикәри») гајда-танууна әсасән, көндәрилдији өлкәгә, мәктубдан әләвә, «сабыг падшаһ вә султанларын гојдуглары гајдаја кәрә» гижмәтли төһфә вә һәдијјәләр апарыр, «әләпмә» («үтбәбуси») мәрасиминдән сонра онлары төгдим едирдиләр.¹³

Елчиләрә «шәхси тохунулмазлыг» һүгугунун верилмәсинә баһмајараг,¹⁴ күнүн вә дөврүн сијаси вәзијјәти илә әләгәдар, онлара мүнәсибәт дә муһтәлиф олурду. Бәзи елчиләр кимлијиндән асылы олмајараг олдугча јахшы гаршылабыр, бәзиләри һәбс едилер, бәзиләри исә һөкмдарын гәзәбинә кәләрәк һәтта өлдүрүлдүләр.

Тарихчи һүсәјин «Бәдајеул-вәгаје» әсәриндә дејилдији кими, «Багдад, Ираге-Әрәб вә Тәбриз һакими Султан Әһмәд Чәлаир вә Гарагојунлу Гара Мәһәмәдин оғлу, Азербайчан һакими Гара Јусиф Тејмурдан фәраг едиб, султаны Мисирә илтича етдикләри вахт»¹⁵ Тејмурләнк тәрәфиндән Мисирә вә Османлы дәвләтинә вә әксинә, онлардан Тејмурләнкә көндәрилән елчиләрә олан мүнәсибәт јухарыда дедијимизә аид јүзләрә мисалдан бир нүмунәдир. Белә ки, Тејмурләнкин Мисир султаны Бәргуга и. 804 (м. 1401)-чү илдә көндәрдиди елчи дәрһал гәтлә јетирилмиш, Мисир султанына пәнаһ апармыш Султан Әһмәд вә Гара Јусиф Тејмур сарајына көндәрилмәмишди. Бу мәсәлә илә әләгәдар Тејмурун көндәрдиди икинчи елчи һеј'әти Султан Әһмәд вә Гара Јусифин јеничә һимәјәсинә сығындыгылары Султан Илдырым Бајазидә көндәрилмиш, елчинин кәтирдији мәктубда, «мабејндә олан мәһәббәтин әдавәтә мүбәддәл» олмә масы үчүн онларын һәр икисинин Тејмуриләрә тәслим едилмәси тапшырылмышды. Тарихчи һүсәјин мә'луматына кәрә, «гәтлә-расул вәз'е-мәгбул» олмадығы үчүн Султан Бајазид елчинин кери гајтарылмәсына ичәзә вермиш. Тејмурун төһдиинә төһдидли чаваб көндәрмишди.¹⁶

Мәсәлә бунунла битмир. Тејмурләнкин Султан Бајазидә икинчи дөфә јолладығы елчи Рум султаны тәрәфиндән һәбс едилди.¹⁷ Мәнбәнин мә'луматына кәрә, әмир Тејмур өз елчисинин «иһанәт» (тәһгир) олунамасындан гәзәбләнмиш, Кәмаһ галасыны мүнәсирә етмиш вә зорла әлә кечирмишди.¹⁸

I Шаһ Исмајыл тәрәфиндән төһгирәмиз «һәдијјәләр» вә мәктубла Султан Сәлимин сарајына көндәрилән гызылбаш елчиләри дәһшәтли чәзәја мә'руз галмыш, онларын гулаг вә бурунлары кәсилмиш, һәгарәтлә кери гајтарылмышдылар.¹⁹ Османлы мөәллифи һејдәр Чәләбинин «Рузнамә» әсәриндә I Сәлимин Чалдыран сәфәри заманы данышыглар

апармагдан өтрү 1514-чү илин август айынын 22-дө Османлы ордусуна келен елчилерин дөрһал гетлө јетирилмәји барәдә мәлумат вардыр: «Әрәурума табе олан Алачалар адлы јердә әввәлчә, ғызылбаш[лар]дан келен елчиләр гетлө јетирилдиләр...»²⁰ Һәмнин мүәллифини башга бир мәлуматына көрә, Османлыларын Чалдырандакы гөлөбәси күнү (23 август 1514) «Шаһ Исмајылын һәбсдә сахланылан елчиси... гетлә јетирилди.»²¹

Бәзән исә, елчини јоллајан адамдан дөһшәтли тисас алмагдан өтрү елчини јандырылдылар. Һәсән бәј Румлунун мәлуматына көрә, һ. 937 (1530/31)-чи илдә Сәфәвиләрә хәјәнәт етмиш Өлмә Тәкәлинин I Шаһ Тәһмасибә көндәрдији елчи Үркмәз бәј Зүлгәдәр дири-дири Тәбриздә јандырылдымышды.²²

XV әсрдә елчи һеј'әтинин үзвләринин сајы әсәсән јүз нәфәрден артыг олмурду. Һәмнин дөврә аид арашдырдығымыз мәнбәләрдән јалныз «Тарихе-аләмараје-Әминн» әсәриндә һ. 893 (м. 1488)-чү илдә Рум гејсәри II Бајазид тәрәфиндән Ағгојунлу һөкмдары Султан Јагуба көндәрилән бир елчи һеј'әтинин нечә нәфәрдән ибарәт олдуғу барәдә дәгиг мәлумат вардыр. Фәзлуллаһ ибн Рузбеган Хунчи јазыр ки, «О, (елчи—Ш. Ф.) бөјүк әмирләрдән бири иди вә ону јүз гулам мүнәјизәт едирди».²³

XVI әсрдә исә, хүсусилә I Шаһ Тәһмасибин һакимијәти дөврүндә онларын сајы хејли артырылмыш, мүхтәлиф вахталарда һәтта бир нечә јүз нәфәрә чатмышды. Белә ки, Шаһ Тәһмасибин өзүнүн јаздығына көрә һ. 969 (м. 1561/62)-чү илдә Султан Сүләјман тәрәфиндән I Шаһ Тәһмасибин јанына көндәрилән бир елчи һеј'әтиндә «ики мө'тәбәр елчидән башга, хандкарын (Османлы султанынын—Ш. Ф.) 200 гуламы вә [һәмнин] ики елчинин 300-ә јахын адамы варды».²⁴ Тарихчи Һәсән бәј Румлу бу рәгәмләрн даһа да дәгигләшдириб, Румдан Азәрбајчана келән елчиләрн Мәрәш һакими Әли паша вә Гапычыбашы Һәсән аға олдуғларыны билдирәрәк, онларын 706 нәфәрлә биркә кәлдикләрини хәбәр верир.²⁵

Кетдикләри өлкәдә елчиләрн галма вахты гојулап мәсәләнн мәһијәтиндән, онун һәлл олунма мүддәтиндән асылы олмушдур. Мәсәлән, Шаһ Аббас һ. 1004 (м. 1596)-чү илдә өзүнүн сәрһәд бәјләрбәјиси Зүлфүгар ханы елчи сифәтилә Османлы сарајына көндәрмиш, ләкин һәмнин елчи IV Султан Мәһәммәд Мачарыстанла мүнәрибәјә јолландығындан, ики ил Түркијәдә галыб ону көзләмәли олмушду. Мәлумата көрә, бу јени Османлы султанынын тахта чыхмасы мүнәсибәтилә көндәрилән Зүлфүгар хан өзү илә биркә апардығы

«300 мүләзим вә сечмә атларла Истанбула кетди вә орада елә хәрчләр етди ки, түркләр ону исрафчы вә сәфәһ киши гәбул етдиләр».²⁶

Билдијимиз киши шаһзадә Султан Бајазид өз атасы вә гардашынын тәғибиндән гуртулараг, Сәфәви сарајына сығынмыш вә орада ики илдән артыг галмышды. Бу мүддәт әрзиндә һәмнин мәсәлә илә әлагәдар һәр ики өлкә арасында дәфәләрлә елчи мүбадиләси баш вермиш, бири-дикәринә һәдијјәләр көндәрмиш, узун-узады јазышмалар олмушдур. Бир мәлумата көрә Сары Абдулла Әфәндинин «Дәстурү-инша» әсәриндә һәмнин јазышмаларын 20-синин сүрәти дәрч едилмишдир.²⁷ Нәһәјәт, Османлы—Сәфәви сәзишинин бир бәндинә («Тәрәфләрин биринин адамы икинчисинә сығынарса, о, кери гајтарылмалыдыр») әсасланараг 969-чу ил илгәдә айынын 21-дә (12 июл 1561) Султан Бајазид түрк елчиләрн Хосров паша вә Гапычыбашы Әли ағажа гајтарылды. Елчи һеј'әти Султан Бајазиди вә онун миндән чох мүләзимни дөрһал, елә Гәзвин шәһәриндәчә гетлә јетирди. Бурадан, елчиләрә верилән сәләһијјәтләрин бәзән олдуғча бөјүк олдуғу ашқара чыхыр.

Елчиләрн кетдикләри өлкәјә апардығлары һәдијјәләр барәдә дә мәнбәләрдә мәлумат вардыр. Шүбһәсиз, көндәрилән елчи гејмәтли һәдијјәләрлә јола дүшүр, һәдијјәләр тәнтәнәли шәкилдә һөкмдара тәгдим едир, мәнз бу васитә илә она тапшырылан дипломатик миссияны өз дөвләтинин вә халғынын хејринә һәлл етмәјә чалышырды. Шаһ Тәһмасибин «Тәзкирә»синдә бу барәдә белә гејд вардыр: «...Мән Зәнчана чатан киши, Кечәл Пирәлини...һәдијјә вә пешкәшләрлә елчи киши хандкарын јанына јолладым ки, бәлкә дава-далаш арадан көтүрүлә».²⁸

Шаһ Тәһмасиб, өз шаһ вә шаһр атасындан фәргли олараг, пулу гәдрини билмиш, көрмүш олдуғу ишин мүгабилиндә һәмишә әвәзинн алмага чәһд етмишдир. О, Истанбулдан Сәфәви сарајына келән елчиләри бу сөзләрлә гаршылајыр: «...Паша һәзрәтләри вә Һәсән аға...Хош кәлиб, сәфа кәтирмисиниз...Һәзрәт хандкар нә бујурубса, ону да едәрәм...Анчаг бу бөјүк хидмәтин мүгабилиндә һәзрәт хандкардан вә Султан Сәлимдән онларын өзләринә лајиг мүкафат естәјирәм».²⁹ Бәзи мүәллифләр һәдијјәләрин нәдән ибарәт олдуғуну тәфәррүаты илә верир, бәзиләри исә онларын үмуми сөзләрлә («бол пешкәшләр», «чохлу төһфәләр», «јахшы хәл-әтләр») ифадә едирләр. Елчиләрн апардығлары шејләр арасында шаһин (алычы гуш), ов һејванлары, фил, дөвә, ат, гатыр, зинәт шејләри, китаблар вә бәзи һалларда кезәл ғыз, гадын вә гуллар да олурду. Бу һагда тарихи гајнағлар-

да маълумат олдугча чохдур. Бэ'зэн нэгд пул да апарылыр вэ тәһвил вериллирди. Шаһзаде Бажазидин гәтлиндән сонра Султан Сүлейман тәрәфиндән Гәзвинә кәлән елчи Илјас бәј, сүлһ сәзишинин әсас бәндләриндән бирини позмадығына көрә Шаһ Тәһмасибә 400 мин гызыл сиккә, Сәлим тәрәфиндән кәлән елчи исә 100 мин гызыл сиккә мұкафат вермиш, бунлардан башга 15 ат, ат ләвазиматы, хәнчәр, атлас вә мөхмәр парчалар (Шаһ Тәһмасибин өвләдлары үчүн) кәтирмишдиләр.³⁰ Мүһарибә көзләнилән тәгдирдә исә, һәдјјәләрин әсасән һәрби сурсат вә ләвазиматдан ибарәт олдуғу маълумдур. 1471-чи илдә Венесіјадан Ағгојунлу сарајына јола дүшән сәфир Чозафа Барбаронун Узун Гәсәнә апардығы шејләр арасында топ, гумбара, түфәнк, барыт, күллә, мұхтәлиф башга силаһлар да варды.³¹

Үмумијјәтлә, гејд етмәк ләзымдыр ки, XV әсрин II јарысында Османлы—Ағгојунлу мүнәсибәтләринин кәскинләшмәси илә әлагәдар елчи-сәфарәт мүнәсибәтләри барәдә Венесіја сәфирләри Катерино Зено, Чозафа Барбаро вә Амброчо Контарининин вердикләри маълуматлар олдуғча гијмәтдилер. Һәмин сәфирләрин «Сәјаһәтнамәләриндән маълум олур ки, Ағгојунлу сарајына тәширф кәтирән һәр һансы бир сәфир онун мәишәти илә хусуси мөшғул олан («Сәфирләрин ишләрини гәјдәсына гојан бир нәфәр кәлиб мәни саламлады») шәхс тәрәфиндән гаршыланыр вә онун үчүн мүәјјән едилмиш јердә јерләшдирилирди.³² Бир нечә күн сонра сәфирин кәлиши мүнәсибәтилә «гәбул мәрәсими» кечирилир, зәрлә тохунмуш ипәк вә јун палтарлар кејән сарај ә'јанлары һәмин мәрәсимдә иштирак едирдиләр. Чозафа Барбаро јазыр ки, јени кәлән сәфирләрин гәбул едилмә мәрәсиминдә 400—500 сарај ә'јаны вә харичи өлкәләрин бүтүн сәфирләри иштирак едир, сарај әтрафында исә минләрлә сүвари чәмләниб, мәрәсимин јүксәк сәвијјәдә кечмәси үчүн «тәширфат ишини» јеринә јетиридиләр.³³

«Тәширфат мәрәсими» битдикдән бир нечә күн сонра сәфир ә'лаһәзрәт тәрәфиндән хусуси олараг сараја дә'вәт олунур, «сәфирлик е'тимадиамәси» адланан сәнәди шәхсән она тәгдим едирди.³⁴

Венесіја сәфирләринин Ағгојунлу дөвләтинә көндәрилмәсиндән әсас мәгсәд Узун Гәсән Османлы дөвләти илә мүһарибәгә сөвг етмәк вә беләликлә дә, Султан Мәһәммәди игтидардан салмаг мејли олмушдур. Еләгә дә Узун Гәсәнин дә нијјәти, Венесіја дөвләтинә јолладығы елчиләр васитәсилә «Венесіја республикасыны Османлы султаны илә чәнкин давамы үчүн тәһрик етмәк» олмушдур.³⁵ Сәфир Катерино Зенонун тәһрики илә Узун Гәсән, маълум олдуғу кими, Османлыларла дөјүшмүш вә мәғлуб едилмишди. Лакин бу

мәғлубијјәтдән сонра да, Венесіја республикасы Узун Гәсәнин әли илә Султан Мәһәммәди мәһв етмәк нијјәтиндән әл чәкмәмиш вә онун сарајына јени сәфирләр көндәрмишди. Маълум олдуғу кими, Катерино Зенонун әвәзинә Ағгојунлу сарајына көндәрилән сәфирләрдән Чозафа Барбаро вә Амброчо Контарини өзләринин бөјүк чидд-чәһдинә бахмајараг, Узун Гәсәни јени Ағгојунлу—Османлы мүһарибәсинин башланмасына вадар едә билмәдиләр.

Сәфирләр кетдикләри өлкәдә ичтимаи-сијаси вә игтисәди шәraitлә дәриндән марағланыр, ордунун вәзијјәти, әсқәрләрин сајы, һөкмдарын һәрби гүдрәти барәдә маълумат топлајыр вә өз падшаһларыны бу мәсәләләрдән вахташыры һали едирдиләр.³⁶

Узун Гәсән бә'зән харичи сәфирдән дә өз елниси кими истифадә едир, ону хусуси тапшырыгла үчүнчү бир дөвләтә көндәрирди. Отлугбели дөјүшүндә мәғлуб олат Азәрбајҗан һөкмдары, Венесіја республикасынын сәфири Катерино Зенону «христиан шаһларынын јанына», о чүмләдән Польша вә Мачарыстан һөкмдарларынын сарајына сәфир көндәрмиш вә онлары Османлыларла гаршы мүһарибәгә чәлиб етмәк истәмишди.³⁷ II Султан Мәһәммәдин оғлу шаһзаде Мустанфанын сарајында јашајан вә Ферат чајы сәһилиндә баш вермиш Ағгојунлу—Османлы дөјүшүндә мүшаһидечи сифәтилә иштирак едән башга бир Венесіја сәфири Чивона Марија Анчолелло јазыр: «Катериноја даһа артыг һөрмәт етмәк истәјән Узун Гәсән шаһ ону өз сәфири кими Фирәнк (Авропа—Ш. Ф.) шаһларынын сарајына јолламағы тәрара алды ки, онлары, хусусилә Польша вә Мачарыстан падшаһларыны түркләрлә мүһарибәгә сөвг етсин. Бизим дөвләтимиз (Венесіја—Ш. Ф.) Катеринонун Фирәнк шаһларынын сарајына кетдијини билән кими тез-тәләсик Барбарону вә сонра Контаринини сәфир вәзифәсинә тә'јин етди».³⁸

I Шаһ Исмајыл Османлыларла Чалдыран дөјүшүндә мәғлуб олдуғдан сонра да, јенидән Султан Сәлимлә дөјүшә кирмәк арзусундан әл чәкмәмиш* вә башга дөвләтләрлә өз дипломатик әлагәләрини кенишләндирмәгә чәһд етмишиди. Италија сәфирләринин маълуматына көрә, бу Сәфәви һөкм

* Шаһ Исмајылла Султан Сәлимин мүнәсибәтләри һәмшиә эиддијјәтлә олмуш, һәтта бу султан Османлы тахтына чүлүс едәркән (1512) Сәфәви һөкмдары онун сарајына елчи көндәрмәмиш, ону тәбрик етмәмишдир. Лакин о, узаккөрән бир дөвләт хадими кими, јахын гошусу Османлыларла зиддијјәтин артмасынын кеч-тез онун дөвләт үчүн тәләүкә тәрәдәјини билдијиндән Султан Сәлимин вәфатындан (1520) үч ил сонра кеч дә олса јени султана елчи јолламыш, онун 1521-чи илдә Белградлы, 1523-чү илдә исә Родосу фәтһ етмәсини тәбрик етмишди (Бах: Фәхрәддин Қырзыоғлу. Көст. әсәр, сәһ. 123).

дары мағлубийјәтдән аз сонра Тәбризә гајытмыш, тезликлә Мисир султаны Гурн, күрд һөкмдары Әлаүддөвлә Зүлгәдәр вә күрчү һөкмдарынын сарајына өз сәфирләрини јоллајараг, онларла Османлылар әлејһинә сазиш бағламаға мүвәфәғ олмушду.³⁹

I Шаһ Исмајыл, мүгабил дәвләтдән бағладығы мүгавиләнин шәртләринә гејд-шәртсиз әмәл олунмасыны тәләб едирди. Мисир—Сәфәви мүгавиләсинин бир бәндиндә белә јазылмышды: «Әкәр Бөјүк Түркүн (јә’ни Султан Сәлимин—Ш. Ф.) јоллајачағы сәфирләр мәхфи вә ја. ачыг шәкилдә Мисир тәрәфиндән гәбул едиләрсә, онун (јә’ни Шаһ Исмајылын—Ш. Ф.) вә Мисир султанынын арасында бағланан сүлһ сазини позулачагдыр».⁴⁰

XVI әсрин I рүбүндә Шаһ Тәһмасибин вә Султан Сүлејманын һакимијјәтләри дәврүндә Сәфәви—Османлы мүнасибәтләри кәркин олмуш, һәмин кәркинлијин зәифләдилмәси үчүн һәр ики тәрәфдән онларча сәфир фәалијјәт көстәрмиш, јүзләрлә мәктуб јазылмышдыр. Шаһзадә Әлгас Мирзәнин Османлы сарајына вә Султан Бајазидин Сәфәви һөкмдарынын јанына гачараг онлар сығынмалары дәвләтләрасы мүнасибәтләри даһа да кәскинләшдирмишди. Гејд етмәк лазмдыр ки, бүтүн бу зиддијјәтләр мәнз сәфирләрин нәдбири нәтичәсиндә арадан галдырылмыш, бир-бирләринә күзәштләр едилмишдир. Ики дәвләт арасында сүлһ мүгавиләсинин имзаланмасы мәрәсиминдә һәр ики һөкмдарын шәхсән иштирақы вәчиб дејилди. Белә ки, XVI әсрин биринчи јарысында Османлы вә гызылбашлар арасында баш вермиш беш бөјүк дәјүшүн ән уғурлу нәтичәси кими имзаланан Амасја сүлһ мүгавиләси Османлы султаны I Сүлејман вә I Шаһ Тәһмасибин елчиси Фәррухзад бәј тәрәфиндән имзаланмышды.⁴¹ 962-чи илин рәчәб ајынын 8-дә (29 мај 1555) имзаланмыш Амасја сүлһ мүгавиләси, һаммерә көрә, Османлы Түркијәси вә Сәфәви дәвләти арасында бағланан илк рәсми мүгавилә иди.⁴² Бурада елчинин малик олдуғу бөјүк сәләһијјәт нәзәрә чарпыр. Султан Сүлејманын һ. 975-чи илдә (1566) вәфатындан сонра тахта чүлүс едән II Султан Сәлимин тәбрики үчүн Шаһ Тәһмасиб 70 кәз* узунлуғу олан бир мәктуб јаздырмыш вә ону өз елчиси Шаһгулу Султан Устачлы васитәсилә Әдирнәјә јолламышды.⁴³ Мәнбәнин мә’луматына көрә, һәмин елчи һеј’әти көндәрилән төһфәләри јени султана тәгдим етмиш, бир нәчә

* Кәз (кәзи—шаһи) Шарденә көрә 54,745 см-ә бәрәбәр олмушдур (Бах: В. Хинц, Мусульманскә меры и веса с переводом в метрическую систему, Москва, 1970, сәһ. 63). Демәк, Шаһ Тәһмасибин II Султан Сәлимә көндәрдији мәктуб 66,32 метр узунлуғунда иди.

ај орада галмыш вә сонра керн дөнмүшдү.⁴⁴ Елчиләрин кетдикләри өлкәдә ајларла, һәтта илләрлә сахланмалары да дәвләтләр арасындакы мүәјјән мүнасибәтләрин нәтичәси иди.

Һаммер елчи Шаһгулу Султанын Османлы дәвләтинә сәфарәти мүнасибәтилә даһа мүфәссәл мә’лумат вермишдир. О, јазыр ки, Әдирнә шәһәриндә Австрија илә сүлһ бәрәдә данышығлар апарыларкән, султанын чүлүсуну тәбрик етмәк үчүн Иран елчиси дә кәлди. Онун кәтирдији һәдијјәләр Австрија императорунун јолладығы һәдијјәлөрдән чоғ вә гијмәтли иди. 120 нәфәрдән ибарәт елчиләрин һамысынын башында зәрли сапларла тикилмиш папағлар варды. Онлары 200 сувари, 400 таңир мүшәјјәт едир, 19 мин (?) ат, дөвә вә гатыр онларын либасларыны вә кәтирдикләри јүкләри дашыјырды. Сәфарәт һеј’әтинин кағараханасы беш бөјүк шәјпурдан (кәрәнәј), беш кичик шәјпурдан, беш бөјүк тә’билдән, беш нејдән вә башга әләтләрдән ибарәт иди. Ики нәфәр Гур’ан охујан (гаре’), бир удчалан, бир әргәнунчалан, ики тәнбурзән, дөрд ханәндә кәниз дә онларла кәлмишди. Кәтирдикләри һәдијјәләр арасында ики нүсхә Гур’ан, гијмәтли вә нәфис бир «Шаһнамә», ики чадыр дөскаһы, һәрәси ики мисгал ағырлығында ики мирвард, армуд бөјүклүкдә бир Бәдәхшан јағуту (146 мин дукатлығ), 40 ов гушу вә гәтлә јетирилмиш шаһзадә Султан Бајазидин силаһлары вә дөвәләри дә варды.

Елчи һеј’әти Истанбула чатдығда вәзир Пијалә паша онлары чоғ бөјүк нәзакәтлә саламлады. Бу чүр тәмтәрағлы гәбул мәрәсими һәлә һеч бир башга сәфирә көстәрилмәмишди. Башга өлкәләрин сәфирләринә дә әмр олунмушду ки, Иран елчиләрини гаршыламағ үчүн күчәләрә чыхыб, онлары кечәчәкләри јерләрдә саламласынлар. «Вәзир-ә’зәм (баш вәзир Пијалә паша—Ш. Ф.) ики күндән сонра Әдирнәдә Шаһгулу Султанын шәрәфинә бөјүк бир зијәфәт верди. Гызылбаш сәфири баш вәзирин сарајына кедәркән, јолда бир мүтәәссиб түрк елчијә тәрәф бир күллә атды, күллә она дәјмәндисә дә, адамларын бирини јаралады. Баш вәзир мүгәссири атын гујруғуна бағлатдырыб, сүр-сүмүјү тикә-тикә олана гәдәр ону шәһәр күчәләриндә сүрдүрдү».

Сонракы мә’луматдан ајдын олур ки, апарылан һәдијјәләр ичәрисиндә сәфирин өзүнә мәхсус төһфәләр дә олмушдур. Үч күндән сонра Шаһгулу Султанын шәхсән гәбул едән Султан Сәлимә Шаһ Тәһмасибин јаздығы 1500 сәтрлик мәктуб да верилди. 44 дөвә јүкләринин 34-ү шаһын, 10-у Шаһгулу Султанын һәдијјәләри иди.⁴⁵

Һәмин сәфарәт һеј’әтинин ән мә’сул вәзирфәси нәсә, шүбә

һөсиз ки, 1555-чи ил Османлы—Сәфәви сүлһ мүгавиләсинин «тәзәләнемәси» (јенидән имзаланмасы) олмушдур.

1575-чи илдә Шаһ Тәһмасиб Османлыларла данышыг апармагдан өтрү Рәван һакими Мәһәммәд ибн Султаны (Мәһәммәд хан Тохмаг Устачлыны—Ш. Ф.) Истанбула јоллајыр. Бу елчинин сәрһәддә гаршыланмасы вә сараја кәтирилмәси хүсусунда III Султан Мураддын Әрзурум бәјләрбәјисинә көндәрдији һөкм диггәти чәлб едир. Һөкмдә јазылмышдыр: «Рәван һакими Мәһәммәд ибн Султан елчилик тәриги илә...кәлмәкдә олдуғуну мәнә билдирмишдир. О, Пасин сәрһәдинә дахил олан вахт...Гарс бәји Увејс она гошулсун вә о, јол боју һеч кимлә хтилат етмәсин. Онун гәдим вахтларда елчиләрин кечиб кәлдикләри Ладик вә Османчыг јолу илә (курсив—Ш. Ф.) кәтирилмәсинә әмр олунмушдур. Елчијә лазым олан шејләрин тәдарүк олунмасы үчүн бүтүн јол бојундакы бәјләрә вә газиләрә елһакишәрифә (султан һөкмү—Ш. Ф.) көндәрилмишдир. Бујурурам ки, о кәлиб бизим сәрһәдә чатан кими дәрһал мәнә хәбәр верилсин. Ады чәкилә Увејс вә сәнин (Әрзурум бәјисинин—Ш. Ф.) бир нәфәр мүтәдәјјин (пак, диндар адам—Ш. Ф.) катибин она гошулсун...јолда-издә һеч кимлә көрүшмәсин, јухары чанибә (Сәфәвиләр дөвләтинә—Ш. Ф.) мејли оланларла сөһбәт етмәсин. Әкәр она јахынлашыб өз маһәбәтини изһар едән адам оларса, о адамын кимлији өјрәнилсин, кәнди, ады вә әсл-нәсәби мүјјән едилсин... (курсив—Ш. Ф.) Увејсә тапшыр ки, она көмәк етсин, бүтүн еһтијачы тәмин олунсун, амма рәијјәтә зүлм едилмәсин, мүфтә, һавајы һеч кимдән һеч нә алынмасын. Алынан шејләр күнүн ырхы үзрә ағча илә алынсын...Әкәр мәним бу әмримә мүхалиф бир әмәл баш верәрсә, мән буну онун өзүндән (елчидән—Ш. Ф.) сорушарам».*

Һөкмдән көрүндүјү кими, гызылбаш елчиләринин Истанбула чатдырылмасы үчүн узун илләр хүсуси јол мүјјән едилмиш (Ладик—Османчыг), елчи мәнзил башына чатанадәк үстүндә чидди нәзарәт олмуш, онун јерли халгла тәмәсда олмамасы үчүн тәдбирләр көрүлмүшдур.

1590-чы ил Истанбул сүлһ мүгавиләсинин һазырланмасы вә имзаланмасында да, елчи-сәфирләрин хүсуси ролу олмушдур. Фиридун бәјин «Мүншәати-сәлатин» адлы рәсми мәктублар топлусунда IV Султан Мәһәммәдин Сәфәви елчиси Низамәддин Әһмәд аға һаггында јүксәк фикирләри вардыр. Мәктубда кедән бир нечә чүмлә илә һәммин елчинин фәалијјәти кәстәрилр: «...Адл чәкилән сәфир өзүнүн елчи-

лик гәјда-танунуну јүксәк сәвијјәдә јеринә јетирди. О, бизим иззәт бусатымыза тәшриф кәтирмәздән әввәл (јәни көрүшдән габаг—Ш. Ф.) мүдрик вәзирләримиз вә мүшкүлләр ачан вәкилләримизлә данышыг апарды, нәзәрә чатдырыласы бүтүн мәтләбләри әрз етди, хәләт алараг мүрәххәс олду».⁴⁶

Султанын шаһа јаздығы бу чүмләләрдән көрүндүјү кими сәфирләр һөкмдарын гәбулуна дүшмәздән әввәл, адәтән, дөвләтин вәзир вә вәкилләри илә көрүшләр кечирир, бүтүн аидијјәти олан мәсәләләри онларла музакирә едир, јалһыз сонра «јүксәк сарајын» башчысынын јанына дәвәт олунурдулар.

Һөкмдардан һөкмдара јолланан достлуг мәктубларынын сонунда бир гәјда олараг, вәзифәсини ләјгәтлә јеринә јетирән елчи-сәфир барәдә хош сөзләр јазылып, онун еһтирамла кери гәјтарылдығына даир мәлүмат верилрди. Јенә һәммин султанын һәммин шаһа јаздығы мәктубун сонунда охујуруг: «Елчилик барәдә сизә мәлүм олсун ки, достлуг гәјда-танунунун јенидән имзаланмасы вә сәминијјәтин даһа да артырылмасы үчүн бизим јанымыза көндәрдијиниз...елчи... өз сәфарәт вәзифәсини бөјүк риәјәтлә...һабраз етмишдир».⁴⁷ Султан бунунла да кифәјәтләнмәјәрәк олавә едир: «О әдәбли сәфир өз вәзифәсини бөјүк диггәтлә јеринә јетирди».⁴⁸

Башга бир мәктубда икә сәфир барәдә белә гәјд вардыр: «...Сәфир али астанамызы өпдүкдән сонра гајытмасы үчүн ичәзә алыб, бизим һумајун намәмизлә өзүнүн кәлдији јерә гајытды».⁴⁹ Бурадан мәлүм олур ки, кетдији өлкәдән елчинин кери гајытмасы үчүн һөкмдарын хүсуси ичәзәси олмалы иди. Османлы султанларына тәгдим едилән мәктубларын әкәсәриндә бу барәдә тәкидлә јазылмыш чүмләләр вардыр.

Беләликлә, гәјд едилмәлидир ки, һәр бир заманда олдуғу кими XV—XVI јүзилликләрдә дә елчи-сәфирләрин ролу бөјүк олмуш, онлар өлкәләр вә һөкмдарлар арасында мүнәсибәтләрин јахшылашмасы уғрунда фәалијјәт кәстәрмишләр.

* Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki münasibetlere dair arhiv belgeleri, II c. Ankara, 1993, c. 3—4.

НЭТИЧЭ

Азэрбајчан, хусусилэ онун Араз чајындан чэнубда јерлшөн һиссэси XV—XVI эсрлэрдэ мүүјјэн тарихи шэраит вэ сәбәблэр үзүндән бир нечэ феодал дәвләтін јарандыгы, һабелә тәркибинә Јахын Шэргин бир чох өлкөләринин дә гатылдыгы бир әрази олмушдур. XV эсрдә Гарагојунлу вә Ағгојунлу вәвләтләринин, XVI эсрдә исә Сәфәви дәвләтинин јаранмасы вә онларын ажры-ажрылыгыда Османлы империясы илә мүнәсибәтләрин, һәмчинин кәстәрилән дөвр һадисәләриндә Ширванын ролу јалныз Азэрбајчанын дејил, ејни заманда бүтүн Загафгазија вә Јахын Шэрг өлкөләринин тарихиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

Мүхтәлиф өлкөләрин, һәмчинин Азэрбајчанын шэргшүнәс вә тарихчи алимләринин орта эсрләр тарихимизин мүхтәлиф мәсәләләринин, о чүмләдән Азэрбајчан—Түркијә мүнәсибәтләринин өјрәнилмәси саһәсиндә дәјәрли эсәрләрин вардыр. Јакин бизим тәрәфимиздән тәдгиг едилән бу мәсәлә илк дсфәдир ки, ажрыча көтүрүлмүш бир мөвзу кимн сырф Азэрбајчан—Түркијә гаршылыгыла әлагәләри бахымындан ишләнилмишдир. Мөвзунун гәләмә алынмасынын бејнәлхалг әһәмијјәти дә бөјүкдүр, чүнки һәр ики өлкә тарихинин баш верән һадисәләрин зәңкиллији вә мүрәккәблији бахымындан объектив шәкилдә арашдырылмасынын бу күн үчүн фактики әһәмијјәти аз дејилдир. Белә ки, бу сәтирләрин мүәллифи XV—XVI эсрләр Азэрбајчан—Түркијә мүнәсибәтләринин мәнз һансы зәмин үзәриндә јаранмыш олдуғуну кәстәрмәклә, илләр боју бөјүк инсан төләфаты, итисади чәтинлик вә мәһрумийјәтләрә сәбәб олмуш ганлы дөјүш вә мүһарибәләрин кәрәксизлијини бир даһа нәзәрә чатдырмыш, динч јанашы јашамаг принципинин зәрурилијини бир даһа хатырлатмышдыр.

Проблемин тәдгигиндә илкин мәнбәләрин, о чүмләдән Шэрг мәнбәшүнәслыгында сәнәд характерли тарихи гајнагларын—мәктубларын, һөкмләрин, фәтһнамәләрин, сәфир мәлүматларынын диггәтлә өјрәнилмәси гаршыја гојулан мөвзунун актуаллыгыны сәчијјәләнديرән амилләрдән олмушдур, чүнки тарихи салнамә характерли мәнбәләр тәдги-

гатчылар тәрәфиндән кен-бол истифадә олундуғу һалда, әһәмијјәти бөјүк олан сәнәдли мәнбәләр тәдгигата һисбәтән чох аз чәлб едилмишдир.

Охучуларә тәдгим едилән бу китабын Азэрбајчан вә Османлы империясы арасында бүтүн XV—XVI эсрләр боју баш вермиш гаршылыгыла мүнәсибәтләрин ајдынландырылмасы бахымындан әһәмијјәти инкаролунмаздыр.

Орада кәстәрилмишдир ки, тәдгиг олунан дөвр боју бүтүн Азэрбајчан феодал дәвләтләри илә гошуу Османлы империясы арасында мүнәсибәтләр бирмәһалы олмамыш, һәр ики эср боју дәвләтләрарасы мәнәфә бахымындан мүхтәлиф дәјишликјә мә'руз галмышдыр. Охучуларын нәзәринә хусуси оларәг чатдырылмышдыр ки, XV эсрдә Азэрбајчан Гарагојунлу вә Ағгојунлу дәвләтләринин јаранмасы вә фәалијјәти, Ширваншаһлар дәвләтинин өз мүстәғиллијини горумаг мәгсәди илә Османлы империясына гаршы тутдуғу дүзкүн мөвгә, XVI эср Азэрбајчан Сәфәвиләр дәвләтинин тәшәккүлү, инкишафы вә Османлыларла әлагәләри Азэрбајчан тарихинин әп әләмәтдәр мәрһаләләриндән бири олмушдур. Әсәрдә Азэрбајчан—Түркијә мүһарибәләринин башвермә сәбәбләринә хусуси диггәт јетирилмишдир. Дәвләтләрарасы мүнәсибәтләрин тәнзимләнмәсиндә дипломатик көрүшләрин әһәмијјәти, елчи вә елчи һәјәтләринин бир өлкәдән башга өлкәјә көндәрилмә тәрзи, елчи-сәфирләрин дәрәчәләринин мүәјјәнләшмәси бу китабда мүәллиф тәрәфиндән хусуси арашдырылмышдыр.

Әсәрдә Азэрбајчанын кәстәрилән дөврдә јалныз Түркијә илә дејил, һәмчинин Орта Асија, Сурија, Мисир, Русија, Күрчүстан, Венесија, Алманија, Португалија вә башга өлкөләрлә дә мүнәсибәтләри һаггында мүәјјән мәлүмат вардыр.

Бизим гәнаәтимизә көрә, әкәр әсәсән мүхтәлиф Гәрб дәвләтләринин тәһрики илә Османлы империясы вә мүхтәлиф Азэрбајчан дәвләтләрин арасында XV—XVI эсрләрдә тез-тез баш вермиш ганлы мүнәгишнә вә ихтилафлар олмәсајды, һәмчинин бу дәвләтләр арасында гаршылыгыла мүнәсибәтләр дүзкүн истигамәтә јөнәдилсәјди, бәлкә дә дүнианын бу күнкү хәритәси башга көрүнүш алмыш оларды.

СИТАТ КЭТИРИЛМИШ МЭНБЭ ВЭ ЭДЭБИЛЛАТ

Гарагојунлу дөвләти

вэ

Османлы империясы

- 1 *Фаруг Сумер*. Гарагојунлулар, I ч., Анкара, 1984, сәһ. 34—35.
- 2 *Јенә орада*, сәһ. 35.
- 3 *Јенә орада*.
- 4 *Джафар Ибрагимов*. Феодальные государства на территории Азербайджана XV века, Баку, 1962, сәһ. 26.
- 5 *Мир Бәхтәвәр хан*. Мир'атул-аләм. Өзбәкистан ЕА Элјазмалар Институтунун китабханасы, инв. №5, вәр. 117 с, *Дж. Ибрагимов*. Феодальне..., сәһ. 27.
- 6 *Фиридун бәј*. Мүншәате-сәлатин, Истанбул, һ. 1274, I ч., сәһ. 112, 113.
- 7 *Јенә орада*, сәһ. 125.
- 8 *Һейдәр Евоғлу*. Мүншәат (Бах: Тејмур вә Шаһ Исмајыла гәдәр Иран тарихинин сәнәд вә мәктублары. Фарс дилиндә, Топлајаны д-р Әбдулһусеји Нәван, Теһран һ. 1341, сәһ. 128—131).
- 9 *Фиридун бәј*, Мүншәат, I ч., сәһ. 125—127.
- 10 *Јенә орада*, сәһ. 127—128.
- 11 *Бәкир Сидги Бајкал*. Узун Һәсәнин Османлылара гаршы гәти мүчәдиләјә һазырлығлары вә Османлы—Ағгојунлу һәрбинин башланмасы, Түрк Тарих Гурумунун бülлетени, ч. XXI, №82, Анкара, 1957, сәһ. 261.
- 12 *Фиридун бәј*, Мүншәат, I ч., сәһ. 128—131.
- 13 *Јенә орада*, сәһ. 131—132.
- 14 *Јенә орада*, сәһ. 132—134.
- 15 *Јенә орада*, сәһ. 135—136.
- 16 *Јенә орада*, сәһ. 140—142.
- 17 *Јенә орада*, сәһ. 135.
- 18 *Хусејн*. Бедаи ул-вәгаи (Удивительные события), часть I—2, Москва, 1961, вәр. 101а.
- 19 Тарихе-Нишанчы Мәһәмәд паша, Истанбул, һ. 1290.
- 20 *Һусејн*. Көст. әсәр, вәр. 103а; Тарихе-Нишанчы Мәһәмәд паша, сәһ. 117—118.
- 21 *Камран Курун*. Түркләр вә түрк дөвләтләри тарихи, Анкара, 1984, сәһ. 486—487.
- 22 *Јенә орада*.
- 23 *Фиридун бәј*. Мүншәат, I ч., сәһ. 151—152.
- 24 *Јенә орада*, сәһ. 152.
- 25 *Јенә орада*, сәһ. 153.
- 26 *Јенә орада*, сәһ. 142.
- 27 *Јенә орада*, сәһ. 153.
- 28 *Јенә орада*.
- 29 *Ә. Нәваи*. Тејмур вә Шаһ Исмајыла гәдәр..., сәһ. 179.
- 30 *Фиридун бәј*, Мүншәат, I ч., сәһ. 154.
- 31 *Јенә орада*.
- 32 *Јенә орада*, сәһ. 155.
- 33 *Јенә орада*, сәһ. 157—158, 159.

- 34 *К. Курун*. Көст. әсәр, сәһ. 487.
- 35 *Һәсән Румлу*. Әһсәһүт-тәварих, IX ч., Теһран, һ. 1349, сәһ. 112; *Шаһин Фәрзәлијев*. Азәрбајчан XV—XVI әслрәдә, Бақы, 1983, сәһ. 92—93.
- 36 *Фиридун бәј*. Мүншәат, сәһ. 159.
- 37 *Јенә орада*.
- 38 *Һәсән Румлу*, IX ч., сәһ. 110.
- 39 *Јенә орада*.
- 40 *Јенә орада*; *Ш. Фәрзәлијев*, Азәрбајчан..., сәһ. 93—94.
- 41 *Јенә орада*.
- 42 *Әбди бәј Ширази*. Тәкмиләтүл-әхбар. Азәрб. ЕА Тарих Институтунун Елми архиви, инв. 5067, вәр. 2346; Minor sky V. The Clan of the Qara-Qoyunlu Rulers, Melenges F. Köbrülü, Istanbul, 1953, сәһ. 62; *Ш. Фәрзәлијев*, Азәрбајчан..., сәһ. 94.
- 43 *Һәсән Румлу*. Әһсәһүт-тәварих, IX ч., сәһ. 117—118. *Һусејн*. Көст. әсәр, вәр. 143в.
- 44 *К. Курун*. Көст. әсәр, сәһ. 487.
- 45 *Һәсән Румлу*. Әһсәһүт-тәварих, IX ч., сәһ. 124.
- 46 *Гара Чәләбизадә*. Рөвзәтүл-әбрар. М. Е. Салтыков-Шедрин адына Санкт-Петербург Дөвләт Күтләви Китабханасы, шифрә Т₃₂₇ сәһ. 297.
- 47 *Гара Чәләбизадә*. Көст. әсәр, сәһ. 299; *Исмајыл Һәggi Узунчаршылы*. Анадолу бәјликләри вә Ағгојунлу—Гарагојунлу дөвләтләри, Анкара, 1969, сәһ. 183.
- 48 *Дөвләтшаһ Сәмәргәнди*. Тәзкирәтүш-шүәра, Лондон, 1901, сәһ. 407.
- 49 *Һәсән Румлу*. Әһсәһүт-тәварих, IX ч., сәһ. 225.
- 50 *Фиридун бәј*, Мүншәат, I ч., сәһ. 161.
- 51 *Јенә орада*, сәһ. 160.
- 52 *Јенә орада*.
- 53 *Јенә орада*, сәһ. 161.
- 54 *Јенә орада*; *Будаг Гәзвини*. Тәкмиләтүл-әхбар, Азәрб. ЕА Тарих институтунун Елми архиви, инв. 5067, вәр. 235а.
- 55 *Фиридун бәј*. Мүншәат, I ч., сәһ. 162; *И. һ. Узунчаршылы*. Көст. әсәр, сәһ. 183.
- 56 *Фиридун бәј*, Мүншәат, I ч., сәһ. 163.
- 57 *Јенә орада*.
- 58 *Јенә орада*, сәһ. 167.
- 59 *Јенә орада*.
- 60 *Фаруг Сумер*. Гарагојунлулар, сәһ. 138.
- 61 *Фиридун бәј*. Мүншәат, I ч., сәһ. 185.
- 62 *Јенә орада*, сәһ. 186.
- 63 *И. П. Петрушевский*. Государства Азербайджана в XV веке, Сборник статей по истории Азербайджана, том I, Баку, 1949, сәһ. 163—164. [Сопрадан: *И. П. Петрушевский*. XV әср...]
- 64 *Јенә орада*, сәһ. 164—165.
- 65 *Фиридун бәј*. Мүншәат, I ч., сәһ. 186.
- 66 *Јенә орада*, сәһ. 170—173.
- 67 *Јенә орада*, сәһ. 173—175.
- 68 *И. һ. Узунчаршылы*. Көст. әсәр, сәһ. 184.
- 69 *Фиридун бәј*, Мүншәат, I ч., сәһ. 223—224.
- 70 *Јенә орада*, сәһ. 224.
- 71 *Јенә орада*, сәһ. 224—225.
- 72 *Јенә орада*, сәһ. 225—226.
- 73 *Јенә орада*, сәһ. 244—248.
- 74 *Јенә орада*, сәһ. 255—257.

- ⁷⁵ И. П. Петрушевски. XV эср...сəһ. 168.
⁷⁶ *Фиридуи бəј*. Мүншəат, I ч., сəһ. 273—274.
⁷⁷ G. Berchet, La Repubblica di Venezia e la Persia, Torino, 1865.
⁷⁸ 97—102; *Яғуи Махмудов*. Взаимоотношения государств Аккоюну и Сефевидов с западноевропейскими странами, Баку, 1991, сəһ. 58 (Сопрадан: *И. Махмудов*, Аггојунлу вə Сəфəви дəвлəтлəринини...)
⁷⁹ И. П. Петрушевски. XV эср...сəһ. 167.
⁸⁰ 79 Јенə орада, сəһ. 168.
⁸¹ *И. Махмудов*. Аггојунлу вə Сəфəви дəвлəтлəринини... сəһ. 59.

Аггојунлу дəвлəти
 вə
Османлы империясы

58. ¹ И. Һ. Узунчаршылы. Кəст. əсəр, сəһ. 189.
² *Фиридуи бəј*. Мүншəат, I ч., сəһ. 153.
³ Јенə орада, сəһ. 154.
⁴ *Əбуəкр Тейрани*. Китəбе-Диярбəкрия, I ч., Анкара, 1962, сəһ. 58.
⁵ *Фиридуи бəј*. Мүншəат, I ч., сəһ. 154.
⁶ Јенə орада.
⁷ Јенə орада, сəһ. 155.
⁸ Јенə орада, сəһ. 189.
⁹ Јенə орада.
¹⁰ И. Һ. Узунчаршылы. Кəст. əсəр, сəһ. 189.
¹¹ *Фиридуи бəј*. Мүншəат, I ч., сəһ. 191.
¹² Јенə орада, сəһ. 192.
¹³ Јенə орада, сəһ. 214—215.
¹⁴ *Ə. Нəваи*. Тејмур вə Шаһ Исмајыла гəдəр...сəһ. 474; И. Һ. Узунчаршылы. Кəст. əсəр, сəһ. 190.
¹⁵ *Хəлил Камал Түркəзу*. Османлы вə совет бəлкəлəриндə ермəни мəзалими, Анкара, 1983, сəһ. 11.
¹⁶ *И. Махмудов*. Аггојунлу вə Сəфəви дəвлəтлəринини...сəһ. 53.
¹⁷ И. П. Петрушевски. XV эср... сəһ. 168.
¹⁸ *Сəлахəддин Тансел*. Османлы гəјнагларына кəрə Фатəһ Султан Мəһəммəдин сийаси вə əскəри фəалијəти. Түрк Тарих Гурумунун бүллетени, Түрк Тарих Гуруму јайылырындан, XI, серия №4 Анкара 1953. сəһ. 262; *Гушар Јучел*. Фатəһин Трабзону фəтинидан əввəl Османлы—Трабзон—Аггојунлу əлагəлəri, Түрк Тарих Гурумунун бүллетени, ч. IX—XI №194. Анкара. 1985. сəһ. 291 (Сопрадан: *И. Јучел*. Фатəһини...) ¹⁹ *В. Мирмироглу*. Фатəһин донамасы вə дənиз савашлары, Истанбул, 1946, сəһ. 92.
²⁰ *Шəрафəддин Туран*. Фатəһ Мəһəммəd—Узун Һəsən мүчадилəси вə Венедик, Тарих арашдырмалар дəркини, ч., III, №4—5, Анкара, 1965, сəһ. 66—67 (Сопрадан: *Шəрафəддин Туран*. Фатəһини...) ²¹ Б. С. Бајкал. Кəст. əсəр, сəһ. 263.
²² А. Д. Ношчев. История Турции, т. I, Ленинград, 1963, сəһ. 52.
²³ *Фазлуллах ибн Рузбехан Хунджи*. Тарихи-аламар-и Амини, Баку, 1987, сəһ. 40.
²⁴ *Ч. Ибраһимов*. Азербайджанын XV эср тарихинə дəир очерклəр, Баку, 1958, сəһ. 76.
²⁵ *Фəзлуллаһ Хунчи*. Кəст. əсəр, сəһ. 41.
²⁶ *Хоча Сəдəддин Əфəнди*. Тачүт-тəварих, III ч., Истанбул, 1979, сəһ. 46.
²⁷ Јенə орада, сəһ. 47.
²⁸ Јенə орада.
²⁹ Јенə орада.

- ³⁰ Јенə орада, сəһ. 49.
³¹ Јенə орада, сəһ. 50.
³² И. П. Петрушевский. Государства Азербайджана в XV веке. Известия Азербайджанского филиала АН СССР, №2—3, Баку, 1944, сəһ. 99.
³³ Тачүт-тəварих, III ч., сəһ. 51; *Шəрафəддин Туран*. Фатəһини...сəһ. 67; Б. С. Бајкал. Кəст. əсəр, сəһ. 264; *И. Махмудов*. Аггојунлу вə Сəфəви дəвлəтлəринини... сəһ. 54.
³⁴ *И. Јучел*. Фатəһини... сəһ. 308.
³⁵ Тачүт-тəварих, III ч., сəһ. 55.
³⁶ *Сəлахəддин Тансел*. Кəст. əсəр, сəһ. 267.
³⁷ *М. Фəхрəддин Кырзыоглу*. Османлыларын Гафгаз еллəрини фəтин (1451—1590), Анкара, 1976, сəһ. 9.
³⁸ *Əһмəd Вəфик*. Фəзлєкє-тарихе-Османи, Истанбул, 1869, сəһ. 61.
³⁹ И. Һ. Узунчаршылы. Кəст. əсəр, сəһ. 191.
⁴⁰ *И. Махмудов*. Аггојунлу вə Сəфəви дəвлəтлəринини...сəһ. 55—56.
⁴¹ *Шəрафəддин Туран*. Фатəһини... сəһ. 71—74.
⁴² Б. С. Бајкал. Кəст. əсəр, сəһ. 270.
⁴³ *И. Махмудов*. Аггојунлу вə Сəфəви дəвлəтлəринини... сəһ. 56.
⁴⁴ *Фиридуи бəј*. Мүншəат, I ч., сəһ. 273—274.
⁴⁵ И. П. Петрушевски, XV эср...сəһ. 168; *Ч. Ибраһимов*. Азербайжан əразисиндə...сəһ. 36; *И. Махмудов*. Аггојунлу вə Сəфəви дəвлəтлəринини... сəһ. 58.
⁴⁶ *Фиридуи бəј*. Мүншəат, I ч., сəһ. 275.
⁴⁷ Јенə орада, сəһ. 276.
⁴⁸ Јенə орада.
⁴⁹ Јенə орада, сəһ. 277.
⁵⁰ Јенə орада.
⁵¹ Јенə орада, сəһ. 278.
⁵² Јенə орада.
⁵³ Јенə орада.
⁵⁴ Јенə орада.
⁵⁵ Јенə орада, сəһ. 278—279.
⁵⁶ Јенə орада, сəһ. 279.
⁵⁷ Јенə орада.
⁵⁸ Јенə орада, сəһ. 280.
⁵⁹ Јенə орада, сəһ. 282.
⁶⁰ *Чиован Мариа Анчолелло*. Сəфəрнамə. «Ирандакы вєнесиялыларын сəфəрнамəлəri» китабы, Фарс дилиндə, Тейран, Һ. 1349, сəһ. 273.
⁶¹ И. П. Петрушевски. XV эср Азербайжан дəвлəтлəri, сəһ. 98.
⁶² Б. С. Бајкал. Кəст. əсəр, сəһ. 262.
⁶³ Јенə орада, сəһ. 262—263.
⁶⁴ *Турсун бəј*. Тарихе-Əбулфəтһ, Истанбул, Һ. 1330, сəһ. 143.
⁶⁵ Јенə орада, сəһ. 146.
⁶⁶ И. Һ. Узунчаршылы. Кəст. əсəр, II чилд, сəһ. 96.
⁶⁷ *И. Махмудов*. Аггојунлу вə Сəфəви дəвлəтлəринини... сəһ. 91—93.
⁶⁸ *Катерино Зено*. Сəфəрнамə. «Ирандакы вєнесиялыларын сəфəрнамəлəri» китабы, сəһ. 209.
⁶⁹ III. Туран. Кəст. əсəр, сəһ. 66.
⁷⁰ *Чоафин Барбаро*. Сəфəрнамə. «Ирандакы вєнесиялыларын сəфəрнамəлəri» китабы, сəһ. 48.
⁷¹ Јенə орада, сəһ. 146.
⁷² *Катерино Зено*. Сəфəрнамə, сəһ. 199.
⁷³ Јенə орада, сəһ. 200.
⁷⁴ Јенə орада, сəһ. 211.
⁷⁵ Јенə орада, сəһ. 212.
⁷⁶ Јенə орада.
⁷⁷ Јенə орада: Б. С. Бајкал. Кəст. əсəр, сəһ. 263.

- ⁷⁸ Б. С. Бајкал. Кест. эсэр, сәһ. 269.
- ⁷⁹ Jenə орада, сәһ. 270.
- ⁸⁰ *Рәһмәти Арат*. Фатех Султан Мәһәмәдин јарлығы, «Түркијәт» мәчмүәси, Истамбул, 1939, сәһ. 285 /Сонрадан: *Рәһмәти Арат*. Кест. эсәр/.
- ⁸¹ Jenə орада, сәһ. 303.
- ⁸² *Ибн Камал*. Тәварихе-але-Осман, VII дәфтер. Чапа һазырлајаны а-р Шәрәфәддин Туран, Анкара, 1957, Мүгәддимә, сәһ. VII.
- ⁸³ Jenə орада, сәһ. 316.
- ⁸⁴ Jenə орада, сәһ. 316—332.
- ⁸⁵ *Рәһмәти Арат*. Кест. эсәр, сәһ. 303.
- ⁸⁶ Jenə орада, сәһ. 304.
- ⁸⁷ Jenə орада.
- ⁸⁸ Jenə орада.
- ⁸⁹ Jenə орада.
- ⁹⁰ *Катерино Зено*. Сәфәрнамә, сәһ. 188—189.
- ⁹¹ Jenə орада, сәһ. 222.
- ⁹² Jenə орада, сәһ. 278.
- ⁹³ Jenə орада, сәһ. 226—229.
- ⁹⁴ *Рәһмәти Арат*. Кест. эсәр, сәһ. 301.
- ⁹⁵ *Хоча Сәдәддин Әфәнди*. Таңүт-тәварих, III чилд, сәһ. 133—135.
- ⁹⁶ *Рәһмәти Арат*. Кест. эсәр, сәһ. 303—304.
- ⁹⁷ Jenə орада, сәһ. 310.
- ⁹⁸ *Г. Маһмүдов*. Аггојунлу вә Сәфәви дәвләтләринин..., сәһ. 91—92.
- ⁹⁹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 285.
- ¹⁰⁰ *Сәләһәддин Тансел*. Кест. эсәр, сәһ. 22.
- ¹⁰¹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 285.
- ¹⁰² Jenə орада, сәһ. 286—287.
- ¹⁰³ Jenə орада, сәһ. 287.
- ¹⁰⁴ Jenə орада, сәһ. 288.
- ¹⁰⁵ Jenə орада.
- ¹⁰⁶ Jenə орада.
- ¹⁰⁷ *И. П. Петрушевски*. XV эср Азәрбајчан дәвләтләрини..., сәһ. 171.
- ¹⁰⁸ *Фәзлуллаһ Хунчи*. Кест. эсәр, сәһ. 44.
- ¹⁰⁹ Jenə орада, сәһ. 47.
- ¹¹⁰ Jenə орада, сәһ. 45—50.
- ¹¹¹ Jenə орада, сәһ. 49.
- ¹¹² *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, IX чилд, сәһ. 566—583; *Мир Јәһја Гәзвини*. Луббәт-тәварих, Санкт-Петербург Дәвләт Унивәрситетинин китабханасы, шифрә №177, вәр. 124а, *Будәг Гәзвини*. Чәһәһирәл-әхбар, М. Е. Салтыков-Шедрин ад. Санкт-Петербург Дәвләт Күтләви китабханасы, Б. Дорнун каталогу, № 288 а; вәр. 272 а; *Мәһәмәд Бәдә Сәхарани* ри. Мир'ати-аләм, Азәрб. ЕА Тарих инст-нун Елми Архиви, инв. № 614, сәһ. 235; *Ш. Фәрзәлијев*. Азәрбајчан..., сәһ. 107.
- ¹¹³ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, IX чилд, сәһ. 568—569; *Ш. Фәрзәлијев*. Азәрбајчан..., сәһ. 107.
- ¹¹⁴ *Фәзлуллаһ Хунчи*. Кест. эсәр, сәһ. 53—55; *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, IX, чилд сәһ. 580; *Ш. Фәрзәлијев*. Азәрбајчан..., сәһ. 107.
- ¹¹⁵ *Фәзлуллаһ Хунчи*. Кест. эсәр, сәһ. 69—70.
- ¹¹⁶ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 294—299.
- ¹¹⁷ Jenə орада, сәһ. 309—312.
- ¹¹⁸ Jenə орада, сәһ. 313—314.
- ¹¹⁹ Jenə орада сәһ. 314—315; *Ә. Нәваи*. Тејмур вә Шаһ Исмајыла гәдәр... сәһ. 636—637.
- ¹²⁰ *Фәзлуллаһ Хунчи*. Кест. эсәр, сәһ. 63—64; *Ш. Фәрзәлијев*. Азәрбајчан..., сәһ. 108.
- ¹²¹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 316—317.
- ¹²² Jenə орада, сәһ. 330—331.
- ¹²³ Jenə орада, сәһ. 322—323.
- ¹²⁴ Jenə орада, сәһ. 367—369.
- ¹²⁵ Jenə орада, сәһ. 369.
- ¹²⁶ Jenə орада, сәһ. 369—370.
- ¹²⁷ *Фәзлуллаһ Хунчи*. Кест. эсәр, сәһ. 122—123.
- ¹²⁸ Jenə орада, сәһ. 155—156.
- ¹²⁹ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, IX чилд, сәһ. 626—627.
- ¹³⁰ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 323—325.
- ¹³¹ Jenə орада.
- ¹³² Jenə орада, сәһ. 328—329.
- ¹³³ Une Lettre de Baysonghur b. Ya'gub (Ağ-Qoyunlu) Demandant du Soutien Au Sultan Ottoman Bayazid II en 897 H/1492. Text persian, tradition et notes his torignes par M. Mokri, Paris; 1974, сәһ. 15—17.
- ¹³⁴ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, IX чилд, сәһ. 629—634; *Ш. Фәрзәлијев*. Азәрбајчан..., сәһ. 110.
- ¹³⁵ Jenə һәмин эсәрләрдә.
- ¹³⁶ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 329.
- ¹³⁷ Jenə орада, сәһ. 330.
- ¹³⁸ *Шәрәфхан Бидлиси*. Кест. эсәр, II чилд, сәһ. 130—131.
- ¹³⁹ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, Барода, 1931, сәһ. 13.
- ¹⁴⁰ Jenə орада, сәһ. 14.
- ¹⁴¹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 340—341.
- ¹⁴² Jenə орада, сәһ. 341—342.
- ¹⁴³ Jenə орада, сәһ. 342.
- ¹⁴⁴ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 14—16; *Ш. Фәрзәлијев*. Азәрбајчан..., сәһ. 111.
- ¹⁴⁵ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 333—335.
- ¹⁴⁶ Jenə орада, сәһ. 336—337.
- ¹⁴⁷ *И. П. Петрушевский*. Внутренняя политика Ахмеда Ак-койунлу. «Азәрбајчан тарихинә даир мөгәләләр топлусу» китабы, сәһ. 148—150 /Сонрадан: *И. П. Петрушевски*. Әһмәд Аггојунлунун.../
- ¹⁴⁸ *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 130; *И. П. Петрушевски*. Әһмәд Аггојунлунун..., сәһ. 150.
- ¹⁴⁹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 371.
- ¹⁵⁰ Jenə орада, сәһ. 351—352.
- ¹⁵¹ Jenə орада, сәһ. 352—353.
- ¹⁵² Jenə орада.

Ширваншаһлар дәвләти

вз

Османлы империясы

- ¹ *Ч. Ибраһимов*. Азәрбајчан эразисиндә..., сәһ. 20—21; *Чамал Көкчә*, Гафгазија вә Османлы империясынын Гафгазија сийәсәти, Истамбул, 1979, сәһ. 22 (Сонрадан: *Ч. Көкчә*, Кест, эсәр).
- ² Ислам дәврүнүн башлангычыннан Шаһ Исмајыл Сәфәвинин һакимияјәтинин сонунә гәдәр тарих сәнәд вә мәқтублар, Фарс дилиндә, һазырлајаны Сејид Әли Мовзәјед Сабети, Тһһран, һ. 1364, сәһ. 356 /Сонрадан: С. Сабети. Кест. китаб/.
- ³ *Ә. Нәваи*. Тејмурдан Шаһ Исмајыла гәдәр..., сәһ. 66—67.
- ⁴ *Низамәддин Шаһи*. Зәфәрнамә, Азәрбајчанын вә гоншу өлкәләрин тарихинә даир игтибаслар, Турк дилиндән тәрчүмә едони акад. З. М. Бунјадов, Бақы, 1992, сәһ. 9.
- ⁵ *Шәрәфәддин Әли Гәзди*. Зәфәрнамә. Чапа һазырлајаны, өл сәз, шәрһ вә кестәричиләрин мүәллифи А. Урунбајев, Дашкәнд, 1972 вәр. 1826 (Сонрадан: *Шәрәфәддин Әли Гәзди*. Зәфәрнамә).

6. *Женә орада*, вәр. 2836.
 7. *Ч. Көкчә*. Көст. әсәр, сәһ. 22.
 8. *Шәрәфәддин Әли Иззиди*. Зәфәрнамә, вәр. 3546.
 9. *З. М. Букияттов*. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья. Известия АН Азерб. ССР, серия историн, философии, права, 1980, № 2, сәһ. 63.
 10. *Ч. Ибраһимов*. Азербайжан әразисиндә... сәһ. 23.
 11. *Фиридун бәј*. Мүншәәт, I чилд, сәһ. 119.
 12. *Женә орада*.
 13. *Женә орада*, сәһ. 125—127.
 14. *Женә орада*, сәһ. 127—128.
 15. *Ә. Сәмәрганди*. Мәтләүс-сә'дејн... сәһ. 286.
 16. *Фиридун бәј*. Мүншәәт, I чилд, сәһ. 155—156. Гејд: «Мүншәәт-дакы сонракы мәктубда Ширваншаһын бу елчисинин ады сәһвән «Маһ-муд» кими кетмишдир /Бах: I чилд, сәһ. 189/.
 17. *Женә орада*, сәһ. 156—157.
 18. *Женә орада*, сәһ. 161.
 19. *Женә орада*.
 20. *С. Б. Ашурбәјли*. Государство Ширваншахов, Баку, 1992, сәһ. 244—245 /Сонрадан: С. Ашурбәјли. Ширваншаһлар дәвләти/.
 21. *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 91.
 22. *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 243—244.
 23. *Женә орада*, сәһ. 251.
 24. *Фиридун бәј*. Мүншәәт, I чилд, сәһ. 226.
 25. *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 252.
 26. *Фиридун бәј*. Мүншәәт, I чилд, сәһ. 226—227.
 27. *Женә орада*, сәһ. 227.
 28. *Женә орада*, сәһ. 309—311.
 29. *Женә орада*, сәһ. 311—312.
 30. *Роберт Анһеккер*. Фатәһ дөврүндә јазылмыш мәнзүм бир әсәр—Муәлһинн «Хункарнамәси, Истанбул Унверситети, Әдәбијјат факултәси, Тарих дәркиси, I чилд, № 1, 1949, сәһ. 160.
 31. *Шаһ Тәһмасиб Сәфәви*. Сәһәд вә мәктублар мәчмүәси. Топлајаны Ә. Нәван, Тегран, һ. 1350, сәһ. 142 (Сонрадан: Ә. Нәван. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви).
 32. *С. Сабети*. Көст. китаб, сәһ. 428—429.
 33. *Женә орада*, сәһ. 428.
 34. *Женә орада*, сәһ. 429.
 35. *Шаһ Исмајыл Сәфәви*. Тарих сәһәд вә мәктублар. Топлајаны Ә. Нәван, Тегран, һ. 1347, сәһ. 276 (Сонрадан: Ә. Нәван. Шаһ Исмајыл Сәфәви).
 36. *Женә орада*.
 37. *Женә орада*, сәһ. 297—298.
 38. *Женә орада*, сәһ. 302.
 39. *Женә орада*, сәһ. 303—304.
 40. *Женә орада*, сәһ. 304.
 41. *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 269.
 42. *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 165.
 43. *Ф. Кырзыюғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 254.
 44. Топтапы музейи архиви, 3147 вә 5822 №-ли сәһәдләр (Бах: *Ф. Кырзыюғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 99).
 45. *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 169.
 46. *С. Сабети*. Көст. китаб, сәһ. 428—429.
 47. *Женә орада*, сәһ. 430—431.
 48. *Фиридун бәј*. Мүншәәт, II чилд, сәһ. 528.
 49. *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 325—326.
 50. *Ф. Кырзыюғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 179.

51. *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 326—327.
 52. *Ибраһим Печәви*. Көст. әсәр, сәһ. 19; *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 195; *И. П. Петрушевски*. Азербайжан XVI—XVII әсрләрдә, Көст. мәғаләләр топлусу, сәһ. 268; *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 275—276; *Орта әср Азербайжан тарихинә даир фарс-дилли сәһәдләр*, Баку, 1977, сәһ. 22.
 53. *Ф. Кырзыюғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 205, 260.
 54. *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 382; *О. Әфәндијев*. XVI әср... сәһ. 94—95; *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 277.
 55. *И. П. Петрушевски*. Азербайжан XV—XVII әсрләрдә, сәһ. 268; *О. Әфәндијев*. XVI әср... сәһ. 95; *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 277.
 56. *И. Печәви*. Көст. әсәр, сәһ. 29.
 57. *Ф. Кырзыюғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 254.
 58. *Женә орада*.
 59. *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 235—237; *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 278—279.
 60. *Ф. Кырзыюғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 260—261; *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 278.
 61. *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 279.
 62. *Ф. Кырзыюғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 260.
 63. *И. Печәви*. Көст. әсәр, сәһ. 39.
 64. *Женә орада*, сәһ. 97.
 65. *Женә орада*, сәһ. 39.
 66. *Женә орада*, сәһ. 43.
 67. *Женә орада*, сәһ. 44.
 68. *Женә орада*, сәһ. 48.
 69. *Фиридун бәј*. Мүншәәт, II чилд, сәһ. 123—126.
 70. *Женә орада*, сәһ. 208.
 71. *Женә орада*, сәһ. 316.
 72. *И. П. Петрушевски*. Азербайжан XVI—XVII әсрләрдә, сәһ. 262; *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 280.
 73. *И. Печәви*. Көст. әсәр, сәһ. 54—55.
 74. *Женә орада*, сәһ. 56.
 75. *Б. С. Кутукоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 61; *О. Әфәндијев*, XVI әср... сәһ. 155; *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 281.
 76. *Б. С. Кутукоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 61.
 77. *С. Ашурбәјли*. Ширваншаһлар дәвләти, сәһ. 282.
 78. *Фиридун бәј*. Мүншәәт, II чилд, сәһ. 248—252.
 79. *Женә орада*, сәһ. 293—296.
 80. *И. П. Петрушевски*. Азербайжан XVI—XVII әсрләрдә, сәһ. 274.

Сәфәви дәвләти

вә

Османлы империясы

1. *Н. А. Иванов*. Османское завоевание арабских стран /1516—1574/. Москва, 1984, сәһ. 3.
 2. *И. П. Петрушевски*. XV әср Азербайжан дәвләтләри, сәһ. 201.
 3. *Женә орада*, сәһ. 202.
 4. *Женә орада*, сәһ. 204.
 5. *Женә орада*, сәһ. 205; *Чавад-Һеј'әт*. Түркләрин тарих вә мәдәнијәтинә бир бахыш, Тегран, һ. 1365, сәһ. 143.
 6. *Чавад-Һеј'әт*. Түркләрин... сәһ. 143.
 7. *И. П. Петрушевски*. XV әср Азербайжан дәвләтләри, сәһ. 206—207.
 8. *Фиридун бәј*. Мүншәәт, I чилд, сәһ. 351—352.

- ⁹ И. П. Петрушевски. XV эср Азербайжан дөвләтләри, сәһ. 208.
- ¹⁰ О. А. Эфәндијев. Образование Азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века, Баку, 1961, сәһ 70 (Сонрадан: О. Ә. Эфәндијев. XVI эсрин әввәлләриндә...). Мехмет Сарај. Түрк—Иран мүнәсибәтләриндә шиәлијин ролу. Анкара, 1990, сәһ. 13 (Сонрадан: М. Сарај. Көст. әсәр).
- ¹¹ Јенә орада, сәһ. 14.
- ¹² И. П. Петрушевски. XV эср Азербайжан дөвләтләри, сәһ. 207.
- ¹³ Јенә орада.
- ¹⁴ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, IX чилд, сәһ. 591.
- ¹⁵ Јенә орада, сәһ. 599.
- ¹⁶ И. П. Петрушевски XV эср Азербайжан дөвләтләри, сәһ. 210.
- ¹⁷ Јенә орада, сәһ. 311.
- ¹⁸ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 310.
- ¹⁹ Јенә орада, сәһ. 311—312.
- ²⁰ Јенә орада, сәһ. 352—353.
- ²¹ Јенә орада, сәһ. 351—352.
- ²² Јенә орада, сәһ. 352—353.
- ²³ И. П. Петрушевски. Азербайжан XVI—XVII эсрләрдә, сәһ. 227—228; О. Ә. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 48—52.
- ²⁴ М. Сарај. Көст. әсәр, сәһ. 16.
- ²⁵ И. П. Петрушевски. Азербайжан XVI—XVII эсрләрдә, сәһ. 351—352.
- ²⁶ *Валтер Гинс*. Узун Һәсән вә Шејх Чүнејд, Төрчүмә едәни Тофиг Быыклыоглу, Анкара, 1948, сәһ. 86.
- ²⁷ О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 58.
- ²⁸ F. Babinger. Marino Sanutes Tagebucher als Quelle zur Geschichte der Safaviyya, Cambridge, 1922, сәһ 34—35.
- ²⁹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 353—354.
- ³⁰ Јенә орада, сәһ. 346; О. Ә. Эфәндијев. XVI эсрин әввәлләриндә..., сәһ. 107.
- ³¹ Јенә орада, сәһ. 345—346; И. П. Петрушевски. Азербайжан XVI—XVII эсрләрдә, сәһ. 236.
- ³² И. П. Петрушевски. Азербайжан XVI—XVII эсрләрдә, сәһ. 236.
- ³³ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 35.
- ³⁴ Ф. Кырзыоглу. Көст. әсәр, сәһ. 95.
- ³⁵ *Мүнәччимбашы*. Сәһајфүл-әхбар, III чилд, сәһ. 432 (Бах: Ф. Кырзыоглу. Көст. әсәр, сәһ. 95).
- ³⁶ *Һүсејн*. Көст. әсәр, вәр. 3236.
- ³⁷ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 86—87.
- ³⁸ О. Ә. Эфәндијев. XVI эсрин әввәлләриндә... сәһ. 108. *Јашар Гүчәл*, *Әли Севим*. Түркијә тарихи, II чилд, Анкара, 1990, сәһ. 224—226.
- ³⁹ М. Сарај. Көст. әсәр, сәһ. 19—20.
- ⁴⁰ Јенә орада, сәһ. 20—21.
- ⁴¹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 374—377.
- ⁴² *Һейдәр Чәләби*. Рузнамә, Анкара, 1960, сәһ. 40—41 (Һейдәр Чәләбинин бу әсәрини нәшр едән Јавуз Сәһнамоглу Үбејдин адыны сәһ-вәһ һәр јердә «Абид» шәклиндә јазмышдыр/).
- ⁴³ Јенә орада, сәһ. 42.
- ⁴⁴ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 134.
- ⁴⁵ Јенә орада, сәһ. 134—135, 154; Ә. Нәваи. Шаһ Исмајыл Сәфәви, сәһ. 136.
- ⁴⁶ О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 59.
- ⁴⁷ *Һейдәр Чәләби*. Көст. әсәр, сәһ. 47.
- ⁴⁸ Ә. Нәваи. Шаһ Исмајыл Сәфәви, сәһ. 134.
- ⁴⁹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 278; *Һейдәр Чәләби*. Көст. әсәр, сәһ. 44.
- ⁵⁰ Јенә һәмин әсәрләрдә.
- ⁵¹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 278.
- ⁵² Јенә орада.
- ⁵³ Јенә орада.
- ⁵⁴ Јенә орада, сәһ. 278—279.
- ⁵⁵ И. П. Петрушевски. Азербайжан XVI—XVII эсрләрдә, сәһ. 241.
- ⁵⁶ Ә. Нәваи. Шаһ Исмајыл Сәфәви, сәһ. 141.
- ⁵⁷ Јенә орада.
- ⁵⁸ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 413—414; Ә. Нәваи. Шаһ Исмајыл Сәфәви, сәһ. 238.
- ⁵⁹ Јенә орада.
- ⁶⁰ Јенә орада.
- ⁶¹ Јенә орада, сәһ. 423—424; Ә. Нәваи. Шаһ Исмајыл Сәфәви, сәһ. 260.
- ⁶² Јенә һәмин әсәрләрдә, сәһ. 437—444; сәһ. 287.
- ⁶³ Ә. Нәваи. Шаһ Исмајыл Сәфәви, сәһ. 293.
- ⁶⁴ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 444—445; Ә. Нәваи. Шаһ Исмајыл Сәфәви, сәһ. 297.
- ⁶⁵ Јенә һәмин әсәрләрдә.
- ⁶⁶ Јенә һәмин әсәрләрдә, сәһ. 445—446; сәһ. 302.
- ⁶⁷ Јенә һәмин әсәрләрдә.
- ⁶⁸ Јенә һәмин әсәрләрдә, сәһ. 446—447; сәһ. 303—304.
- ⁶⁹ Јенә һәмин әсәрләрдә.
- ⁷⁰ *Ј. Маһмудов*. Ағгојунлу вә Сәфәви дөвләтләрини..., сәһ. 151; М. Сарај. Көст. әсәр, сәһ. 22.
- ⁷¹ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 181; О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 64; М. Сарај. Көст. әсәр, сәһ. 23—24.
- ⁷² *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 525—526; М. Сарај. Көст. әсәр, сәһ. 123.
- ⁷³ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 526—527.
- ⁷⁴ Јенә орада, сәһ. 540—541.
- ⁷⁵ О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 74.
- ⁷⁶ И. П. Петрушевски. Азербайжан XVI—XVII эсрләрдә, сәһ. 262; О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 69—74; Ш. Фәрзәлијев. Азербайжан..., сәһ. 50—52.
- ⁷⁷ *Фиридун бәј*. I чилд, сәһ. 541—543.
- ⁷⁸ Јенә орада.
- ⁷⁹ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 223; Шәрәфхан Бидлис. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 174; О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 74.
- ⁸⁰ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 223; Шәрәфхан Бидлис. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 177; О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 74.
- ⁸¹ Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, Кәлкүттә, 1912, сәһ. 16 (Сонрадан: Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә/).
- ⁸² Јенә орада, сәһ. 28.
- ⁸³ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 247—252; Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 33.
- ⁸⁴ *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 26.
- ⁸⁵ *Гәзи Әһмәд Гаффар*. Көст. әсәр, сәһ. 287.
- ⁸⁶ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 256—260; Ә. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, Тһһран, һ. 1350, сәһ. 156 (Сонрадан: Ә. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви/; О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 78).
- ⁸⁷ Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 55—56; *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-төварих, X чилд, сәһ. 256—260; Тарих-елчије-Низамшаһ, вәр. 496—506; Тарих-чаһанара, сәһ. 289—291; О. Эфәндијев. XVI эср..., сәһ. 79; Ә. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 157.

- ⁸⁸ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 157.*
⁸⁹ *Шәрәфхан Бидлиси. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 198.*
⁹⁰ *Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 43.*
⁹¹ *Јенә орада, сәһ. 44.*
⁹² *Јенә орада, сәһ. 45—46.*
⁹³ *Һәсән Румлу. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 325; О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 86; Ш. Фәрзәлијев. Азәрбајчан..., сәһ. 117.*
⁹⁴ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 168.*
⁹⁵ *Һәсән Румлу. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 334.*
⁹⁶ *Фиридун бәј. Мүншәат, I чилд, сәһ. 605—606.*
⁹⁷ *Јенә орада.*
⁹⁸ *Иран Милли Шура Мәчлисинин 606 №-ли әлјазмасы, /Бах: Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 175/.*
⁹⁹ *Јенә орада.*
¹⁰⁰ *О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 115.*
¹⁰¹ *Ф. Қырзыоглу. Көст... әсәр, сәһ. 185.*
¹⁰² *Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 47.*
¹⁰³ *Фиридун бәј. Мүншәат, I чилд, сәһ. 606—608.*
¹⁰⁴ *Јенә орада, сәһ. 55—56.*
¹⁰⁵ *О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 92.*
¹⁰⁶ *Һәсән Румлу. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 370—373; Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 197; О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 93.*
¹⁰⁷ *Һәсән Румлу. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 376—379.*
¹⁰⁸ *Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 19—25.*
¹⁰⁹ *Һәсән Румлу. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 377—378; Искән-дәр Мунши Түркман. Тарихе-әләмәрәје-Аббаси, Тегран, һ. 1334, I чилд, сәһ. 78 /Сонрадан: Искәндәр Мунши. Көст. әсәр/; О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 94; Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 198; Ш. Фәрзәлијев. Азәрбајчан..., сәһ. 118.*
¹¹⁰ *Һәсән Румлу. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 379.*
¹¹¹ *Иран Милли Шура Мәчлисинин 606 №-ли әлјазмасы /Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви., сәһ. 204—237/.*
¹¹² *Јенә орада, сәһ. 204—206.*
¹¹³ *Јенә орада, сәһ. 208.*
¹¹⁴ *Јенә орада, сәһ. 210; Һәсән Румлу. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 209—220; О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 101; Ш. Фәрзәлијев. Азәрбајчан..., сәһ. 116.*
¹¹⁵ *Отрафлы мәлүмат үчүн бах: Һәсән Румлу. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 213—220.*
¹¹⁶ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 227.*
¹¹⁷ *Јенә орада, сәһ. 233.*
¹¹⁸ *Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 71.*
¹¹⁹ *Иран Милли Шура Мәчлисинин 606 №-ли әлјазмасы; Һәјдәр Ғаогли. Мүншәат; Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 240—245.*
¹²⁰ *Јенә орада.*
¹²¹ *Јенә орада, сәһ. 247—252.*
¹²² *Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 56—57.*
¹²³ *Јенә орада.*
¹²⁴ *Јенә орада, сәһ. 67—69, 69—71.*
¹²⁵ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 275—276.*
¹²⁶ *Фиридун бәј. Мүншәат, I чилд, сәһ. 621—623; Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 281—282.*
¹²⁷ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 293—295.*
¹²⁸ *О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 96.*
¹²⁹ *Исмајил Һәгги Узунчаршылы. Османлы тарихи, II чилд, Анкара, 1949, сәһ. 349—356; О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 96.*
¹³⁰ *Фиридун бәј. Мүншәат, I чилд, сәһ. 625—626.*
¹³¹ *Ф. Қырзыоглу. Көст. әсәр, сәһ. 244.*
- ¹³² *Ј. Маһмудов. Аггојунлу вә Сәфәви дәвләтләринин..., сәһ. 167—177.*
¹³³ *О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 97; Ј. Маһмудов. Аггојунлу вә Сәфәви дәвләтләринин..., сәһ. 167—168.*
¹³⁴ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 157.*
¹³⁵ *Ф. Қырзыоглу. Көст. әсәр сәһ. 253.*
¹³⁶ *Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 51—52, 80—81, 81—83, 84—85.*
¹³⁷ *Јенә орада, сәһ. 14—17.*
¹³⁸ *Јенә орада, сәһ. 63.*
¹³⁹ *Һүсејн Мирчафәри. Шаһзадә Бајазидин Ирана сығынмасы. фарс дилиндә, «Бәррәснәјә-тарихи» журналы, № 3, һ. 1352, сәһ. 15. /Сонрадан: һ. Мирчафәри. Көст, мәгалә/.*
¹⁴⁰ *Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 43—45; Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 358.*
¹⁴¹ *Јенә орада.*
¹⁴² *Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 75.*
¹⁴³ *Јенә орада.*
¹⁴⁴ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 387—389.*
¹⁴⁵ *Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 76.*
¹⁴⁶ *Јенә орада.*
¹⁴⁷ *Јенә орада.*
¹⁴⁸ *Јенә орада, сәһ. 77.*
¹⁴⁹ *Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 26—28.*
¹⁵⁰ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 387—389.*
¹⁵¹ *Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 25—26.*
¹⁵² *Шаһ Тәһмасиб. Тәзкирә, сәһ. 79—81.*
¹⁵³ *Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 48; һ. Мирчафәри. Көст. әсәр, сәһ. 31.*
¹⁵⁴ *Фиридун бәј. сәһ. 48—49.*
¹⁵⁵ *Јенә орада, сәһ. 50—51.*
¹⁵⁶ *Һ. Мирчафәри. Көст. мәгалә, сәһ. 32, Һәсан Ешрағи. Көст. мәгалә, сәһ. 11; О. Әфәндијев. XVI әср..., сәһ. 110; Ш. Мәммәдова. Көст. әсәр, сәһ. 87.*
¹⁵⁷ *Шәрәфхан Бидлиси. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 219.*
¹⁵⁸ *Ф. Қырзыоглу. Көст. әсәр, сәһ. 354.*
¹⁵⁹ *Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 36.*
¹⁶⁰ *Јенә орада, сәһ. 30—33.*
¹⁶¹ *Јенә орада, сәһ. 59—61, 61—63.*
¹⁶² *Јенә орада, сәһ. 43.*
¹⁶³ *Э. Нәваи. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 501—502.*
¹⁶⁴ *Јенә орада, сәһ. 451.*
¹⁶⁵ *Јенә орада, сәһ. 457.*
¹⁶⁶ *Јенә орада, сәһ. 464—465; Фиридун бәј. Мүншәат, II чилд, сәһ. 90—95.*
¹⁶⁷ *Јенә һәмјин китабларда.*
¹⁶⁸ *И. П. Петрушевски. Азәрбајчан XVI—XVII әсрләрдә, сәһ. 264—265.*
¹⁶⁹ *Ј. Маһмудов. Аггојунлу вә Сәфәви дәвләтләринин..., сәһ. 177—178.*
¹⁷⁰ *Х. А. Камбайзадә. Взаимоотношения государства Сефевидов с западно-европейскими странами (конец XVI—первая треть XVII вв.). Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук, Баку, 1991, сәһ. /Сонрадан: Х Гамбайзадә. Көст. автореферат/.*
¹⁷¹ *Ј. Маһмудов. Аггојунлу вә Сәфәви дәвләтләринин..., сәһ. 179.*
¹⁷² *Јенә орада.*

- 173 *Женә орада*, сәһ. 181—182.
 174 *Х. Гамбајзадә*. Көст. автореферат, сәһ. 13.
 175 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 111.
 176 *G. Berchet*. La Repubblica di Venezia e la Persia, Torino, 1865, p. 185.
 177 *Искәндәр Мүнши*. Көст. әсәр, сәһ. 116—117; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 112.
 178 *Ә. Нәваи*. Шаһ Тәһмасиб Сәфәви, сәһ. 451.
 179 *Женә орада*, сәһ. 478—480.
 180 *Женә орада*, сәһ. 493—495.
 181 *Ибраһим Рәһимизадә*. Зәфәрнамәје-Султан Мураде-салес. Истанбул Университетинин китабханасы, шифрә № 2372, вәр. 56—7а (Мәлумат үчүн бах: *Ш. Фарзалиев*. Османский хронист Ибраһим Рәһимизадә о Дагестане (70-е гг. XVI в.), Восточные источники по истории Дагестана, Сборник статей и материалов, Махачкала, 1980, сәһ. 105—106).
 182 *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 464—465.
 183 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 125; *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 256.
 184 *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 483; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 134; *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 257; *Ш. Мәммәдова*. Көст. әсәр, сәһ. 88.
 185 *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 483; *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 257.
 186 *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 254.
 187 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 142.
 188 *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 258.
 189 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 122.
 190 *Искәндәр Мүнши*. Көст. әсәр, сәһ. 133; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 123; *Ш. Мәммәдова*. Көст. әсәр, сәһ. 88.
 191 *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 258.
 192 *Женә орада*, сәһ. 268.
 193 *Женә орада*, сәһ. 271.
 194 *Ч. Көкчә*. Көст. әсәр, сәһ. 26.
 195 *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 269.
 196 *Ғәли Әһмәд Ғуми*. Хуласәтүт-тәварих, вәр. 398а, 398б; *Ш. Мәммәдова*. Көст. әсәр, сәһ. 89 /Бу һагда бах: *О. Әфәндијев*, XVI әср..., сәһ. 144).
 197 *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 502; *Ғәли Әһмәд Ғуми*. Хуласәтүт-тәварих, вәр. 401а; *Искәндәр Мүнши*. Көст. әсәр, сәһ. 225.
 198 *Ә. Нәваи*. Шаһ Аббас, I чилд, Теһран, һ. 1352, сәһ. 6 /Сонрадан: *Ә. Нәваи*. Шаһ Аббас.
 199 *Һейдәр Евоғлу*. Мүншәат /Бах: *Ә. Нәваи*, Шаһ Аббас, I чилд, сәһ. 39).
 200 *Женә орада*, сәһ. 6.
 201 *Женә орада*, сәһ. 40—41.
 202 *Искәндәр Мүнши*. Көст. әсәр, сәһ. 228; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 147.
 203 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 147.
 204 *А. М. Фарзалиев*. Труды Мустафы Али Әфенди как источник по истории Азербайджана конца XVI века. Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук, Тбилиси, 1985, сәһ. 7—8.
 205 *Ч. Көкчә*. Көст. әсәр, сәһ. 26.
 206 *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 278.
 207 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 149—150.
 208 *А. М. Фарзалиев*. Көст. автореферат, сәһ. 9.
 209 *И. П. Петрушевски*. Азербайжан XVI—XVII әсрләрдә, сәһ. 271—272; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 149—157; *Ч. Көкчә*. Көст. әсәр, сәһ. 26—29.
 210 *Ә. Нәваи*. Шаһ Аббас, I чилд, сәһ. 43—63.
 211 *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 283—286.
 212 *Женә орада*.
 213 *Женә орада*.
 214 *Һаммер*. VII чилд, сәһ. 260 /Бах: *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 282).
 215 *Искәндәр Мүнши*. Көст. әсәр, сәһ. 233—234; Н. Roemer. Der Nie ergang trans, s 32—33 (Бах: *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 150—151).
 216 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 151.
 217 *Женә орада*, сәһ. 153—155.
 218 *Женә орада*, сәһ. 155.
 219 *Ибраһим Рәһимизадә*. Көст. әсәр, вәр. 296, 316.
 220 *Женә орада*, вәр. 386—39а; *Мустафа Әфәнди*. Саланики тарихи, сәһ. 140; *И. Печәви*. Көст. әсәр, сәһ. 40; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 156; *Б. Кутукоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 61; *Ф. Кырзыоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 300—301.
 221 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 163.
 222 *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 271—272; *Б. Кутукоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 101; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 168—170.
 223 *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 276.
 224 *Женә орада*, сәһ. 277.
 225 *Женә орада*, сәһ. 278.
 226 *Женә орада*.
 227 *И. Печәви*. Көст. әсәр, сәһ. 50.
 228 *Женә орада*, сәһ. 50—51.
 229 *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 278—279.
 230 *Искәндәр Мүнши*. Көст. әсәр, сәһ. 292—293; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 184.
 231 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 185—186.
 232 *Хуласәтүт-тәварих*. Берлин әлјазма нүсхәси, вәр. 474а; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 186.
 233 *И. Печәви*. Көст. әсәр, сәһ. 65.
 234 *Ибраһим Рәһимизадә*. Көст. әсәр, вәр. 1146—1156; *Ш. Ф. Фарзалијев*. 1585—1588-чи илләр Азербайжан тарихинә анд бир надир түрк әлјазмасы һаггында, Азәрб. ЕА-нын Мәрузәләри, XXXIV чилд, № 1, Бақы, 1978, сәһ. 71.
 235 *Женә орада*.
 236 *Женә орада*.
 237 *Женә орада*, вәр. 1166.
 238 *Женә орада*, вәр. 117а.
 239 *Женә орада*, вәр. 131а—132б.
 240 *Женә орада*, вәр. 133а.
 241 *Женә орада*, вәр. 133а.
 242 *Женә орада*, вәр. 136а—137б.
 243 *Женә орада*, вәр. 137б.
 244 *Женә орада*, вәр. 137б—138а.
 245 *Искәндәр Мүнши*. Көст. әсәр, сәһ. 343—344; *Хуласәтүт-тәварих*, вәр. 500а—500б.
 246 *Женә һәмнин әсәрләрдә*, сәһ. 346—350; вәр. 5056—509а.
 247 *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 197.
 248 *Женә орада*, сәһ. 198.
 249 *Искәндәр Мүнши*. Көст. әсәр, сәһ. 349—344; *Хуласәтүт-тәварих*, вәр. 509а—509б; *Ш. Мәммәдова*. Көст. әсәр, сәһ. 100.
 250 *Шәрәфхан Бидлиси*. Шәрәфнамә, II чилд, сәһ. 283—284.
 251 *Б. Кутукоғлу*. Көст. әсәр, сәһ. 166—167.

- ²⁵² *Янә орада*, сәһ. 167; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 199; *Ә. Нәваи*.
Шаһ Аббас, II чилд, сәһ. IX.
²⁵³ *И. Печәди*. Кәст әсәр, сәһ. 71—76.
²⁵⁴ *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 323.
²⁵⁵ *Янә орада*, сәһ. 239.
²⁵⁶ *Янә орада*, сәһ. 244.
²⁵⁷ *Янә орада*, сәһ. 307, 313.
²⁵⁸ *Янә орада*, сәһ. 317—320.
²⁵⁹ *Янә орада*, сәһ. 248—249.
²⁶⁰ *Янә орада*, сәһ. 251—252.
²⁶¹ *Янә орада*, сәһ. 319—320.
²⁶² *Искәндәр Мүнчи*. Кәст әсәр, сәһ. 300; *А. А. Рахмани*. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке /1590—1700 годы/, Баку, 1981, сәһ. 40 (Сонрадан: *Ә. Ә. Рәһмани*. Кәст әсәр).
²⁶³ *Ә. Ә. Рәһмани*. Кәст әсәр, сәһ. 40.
²⁶⁴ *Янә орада*.
²⁶⁵ *Ф. Кырзыоглу*. Кәст әсәр, сәһ. 380—381.
²⁶⁶ *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 294.
²⁶⁷ *Янә орада*, сәһ. 326—328.
²⁶⁸ *Янә орада*, сәһ. 327.
²⁶⁹ *Янә орада*, сәһ. 328.
²⁷⁰ *Һејдәр Евоғлу*. Мүншәат /бах: *Ә. Нәваи*. *Шаһ Аббас*, II чилд, сәһ. 125—126.
²⁷¹ *Янә орада*, сәһ. 127—128.
²⁷² *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 254—257.
²⁷³ *Ә. Нәваи*. *Шаһ Аббас*, II чилд, сәһ. 149.
²⁷⁴ *Янә орада*, сәһ. 150.
²⁷⁵ *Янә орада*, сәһ. 151.
²⁷⁶ *Янә орада*, сәһ. 159—193.
²⁷⁷ *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 275.
²⁷⁸ *Ә. Нәваи*. *Шаһ Аббас*, II чилд, сәһ. 166—169.
²⁷⁹ *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 290—291.
²⁸⁰ *Янә орада*, сәһ. 291.
²⁸¹ *Ә. Нәваи*. *Шаһ Аббас*, II чилд, сәһ. 219.
²⁸² *Янә орада*.
²⁸³ *И. Маһмудов*. Ағғојунлу вә Сәфәви дәвләтләринин..., сәһ. 188—189.
²⁸⁴ *Янә орада*, сәһ. 189.
²⁸⁵ *Ә. Нәваи*. *Шаһ Аббас*, II чилд, сәһ. 209—207.
²⁸⁶ *Янә орада*, сәһ. 208.
²⁸⁷ *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 330—331.
²⁸⁸ *Ә. Нәваи*. *Шаһ Аббас*, II чилд, сәһ. 236—237.
²⁸⁹ *Янә орада*, сәһ. 242—247.
²⁹⁰ *Янә орада*, сәһ. 240—241.
²⁹¹ *Ә. Ә. Рәһмани*. Кәст әсәр, сәһ. 39—40, 64—65.

*XV—XVI әсрләрдә Азербайжанла
 Османлы империясы арасындагы дипломатик
 мүнәсибәтләрдә элчи-сәфирләрин
 ролу*

- ¹ *Һәсән Зәрринзадә*. Фарс дилиндә Азербайжан сөзләри, Баку, 1962, сәһ. 156 (Сонрадан: *Һ. Зәрринзадә*. Кәст әсәр).
² *В. В. Радлов*. Опыт словаря тюркских наречий, т. I, часть I, Санкт-Петербург, 1893, сәһ. 828 (Сонрадан: *В. Радлов*. Кәст әсәр).
³ *Дивани-лүғәтит-түрк*, Чевирәни Бесим Аталај, I чилд, Анкара, 1939, сәһ. 48.
⁴ *Әли Әкбәр Дехода*. Лүғәтнамә, № 130, Тегран, һ. 1346, сәһ. 574.

- ⁵ *В. Радлов*. Кәст әсәр, I чилд, II һиссә, сәһ. 829.
⁶ *Һ. Зәрринзадә*. Кәст әсәр, сәһ. 171.
⁷ *Һејдәр Чәләби*. Кәст әсәр, сәһ. 165.
⁸ *Янә орада*, сәһ. 172.
⁹ *Фаиг Рәшид Унат*. Османлы сәфирләри вә сәфаротнамәләри, Түрк Тарих Гуруму нәшријаты, Анкара, 1987, сәһ. 14.
¹⁰ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 113.
¹¹ *Янә орада*, сәһ. 113, 140...
¹² *И. Маһмудов*. Ағғојунлу вә Сәфәви дәвләтләринин..., сәһ. 132.
¹³ *Фиридун бәј*. Мүншәат, I чилд, сәһ. 133, 153...
¹⁴ *В. Радлов*. Кәст әсәр, I чилд, I һиссә, сәһ. 828.
¹⁵ *Һүсәјн*. Кәст әсәр, вәр. 101а.
¹⁶ *Янә орада*, вәр. 101б.
¹⁷ *Янә орада*, вәр. 103б.
¹⁸ *Янә орада*.
¹⁹ Ирандакы венецијалыларын сәфәрнамәләри, сәһ. 264.
²⁰ *Һејдәр Чәләби*. Кәст әсәр, сәһ. 71—72.
²¹ *Янә орада*, сәһ. 76.
²² *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 238.
²³ *Фәзуллаһ Хунчи*. Кәст әсәр, сәһ. 99.
²⁴ Мүкалимәје-Шаһ Тәһмасиб ба илчијане-Рум, М. Е. Салтыков-Шедрин ад. Санкт-Петербург Дәвләт Күтләви Китаханасы, Б. Дорнун каталогу, № 302, вәр. 26—3а.
²⁵ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 417.
²⁶ *Ә. Нәваи*. *Шаһ Аббас*, II чилд, сәһ. 218.
²⁷ *Һ. Мирнәфәри*. Кәст мәғалә, сәһ. 15.
²⁸ *Шаһ Тәһмасиб*. Тәзкирә, сәһ. 37.
²⁹ *Янә орада*, сәһ. 81.
³⁰ *Һ. Мирнәфәри*. Кәст мәғалә, сәһ. 34.
³¹ Ирандакы венецијалыларын сәфәрнамәләри, сәһ. 48; *И. Маһмудов*. Сәјјаһлар Азәрбајжана кәлир, Баку, 1977, сәһ. 56.
³² Ирандакы венецијалыларын сәфәрнамәләри, сәһ. 65.
³³ *Янә орада*, сәһ. 66—67.
³⁴ *Янә орада*, сәһ. 140.
³⁵ *Янә орада*, сәһ. 48.
³⁶ *Янә орада*, сәһ. 147.
³⁷ *Янә орада*, сәһ. 189.
³⁸ *Янә орада*, сәһ. 271.
³⁹ *Янә орада*, сәһ. 331.
⁴⁰ *Янә орада*.
⁴¹ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 384; *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 96.
⁴² *О. Әфәндијев*. XVI әср..., сәһ. 96.
⁴³ *Һәсән Румлу*. Әһсәнүт-тәварих, X чилд, сәһ. 440—441.
⁴⁴ *Янә орада*.
⁴⁵ *Ә. Нәваи*. *Шаһ Тәһмасиб Сәфәви*, сәһ. 459; *Ф. Кырзыоглу*. Кәст әсәр, сәһ. 255.
⁴⁶ *Фиридун бәј*. Мүншәат, II чилд, сәһ. 293—296.
⁴⁷ *Янә орада*, сәһ. 295.
⁴⁸ *Янә орада*, сәһ. 296.
⁴⁹ *Янә орада*, сәһ. 257.

МҮНДЭРИЧАТ

<i>Кириш</i>	3
Гарагојунлу дөвләти вә Османлы империјасы	6
Аггојунлу дөвләти вә Османлы империјасы	24
Ширваншаһлар дөвләти вә Османлы империјасы	64
Сәфәви дөвләти вә Османлы империјасы	87
XV—XVI әсрләрдә Азәрбајҗанла Османлы империјасы арасындакы дипломатик мүнәсибәтләрдә элчи-сәфирләрин ролу	167
Нәтичә	180
Ситат кәтирильмиш мәнбә вә әдәбијјат	182

Шаһин Фазил Фәرزәлибәјли.

Ф 61 Азәрбајҗан вә Османлы империјасы. Б.: Азәрнәшр, 1994, 200 сәһ.

Китабда XV әсрдә Азәрбајҗанын Гарагојунлу, Аггојунлу вә Ширваншаһлар дөвләтләринин Османлы империјасы илә гәршылығлы әлағәләринә, XVI јүзликдә Азәрбајҗан—Түркия мүнәсибәтләринин ишкишафына, бу өлкәләр арасындакы дипломатик мәсәләләрә кенш јер верилмишдир.

Кәстәрилән дөврүн Шәрг вә Авропа өлкәләри мүүллифләринин гәләминдән чыхан илкин гәјнағлар, һәмчинин рәсми мәктублар (епистоллар ирс) әсасында јазылан бу китабда јери кәдникчә, тичәрәт, сәнәткарлығ вә мәдәни әлағәләрдән дә бәһс едилир.

Ф 0802000000—51
М 651(07)—94—6—94

ББК 327

ISBN 5-552-01398-0

Бәдни редактору *Ф. Фәрәцов.*
Техники редактору *З. Нәчәфова.*
Корректорлары *Е. Гулам гызы, М. Сасани.*
ИБ № 5658

Язылмага верилмиш 02. 09. 93. Чапа имзаланмыш
12. 07. 94. Форматы 84×108 1/32. Мәтбәә кағмызы № 2.
Јүксәк чап үсулу илә. Әдәби гарнитур. Шәрти
чап вәрәги 10,50. Шәрти рәикли сурәти 10,71.
Учот нәшр вәрәги 11,5. Тиражы 1000. Сифариш 202.
Мүгавилә гижәти илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Инфор-
масија Назирлији.

Азәрбајчан Дәвләт Нәшријаты. Бақы—370005.
Бүсү һачыјев, күчәси, № 4.

3 №-ли Бақы китаб мәтбәәси, Бақы. Әли
Тағызәдә күчәси, № 4.

